

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Милорад С. Ђорђевић

ПИСМА ЦАРА МАНОЈЛА II ПАЛЕОЛОГА

докторска дисертација

Београд, 2022

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Milorad S. Djordjević

THE LETTERS OF MANUEL II PALAEOLOGUS

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2022

ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ ЗА ОДБРАНУ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Ментор

др Радивој Радић, редовни професор,
Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Чланови комисије

др Влада Станковић, редовни професор
Филозофски факултет, Универзитет у Београду

др Драгољуб Марјановић, ванредни професор
Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Датум одбране

Писма Цара Манојла II Палеолога

Резиме

Дисертација Писма Манојла II Палеолога представља студију о историјском извору који до сада није преведен на српски језик. Рад садржи превод са коментарима шесдесет осам писама. Преведено је и анализирано свако појединачно писмо које је критички обрађено користећи различита гледишта многих научника који су се овом проблемстиком бавили. Преводи нису уношени у овај текст у целости, већ њихови најважнији делови, док су неки препричавани да се не би оптеретио основни текст. Нису сва писма истог значаја зато је у складу стим неким посвећена много већа пажња док су поједина само поменута.

Цар Манојло II користећи веома омиљен књижевни жанр, писма, пише историју свога доба на посебан начин, поштујући правила писања епистула која своје узор имају у античкој књижевности. Он се трудио да колекција његових писама представља целину зато је лично правио њихов распоред како би њиховом садржином покрио читав свој политички живот, тј. догађаје у којима је учествовао.

Поједина његова писма спадају у ред најлепших примера у оквиру миленијумски дуге традиције византијске књижевности. Она су писана за ширу и образовану публику са циљем да покаже вештину писања, зато углавном пише оно што је кореспонденту већ познато о чему у писму изнеси свој став. Износи искуства из личног живота која нам дају делимично другачију слику од оне коју стварају писци историје у својим делима. Зато, писма представљају веома важан извор за политичку историју, јер је цар-писац сведок многих догађаја. Такође она су веома важан извор за историју византијског друштва Манојловог доба јер пружају многе појединости које недостају да се изгради комплетна слика света који цар познаје. Византијској свет у коме цар пише више није чисто ортодоксан, већ постаје веома сложен, прожет је многим западноевропским утицајима који доводе до осетних културних промена. Са друге стране осећа се снажан утицај турског муслиманског истока на прилике у Цариграду који скоро да више није слободан град, али још увек одолева коначном покорвању. Препун је оних који су у директној

служби турских господара или моћних трговачких градова Италије који финансијски контролишу престоницу. Скори пад Византиског царства предосећа се и у царевим писмима која су често обојена посимизмом.

У таквој сложеној геополитичкој и културној клими настају писма Манојла II Палеолога који у њима, као и у другим својим делима, види своје завештање, јер помало и не верује да ће успети у својој мисији да одбрани Царство од надолазеће опасности, али верује да ће неко на Западу добро знати да тумачи о томе шта је писао. Зато цар за живота покушава да многа своја дела учини доступним широј јавности, чак и нека да у међувремену поправи и поново објави. У дотеривању својих писама помажу му кореспонденти који иначе припадају његовом читалачком клубу и који су познате личности његовог доба. Одабиром тема цар-писац ствара слику познатог света, јер пише о султану Бајазиту и његовим освајањима. Манојло је дубоко свестан цивилизацијске прекретнице у којој се налази. Путујући по Западу он у својим писмима преноси инпресије једног Византинца о државама, цркви, властели и владарима.

Царева писма су извор за историју културе Византије и проучавање свакодневног живота византијске аристократије за боље упознавање државног апарата у време опадања моћи Царства. Писма пружају ретке али драгоцене податке о животу страног трговачког племства у престоници које директно утиче на многе важне историјске догађаје јер на неки начин припремају терен да се оконча борба за византијско наслеђе која се већ деценијама води између турских султана и многих западноевропских држава. У ове сукобе су умешани балкански господари, византијски цареви и крупна властела.

Захваљујући самом Манијлу II, јер је нека своја писма и сам објавио, али и стицајем других околности, извор којим смо се бавили сачуван је у више незнатно различитих рукописа који у контексту других његових дела, као и других савремених извора, дају слику света онога времена с обзиром да Манијло пише о себи и људима који га окружују. У том свету Манојло не види себе као владара и не ужива у томе, чак се жали на своје свакодневне владарске обавезе које га спречавају да пише. Он жели да пише то је његова жеља, али стварност га одвраћа од тога јер мора да се посвети свакодневним пословима а за писање је потребан душевни мир кога нажалост нема. Бори се да спасе Царство али нада у спасење временом све више бледи.

Сагледавањем целокупне познате литературе дошли смо до нових и делимично измењених сазнања из живота византијског цара-писца Манојла II Палеолога и његовог непосредног окружења. Другачијим приступом Манојловим писмима тј. њиховим поновним читањем и поређењем са другим историјским изворима достигли смо нова знања о савременим историјским процесима који су у историографији већ били познати али нашим радом слика о њима постаје јаснија и потпунија.

Кључне речи: Манојло II Палеолог, Димитрије Кидон, Димитрије Хрисолора, Јован VII, Манојло Хрисолора, Бајазит, Тепдор Палеолог, писма, Париз, кореспондент, епистографија.

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја Византије

УДК број: 94 (495.02)(093.2)

Summary

This dissertation offers a study on a historical source that has been translated into Serbian for the first time for the purpose of this research. The study includes translation of the sixty-eight letters accompanied by notes. Each letter is translated, analyzed and accompanied by notes drawing on various scientific viewpoints in relation to this issue. The most significant parts of the translated letters have been incorporated into the text in their entirety, while the others have been adapted in order to avoid the burdening of the main body of text. Not all the letters bear equal importance, hence, some are closely addressed, while the others are briefly mentioned.

Emperor Manuel II wrote about the history of his time in a unique way, in the form of his favorite literary genre – letters, following the rules applied to epistolary forms dating back to ancient Greek literature. He tried to organize the collection of his letters as a whole; therefore, he arranged the letters by himself for the purpose of covering his political life in its entirety, i.e. the events he participated in.

Some of his letters are regarded as the most beautiful literary works within the millennium-long tradition of the Byzantine literature. They are aimed at wider and educated readership, written for the purpose of emphasizing the emperor's writing skills; therefore, since the content of his writings is already known to the correspondent, he delivers his own opinion on the very subjects. He writes about his personal experience, which provides us with a picture somewhat different from the one commonly provided by historical writers. Therefore, the letters represent a significant source in terms of political history studies, since the emperor-writer witnessed numerous events. In addition to this, the letters are very important source for understanding the history of the Byzantine society of Manuel's time, since they offer numerous details necessary to complete the picture of the world known to the emperor. The Byzantine world in Manuel's writings ceases to be purely Orthodox; under the Western European influence it becomes more complex, which eventually leads to significant cultural changes. On the other hand, Constantinople is under the great influence of Turkish Muslim East, almost completely deprived of its freedom, albeit still resisting its final surrender. It is predominantly inhabited by

those at the direct service of Turkish lords or financially powerful trade centers in Italy, which, in terms of finances, control the capital. The predominantly pessimistic tone of the emperor's letters anticipates the upcoming fall of the Byzantine Empire.

Such complex geopolitical and cultural climate serves as the background of *The Letters of Manuel II Palaeologus*, in which the emperor sees his legacy, since little faith does he have in terms of defending the Empire against the upcoming danger. However, he believes that someone in the West will properly interpret his writings. For this purpose, during his lifetime, the emperor tried to make his work available to the wider audience, even edit them for re-publication. Prominent figures of his time, members of his literary circle, contributed greatly to this cause. The selection of the subjects the emperor deals with paints the picture of the familiar world, since he writes about Ottoman sultan Bayezid and his conquests. Manuel is completely aware of the civilization crossroads he is standing at. His letters serve him as the means of documenting the impressions on countries, church, noblemen and emperors while travelling the West.

The emperor's letters serve as the source for studying the history of Byzantine culture and the daily life of the Byzantine aristocracy, as well as for the better understanding of the state apparatus at the time of the Empire's decline. The letters provide rare and valuable data on the life of the trading nobility comprised of the foreigners inhabiting the capital, which, at that time, directly influenced numerous historical events, since they were involved in preparing the ground for ceasing the fight for Byzantine heritage, the one fought between Ottoman sultans and numerous Western European countries, with Balkan lords, Byzantine emperors and great nobility being a part of the conflict which lasted for decades.

Owing to Manuel II (due to the fact he published some of his letters by himself), but due to other circumstances as well, the source we have dealt with is kept in the form of a number of somewhat different manuscripts, which, observed in the context of his oeuvre, as well as compared to other contemporary sources, provide the picture of the world Manuel II lived in, given that he wrote about himself, as well as about people surrounding him. In that world, Manuel does not see himself as an emperor, nor he enjoys it; he even complains about his daily emperor tasks which keep him from writing. He's longing to write; however, due to the burden of dealing with the state affairs, as well as the difficulty of finding his inner peace in such

turbulent times, he is unable to fulfill his wish. He fights to save the Empire, but the hope for successful outcome fades as the time passes by.

Taking into consideration the (entire) available corpus on this subject, in relation to the life of Byzantine emperor-writer Manuel II Palaeologus and his immediate surroundings, we came to both new findings and some new versions of the old ones. Using a different approach for the purpose of studying the letters of Manuel II, i.e. re-reading and comparing them to other historical sources, we have obtained new knowledge on contemporary historical processes which have already been known to historiographers. However, this study provides clearer insight and therefore builds up a picture more complete than the one already known.

Key words: Manojlo II Paleolog, Dimitrije Kidon, Dimitrije Hrisolora, Jovan VII, Manojlo Hrisolora, Bajazit, Tepdor Paleolog, letters, Paris, correspondent, epistolography.

Scientific field: History

Scientific subfield: History of Byzantium

UDC number: 94 (495.02)(093).

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	1
Епистографија у византијској књижевности	10
Рукописи и издања	14
Досадашње проучавање писама Манојла II Палеолога	17
I Писма као историјски извор	22
Време и место настанка писама	31
Писма сведоци догађаја	26
Тежња за истином	29
Царев оптимизам или писма са пуно ведрине	30
Вера у успех, надања, очекивања	33
Терет државних послова	36
Читалачки круг и публика	40
Особености стила	42
Осећај мере и утицај антике у писмима	47
Писма као реторска вежба	51
Писма у пратњи неког реторског дела	52
Писма као разговор у одсутности	53
Повод за писање	54
Разноврсност тема	57
Правдање за неписања, ћутање	59
Добро здравље и болест	61
Пријатељство као тема у писмима	65
Писмо као спис о битним темама	67
Став о писању других	69
Вера у бога у писмима	71
Похвала и захвалност	72
Туга као тема или писма пуна песимизма	73
Хумор и иронија у писмима	75
II Историјски контекст настанка епистографије	
Цара Манојла II Палеолога	76
Царева породица у писмима	76
III Писма из Солуна	84
Манојлова управа у Солуну	84
IV Писма из Цариграда	91
V Писма из турског табора	98
Василевс у војсци султана	105

Турска опсада Цариграда	114
VI Писма са Запада	116
Слика Запада - Манојло Палеолог и папство	117
Царев пут на Запад	120
Василевс у Паризу	126
Посета Лондону	134
VII Новија писма из Цариграда	135
Манојло и црква	138
VIII Кореспонденти и епистографија цара	143
Димитрије Кидон	143
Димитрије Хрисолора	163
Манојло Хрисолора	175
Константин Асен	183
Манојло Раул	186
Михајло Валсамон	187
Монах, патријарх Јефтимије	188
Солунски митрополит Гаврило	191
Макарије анкарски митрополит	195
Никола Кавасил Хамает	199
Иванко	201
Триволос	203
Потос, Манојло Потос	204
Теодор Потамије или Потамес	206
Франкопуло	207
Теодор Кавкадин	208
Владар Трепезунта	209
Ђорђу Гатилузију	210
Гварино из Вероне	211
Деспоту и брату Теодору	213
Јелена Кантакузин Палеолог, царица мајка	215
Протосеваст	219
ЗАКЉУЧАК	220
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	233

ПРЕДГОВОР

Почетак нашег интересовања за писма Манојла II Палеолога подразумева прикупљање целокупне расположиве изворне грађе која на било који начин сведочи о личностима и догађајима, појавама и процесима која може да утиче на истраживање поменуте теме. Овом приликом превасходно се концентришемо на рукописе и издања Манојлових писама. Такође, треба обратити пажњу и на друге савремене изворе који могу да потврде ставове до којих смо дошли током нашег истраживања.

Ново читање свих доступних извора, нарочито Манојлових писама, треба да допуни слику историјских токова који су већ давно у већој или мањој мери обрађени. Такође, применом новог истраживачком приступа, уз сагледавање целокупне познате литературе, могуће је доћи до нових или знатно измењених сазнања из живота, пре свега византијског цара Манојла II Палеолога, али и његовог непосредног окружења, па и шире. Такође, долазимо до нових сазнања из историје целокупног друштва веома сложеног византијског света у коме је цар живео, а који је већ подлегао многим западноевропским утицајима који доводе до верских превирања у Цариграду. Не само то, све више се осећа присуство пресудног економског утицаја великих трговачких градова Италије, нарочито Венеције. Са друге стране, долазимо до сазнања о снажном утицају турског муслиманског Истока на прилике у престоници која по много чему више и није слободна, јер у првом граду царства има много оних што су у директној служби турских господара. Ово је нарочито приметно јер међу турским поданицима налазимо и припаднике царске породице, па и саме цареve који не само да учествују у ратовима на страни Османлија, него су често и део њихове свите током разних церемонија. Византијско племство није могло да избегне снажан утицај Истока и Запада у престоници која је и поред тога још увек одолевала коначном покорвању. Такав однос два света доводи до међусобног прожимања оба утицаја.

Нова достигнућа истраживача могућа су само у границама постојећих историјских извора. Зато смо приступили писмима цара Манојла II која нам пружају ретке, али драгоцене податке, пре свега о животу цара и византијског племства у престоници, за које можемо поуздано да тврдимо да све више узима ствари у животу престонице у своје руке, те директно утиче на политичке прилике које на неки начин припремају терен за окончање сукоба за византијско наслеђе које се води између турских султана и многих западних владара. У борби која се води већ деценијама умешани су скоро сви византијски владари па и племство. Такође, писма пружају значајне податке о приликама на дворовима западноевропских владара и начину живота њиховог племства.

У таквој сложеној геополитичкој и културној клими настају писма Манојла II Палеолога. Цар писац у својим делима види сопствено завештање, јер мало верује да ће успети у мисији да одбрани престоницу, али верује да ће читаоци добро знати да тумаче о томе шта је цар написао. Зато је цар за живота покушавао да многа своја дела учини доступна публици.

Захваљујући цару Манојлу II, али и стицајем околности, историјски извор којим се бавимо сачуван је до данас у више рукописа, незнатно различитих. Писма у контексту других његових дела, као и других извора дају слику света онога времена. Она говоре о свему што је познато у ондашњем свету, али је средиште на цару и људима који га окружују.

Цар Манојло II Палеолог својим писмима пише историју свога доба. Он се труди да писма представљају целину, јер сам прави њихов распоред како би покрио читав свој политички живот, тј. важне догађаје у којима и сам учествује. Његова писма су написана за образовану публику. Цар пише оно што је кореспонденту углавном непознато. Често говори о личним ставовима из сопственог животног искуства. Писма пружају слику која је другачија од оне коју презентују писци историје. Његови ликови у писмима су велики људи свога доба, тако ствара слику њему познатог света, јер пише о Бајазиту и његовим освајањима до њему познатих граница. Цар има намеру да својим писмима представи тада цео познати свет. Тако, описујући путовање на Запад, Манојло II ствара у својим писмима слику света који упознаје као очевидац. У средишту свога дела, на свој начин, он најчешће скривено говори о владарима Запада, о западној цркви.

Цар пише о цивилизацијској прекретници у којој се лично налази, а које је сам дубоко свестан. Он себе не види као владара, јер не ужива у томе, чак се руга својим свакодневним владарским обавезама, јер га оне оптерећују. Мало тога лепог је остало за василевса последњег века Царства, само брига и очајање, ипак, њему је стало до престола, јер верује у божанску моћ за коначно спасење. Зато се не мири са силом која долази са Истока, окреће се ка Западу, јер верује да ће тамо наћи помоћ за своју државу, али и утеху или уточиште уколико до краја дође. Иако, бежи на запад јер стрепи да ће крај доћи, ипак верује у коначну премоћ хришћанске цивилизације и то ортодоксије о чему говоре његова писма, због чега, уосталом, сматрамо да таква тврдња није претерана, и пише, да остави поруку за савременике и потомке.

Писма Манојла II Палеолога су добро осмишљена и сређена колекција. Она су као таква настала са намером писца да представи савремени и њему познат свет. За то је одабрао кратку форму писма, јер нема времена за дуже писање, за веће књижевне форме, док је писмо идеално да прикаже схватања и главне догађаје који обележавају време у коме цар живи. Манојло II је писма написао на себи својствен начин, поштујући реторичка правила за њихова писања, али са намером да их објави, да буду прочитана јавно. Животни циљ Манојла II Палеолога је писање, томе тежи и томе се диви.

*

Почетак писања да се нешто каже о епистографији уопште, нарочито о византијској којој припада писац цар Манојло II Палеолог.¹ Писање епистула спада у основно образовање византијског племства. Међутим, нису сви византијски цареви са истим вештинама прилазили овом послу, тј. нису били подједнако обдарени. За цара

¹ Постоји бројна литература која се бави византијском епистографијом: J. Sykutris, *Probleme der byzantinischen Epistolographie*, Actes du Congres International des Etudes byzantines, Athens 1932, 295-310. H. Hunger, *Die Hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Munchen 1987, 199-234. M. Mullet, *The Classical Tradition in the Byzantine Letter*, Byzantium and the Classical Tradition, edd. M. Mullet, R. Scott, Centre for Byzantine Studies, University of Birmingham 1981, 75-93. The Oxford dictionary of Byzantium, Volume 1, edd. A. P. Kazhdan, A. M. Talbot, A. Cutler, T. E. Gregory, N. P. Sevcenko, New York - Oxford, Oxford University Press 1991, 718-720. R. Soto, *Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος: Αυτοκράτορας και συγγραφέας (1350-1425)*, Byzantion Nea Hellás 28, 2009, 69-86. Од српских аутора значајне резултате у проучавању византијске епистографије остварила је Нинослава Радошевић, пре свега својим делима: Н. Радошевић, *Епистографија Јована Апокавка*, ЗРВИ 29/30, Београд 1991, 155-167. Н. Радошевић, *Писма Манојла II Палеолога*, Српска књижевност у доба деспотовине, Деспотовац 1998, 173 - 185.

Манојла II Палеолога се са пуним правом може рећи, да је имао талента за писање епистола. Додуше, сматрамо да је много више показао другим књижевним делима која су по својој форми допуштала да пишчево образовање више дође до изражаја. За друга дела је имао више интересовања, или су прилике то од њега захтевале. Тако пише погребни говор своме брату Теодору.

Писмо представља вид комуникације међу људима кроз дуги период историјског развитка и као такво нарочито је употребљавано за неговање пријатељских веза, али и за пословну преписку, и многе друге потребе људске комуникације. Писање епистула се учило током реторског школовања. Аутори су често дорађивали своја дела да би дошли до бољег стилског израза. Зато данас нека сачувана писма својом садржином више личе на реторске вежбе, нису завршена или немају адресата.²

Писац користи писмо као форму не само да пренесе вест, него много чешће да покаже своје познавање реторике и саму вештину писања.³ Такво писање је подразумевало адресата. тј. лице коме је упућено, па га писмо увек има. Некада је адресат формално означен, али се по садржају види да је писмо другом намењено. Постоје многе реторске вежбе у облику писма које су се сачувале до данас. Оне су на свој начин важне за истраживача историје, нарочито за историју књижевности, јер и таква дела крију поруку писца, или нешто казују о самом, или о адресату. Такође, запажа се да су нека писма настала као тежња аутора да се опроба на некој теми, па се писмо користи на почетку писања. Касније, аутор обично бира другу форму за писање, да би развио тему о којој више жели да пише. Тако, и цар Манојло пише писма која имају адресата и по томе су сврстана у жанр писма, али превазилазе његове оквире. Овде свакако спада необично дуго писмо посвећено Иванку.⁴

Многа писма не саопштавају директно поруку адресату, већ се обраћање одређеном кореспонденту користи као повод да се помене неко питање, чак да се посебно разради део писма. Када обратимо пажњу на ову појаву, можемо извести закључак, да се на основу тога велики број писама може сматрати реторском вежбом или само покушајем писања на одређену тему која ће тек коначан израз добити у неком другом књижевном делу. Овако

² G. T. Dennis, Manuel II Paléologue, The Letters of Manuel II Palaeologus. Text, translation and notes by George T. Dennis, Dumbarton Oaks Texts Four, Corpus Fontium Historiae Byzantinae VIII, 1977.

³ Радошевић, Епистографија Јована Апокавка, 155-167. Д. Целебидић, Писма Јована Апокавка Теодору Дуки, ЗРВИ 45 (2008) 125-138.

⁴ Dennis, Letters No. 45.

написано писмо није имало за циљ да се нешто саопшти кореспонденту, већ је он служио да се реторски обради неко питање које не мора увек да буде битно.

Када се размишља о настанку епистографије и њеном историјском развоју, као и о трајању и неговању овог жанра и у савременој књижевности, или пословној кореспонденцији, ваљало би поменути оно што је већ општепознато, да нас трагање за коренима данашњих или византијских писама доводи до грчких епистола - *ἐπιστολή*. У савременом српском језику ова реч се најчешће преводи као писмо или у старијој српској књижевности као посланица.

У античком писму, када је настала оваква форма изражавања, на почетку се већ самим насловом означавао аутор и име адресата, дакле онога коме се пише.

Епистола садржи општа места која прате свако писмо. То су често речи захвалности упућене адресату, нарочито због тога што и сам пише аутору писма. То је својеврсна захвалност саговорнику зато што је покренуо писање. Тако се почиње, али често се наставља жељама за добрим здрављем кореспонденту. Постоје и други обавезни делови писма као и друга општа места писма о којима ће нешто више речи бити касније.

Када говоримо о позној античкој књижевности, можемо напоменути да су постојала бар два типа писма. Писци тога доба праве таква типска писма која су написана по правилима античке реторике, тј. по узору на Цицерона, Плинија Млађег, Цезара. Поред ових типских писама која су била или могла да буду некеме упућена, постојала су и такозвана фиктивна писма која нису имала ни формалног адресата, као и писма која су настала као реторска вежба на основу реторских приручника за писање писама. Један од таквих приручника за писање писама у антици сачинио је Деметрије који је и спровео поделу писама, тзв. Деметријеви типови⁵.

На основу античких узора могу се уочити две групе писама, она која су настала са циљем да буду прочитана јавно и она која нису за то била намењена, него су стицајем околности била објављена или на други начин сачувана у некој колекцији. Писма која нису настала да би била читана јавно имају за нас већу изворну вредност, јер често износе приватне прилике и слабости писца па и кореспондента. Таква писма аутор не пише са намером да буду прочитана јавно, већ су настала као тајна преписка. Може се рећи да је било теже да се за њих сазна. Таква су нека Цицеронова писма. Са друге стране скоро сва

⁵ Marina Brcko, *Demetrijeva teorija stila*, Zagreb 1999, 5-56.

Плинијева писма су написана са намером да се објаве, а писац је пред собом имао адресата коме је писмо упућено.⁶ Таква писма су књижевно дотерана, попут писама цара Манојла II који је и сам писао и дорађивао своја, за која је знао, да ће бити прочитана јавно. Верујемо да је током свог боравка у Паризу допринео да се препишу и постану доступна.

Када посматрамо развој писма кроз историју, можемо истаћи да је епистола, као начин књижевног изражавања, била заступљена и код хуманиста. Франческо Петрарка је писао на латинском језику по угледу на Цицерона, јер тежи обнављању антике. Он је писао о великанима из прошлости, поред Цицерона, интересовао се за дела Аристотела, Хомера, Вергилија. Цар је настојао, да писма пише по угледу на своје узоре што чистијим античким латинским језиком. Петрарка је у својим епистолама писао личностима из прошлости као да су живи, са циљем да у писмима прикаже све своје унутрашње доживљаје.⁷

*

Овом приликом је сасвим очекивано да се постави питање односа епистографије и реторике. Знамо да је реторика дефинисана као вештина убеђивања. Она је и у средњем веку обавезна школска дисциплина. Реторика је вештина убеђивања, као и вештина писање писама, па се на неки начин епистографија може сматрати граном реторике, тј. ове вештине у свом ширем значењу. Зато је писмо могло да буде написано једноставно, тако рећи школски, попут реторске вежбе, али писма могу да имају и веома сложenu књижевну форму, до чистог филозофског списа, док је кореспондент у таквим писмима само формално назначен.

Може се напоменути, да се писање епистула првобитно развијало у оквирима реторике и то почев од самих реторских вежби. Ова вештина се учила од ране младости античке и византијске аристократије, практично од школе. Зато, истраживачи књижевности, нарочито писама, морају посебну пажњу да посвете разликовању реторских вежби од других писама. Писац током писања епистула често обрађује различите теме. Често се описује како писац види неки проблем или појаву у друштву.

⁶ Гај Плиније Млађи, Писма, Српска књижевна задруга, превод: Албин Вихар редакција Бранко Гавела, 1982, 5-414.

⁷ E.H. Wilkins, *The Epistolae metricae of Petrarch*, Roma 1956, 1331-1361.

Теме су бројне, зато можемо истаћи, да због разноврсности проблематике којом се писмо бави, има таквих чији прави смисао није лако разумети, нарочито поруку која је често скривена, а скоро свако је има.

Византијско писмо тежи да покаже јединство форме, али је аутор слободан у избору тема. Тешко је одредити се према ставу на који приступа истини. Писмо се у погледу поимања истине приближава чистој реторици, вештини убеђивања, јер има за циљ да се кореспондент или публика убеди у оно што садржај писма доноси.

Можемо да прихватимо став већине аутора, да епистографија као књижевни жанр у свом ширем значењу подразумева сваку врсту писања за чију форму се узима писмо, ако посматрамо његово постојање у разним периодима историје. Тако, у појединим књижевностима епистографија је развијена и има различите облике, па и различите називе за поједине врсте писама. Дакле, писмо представља посебан начин писања на коме се инсистира и она је строго одређена. Споља гледано, током писања форма се углавном поштује, чак се може рећи да је такав приступ прилично конвенционалан. Само тако написано писмо, када се поштују правила писања, може се сматрати правим писмом. Зато можемо говорити о одређеним правилима писања епистола која су се разликовала за поједине периоде историје, као и различите културне утицаје.⁸

Правила писања епистула су настала још у антици и по много чему су остала непромењена до данас. О њима се води рачуна док се пише па такво писање припада једном жанру. Она су се мењала током разних периода, мада. На пример, писмо најчешће има адресата, мада могу бити фиктивна без имена особе којој су упућена. Писма имају одређену тему која намеће поруку. На саму форму писма утицала је брзина у писању која је често ову вештину претварала у рутину. Ова рутина је утицала на то да се писац строго држи форме писања епистола, тако да она добијају општији формалан карактер.

Поред јасно дефинисаних правила, форма писма је често пробијана, па се може уочити појава, да писац започиње да пише о једној теми у писму, али се том темом бави и у другим жанровима, најпре обичним есејима, па говорима неким поводом, или дијалогом са неким на одређену филозофску тему и томе слично. Писац је често своја размишљања о некој теми делио са другима који нису присутни поред њега док пише. Писмо пружа

⁸ О византијској епистографији у овом раду биће више речи касније.

прилику, да се то саопшти, зато кажемо да писмо представља разговор у одсутности. Писмом се показује намера да се сачува у писаном облику став других. Писмо служи као подстицај да се неко питање разјасни, започне тема међу кореспондентима. То се може закључити и на основу писама цара Манојла који често говори о теми која је већ позната, започета, код његових саговорника и њега.

Постоје поједина питања којима аутори желе да се баве током стварања својих већих књижевних дела, а не само током писања епистола. Такав развој мишљења и стваралаштва појединих аутора може се уочити и код самог Манојла II Палеолога. Он, на пример, у више различитих књижевних жанрова пише о своме брату деспоту Теодору или о мајци у више различитих прилика. Они су му повод за писање на одређену тему коју је касније развијао у неком другом делу. Слично се може рећи и за поједина верска питања која су Манојлу била омиљена. Тако он пре свега расправља са теолозима у Цариграду, али и са муслиманским у Анкари док је тамо боравио. Са друге стране, исто чини и са римокатоличким теолозима током свог боравка у Паризу.

На византијску епистографију која се сматрана следбеником античке, јак утицај је оставила хришћанска књижевна традиција. У хришћанској књижевности епистола је добила своје посебно место још од периода раног хришћанства када су настале посланице Христових следбеника. Уобичајено је да се за писмо у српској религиозној књижевности користи израз посланица.

Посланица има посебан значај за хришћанство, зато се мора посматрати у оквиру целокупне хришћанске традиције. Треба се нагласити улога црквеног писма за историју хришћанства, тј. посланице која се користи пре свега за проповедање вере, и као таква обавезно садржи поуку следбеницима. Посланица је написана са намером да буде прочитана широком кругу слушаца, док је световно писмо више упућено образованијој популацији и мањем броју људи, најчешће адресату. Хришћанско писмо обично подучава о вери, ради тога је и настало, док са друге стране, чисто световно писмо најчешће садржи елементе свакодневног, често политичког живота, премда и питања вере нису страна.

Не постоји формална разлика, између световних и црквених писама. Она је често последица теме о којој се пише или, боље рећи, намене писма. Тешко се може направити разлика међу њима, јер је морал у основи и хришћанске и световне византијске епистографије. Апостол Павле је писао посланице на самом почетку црквене

књижевности, упућене су Галатима, Коринћанима и другима. Нису све посланице директно упућене неком као проповеди попут посланица Јеврејима. Посланице су могле да буду написане и на неку уобичајену тему попут Јаковљеве која представља есеј о моралу. Било је и таквих посланица које су личиле на литерарни тестамент као друга Петрова посланица.⁹ Писмо је најчешћи облик који су користили црквени оци Јероним и Августин.

Када се посматра српска црквена средњовековна књижевност писма или посланице саставни су део црквених књига, најпре у саставу оних делова који говоре о Новом завету. Међу њима посебно се истичу саборне посланице које представљају писма упућена лицима на јавним службама.

У новијој српској књижевности међу највећим епистографима може се сврстати Лаза Лазаревић.¹⁰ У томе су се истицали и други, на пример Јован Дучић пише путописе које назива писмима.¹¹

⁹ Е. Чарнић, Нови завет, Београд 1992, друга Петрова посланица.

¹⁰ Лаза Лазаревић је написао приповетку Швабица, али је није објавио због аутобиографских црта. Описује ток своје велике љубави кроз 13 писама.

¹¹ Ј. Дућић, *Pesme, putopisi, eseji*, Matica srpska Novi Sad, SKZ Beograd 1960.

Епистографија у византијској књижевности

Византијско писмо је имало за циљ да се покаже пишчево стилско умеће, а нарочито познавање класичног грчког језика. Ценила се пишчева образованост и вештина писања, да се на класичном грчком језику изрази мисао са пуно угледања на античку књижевност и митологију. Због доброг стила и језика, збирке су преписиване и чуване. Епистуле су написане језиком којим су писана класична грчка дела, а не обичним говором, зато су пуна алузија на античку књижевност.¹² То је начин како се показује ученост аутора који се труди да добро написаним писмом покаже кореспонденту своју ученост, чак иако зна да је у томе мање вешт. У сваком случају, писац је тежио да покаже умереност, јер се веровало да се тако постиже идеал веома цењен у антици. У сваком писму огледа се образованост његовог аутора, да се литерарно изрази. Писање епистола се вежбало, нарочито се водило рачуна о угледању на узор, а већ написана писма су дорађивана и исправљана са намером да се публикују.

У византијској књижевности писмо заузима значајно место. Оно је обавезна књижевна форма сваког аутора, макар у пословној кореспонденцији, али нису сви аутори достигли свој врхунац, јер су само неки ову форму развили до савршенства. Византијско писмо је свој врхунац у развоју форме достигло у писањима Михајла Псела,¹³ посебно писмо с препорукама. Писма препоруке упућена су младим људима или онима којима треба савет по разним питањима. Ова писма допуњују литературу којом се образује византијска младеж. Михајло Псел је у својим писмима говорио о свакодневном животу. Он критикује свештенство, чак и монаштво, иако је и сам био ревностан хришћанин. Можда због тога, јер жели да истакне хришћанске врлине које треба неговати.

Посебно место међу писцима епистола у византијској књижевности припада Теофилакту Охридском¹⁴. Његова писма су написана савршеним грчким језиком. Добро познаје античку књижевност и библијску традицију. Писма су стилски урађена као и

¹² R. J. Jenkins, *The Hellenic Origins of Byzantine Literature*, DOP, 17 (1963) 46.

¹³ S. Papaioannou, *Michael Psellos: Rhetoric and Authorship in Byzantium*, Cambridge 2013, xv, 347.

¹⁴ D. Obolensky, *Six Byzantine Portraits*, Oxford 1988, 34-82. B. Mullett, *Theophylact of Ochrid: Reading the Letters of a Byzantine Archbishop* (Birmingham Byzantine and Ottoman Studies), Variorum 1997, 126. R. Katičić, *Korespodencija Teofilakta Ohridskog kao izvor za istoriju srednjovekovne Makedonije*, ЗРВИ 8/9, (1991), 155-167.

слична дела античке реторике. Строго се придржава правилима вештине писања епистула. Теофилактова кореспонденција је литерарно дотерана без много конкретних изворних података, али је њен значај велики за византијску књижевност. Значајно место заузима и епистографија Јована Апокавка.¹⁵

Постоје истраживачи византијске књижевности који сматрају да су византијска писма превише подражавала античке узоре и да због тога писмо губи на лепоти. Међу критичарима таквог начина писања епистула је и Џорџ Денис, преводилац и приређивач Манојлових писама, мада нам се чини да је у томе претерао. Денис тврди да је уметање разних примера из антике и Библије утицало на њихову основну улогу да пренесу поруку. Ипак, наш је став да анахронизми само показују ученост писца. По Денису писма показује једну битну особину која их карактерише и разликује од античких, а то је да византијска писма понекад личе на данашње поштанске разгледнице тј. дописнице. Оне често садрже мало информација, оскудне су и помало монотоне. Много византијских писама је написано за поједине прилике. За Дениса, византијско писмо због тога може да буде и „досадно“ и „конвенционално“. Писмо, по Денису, најчешће говори о пријатељству и удаљености, али та околност не умањује пријатељство.¹⁶

Свако византијско писмо носи основну информацију и кратку поруку. То је основни смисао, али има и оних писама која су другачије писана. Теоретичар византијске књижевности Ханс Герг Бек је тврдио да је писање епистола саставни део реторике.¹⁷

Византијско писмо је имало одређену структуру која се није много мењала од антике до позног средњег века, када се појавом хуманизма јасно дефинишу теоријске основе епистографије. Писци су поштовали одређену структуру писма користећи већ познате мотиве. Поред назнаке адресата, писма садрже друге формалне делове. У уводном делу се не наводи увек пун или тачан назив кореспондента, нити његова титула. Често му се обраћа као пријатељу, као неком блиском, што је смисао писма. После увода се прелази на формално главни део који не мора увек да јасно садржи разлоге писања који су често изван писма, па се у њему јасно не наводе. Можда је писмоноша требало да донесе неку важну вест, па је писмо било као покриће. Увод често садржи речи захвалности на самом писму или за вести из добијеног писма. Ако постоји потреба износе се разлози „не

¹⁵ Радошевић, Епистографија Јована Апокавка, 181-182. Целебцић, Писма Јована Апокавка, 124 – 140.

¹⁶ Dennis, Letters, xix-xx.

¹⁷ H. G. Beek, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich Munich, 1959.

писања“, што је веома чест случај код Манојла II. На крају писма се јавља мотив поздрава и то у више варијанти. Поздрав је обично везан за поруку о жељама за добро здравље кореспондента. По овоме се види, да на почетку и на крају писма постоје многа општа места, која су садржана у већини писама.¹⁸

Краће, тзв. лаконско писмо је било популарније, али не на штету квалитета. Појава лаконског писма није сматрана негативном, напротив, оно је показивало умеће писца да скоро у неколико реченица склопи писмо и пренесе поруку. Дужина писма зависила је од важности њеног садржаја, или је тако требало да буде. Идеал је био да се са што мање речи каже суштина, пренесе кореспонденту порука. Многи писци избегавају формалну учтивост која оптерећује писмо, јер оно представља непосредно обраћање кореспонденту, али тога ипак има. Понекад аутор писма ствара крајње формалну потребу да се оправда пред кореспондентом, због тога што није могао да буде краћи у писању.¹⁹

Дуго писање није својствено византијском писму, али је некада неизбежно када писца понесе тема, или му је намера да се о нечему сазна, јер се зна да ће писмо бити јавно прочитано. Писмо мора да буде разумљиво, што је за аутора посебан идеал коме се тежи. Не сме да буде конфузно, неразумљиво, већ концизно, добро и јасно сročено. У писму нема места да се посебно објашњавају поједини изрази, тако да она нису смела да садрже дуге описе попут стручних објашњења. Писма имају своје недостатке о којима се у њима самима говори. То су претерана дужина и нејасноћа. У писању се подражавају узорци, нарочито антички, али се ретко користе цитати. Писци су тежили савршенству што је зависило од способности, талента и вештине, самог писца.²⁰

Писци су често чували копије својих писама, на основу којих су своја писма и сами објављивали или допуњавали и исправљали или су то чинили други, не ретко сами кореспонденти или издавачи. Манојло II је дорађивао своја писма, припремао их за преписивање у кодексе. Тако да се могу уочити неке разлике у писмима у различитим рукописима, као последица намере аутора да нека писма исправља, доради.

Посебан проблем представља достављање писма кореспонденту. Писмо је често веома дуго путовало до одредишта, па се вероватно дешавало да се прилике о којима се у писму говори промене или да писмо не стигне на циљ. На пример, од Епира до Никеје

¹⁸ Радошевић, Епистографија Јована Апокавка, 157.

¹⁹ Исто, 157.

²⁰ Исто, 157, 161-164.

писмо је путовало и до три месеца. Писма су носили обично поверљиви људи, често и личности из политичког живота, па се о њима у самом писму понекад говори.²¹

Епистографија познаје употребу звучних фигура или фигура дикције где одређени гласови доминирају, али се у томе није смело претеривати, јер је могло да умањи значај писма. Сматрало се да се тако квари језик писма, ипак тога негде има превише. Такође, писма су често настајала на омиљену тему *Locum amoenus*. Омиљена тема је присутна често у византијској уметности уопште.²² Имају је многи писци, тако и Манојло II.

У писмима се често цртају карактери. То код цара Манојла II није у првом плану, међутим, оно постоји.

Манојлова епистографија је по много чему посебна. Претпостављамо да је било више Манојлових писама, али нису сачувана до данас па то не можемо да потврдимо. Нама су на располагању само она писма за која се сам цар-писац постарао да буду преписивана и чувана. Из византијске историје књижевности је познато да је било и других царева који су се опробали у овом послу, са мање или више успеха. Манојло II није достигао славу цара писца Константина Порфирогенита, за такво достигнуће није имао превише времена, јер је био усмерен много више на дневну политику, тј. на борбу за опстанак Византијског царства.

Манојлова писма су и раније обрађивана у историографији, али рад на овој теми није завршен, напротив, чини нам се да су ранија истраживања само отворила нека питања, на нама је да трагамо за одговором који ипак неће бити коначан. Свакако се може рећи да су Манојлова писма проучавана као књижевни опус и као таква су и превођена. Нас она више занимају као наративни извор са становишта историјске науке, како за саму догађајну историју тако и за историју византијске културе и религије, како и за историју дипломатије, тако и за боље упознавање државног апарата у време политичке немоћи Царства.

У новије време писмо као историјски извор се често користи за проучавање свакодневног живота византијске аристократије. Историчари користе ову врсту извора да овој проблематици додају нови значај.

²¹ Радосевић, исто, 157. Ако доносилац писма не обави посао, то је постало узрок да се не добије одговор на писмо, па се у следећем писму говори о њему.

²² Исто, 164.

Рукописи и издања

Писма цара Манојла II представљају веома важан извор за историју византијског друштва у последњем веку постојања царства, јер пружају многе појединости које недостају да се изгради комплетна слика о свету који нестаје. Византијско друштво обухватају бројне промене. Манојло II Палеолог је њихов сведок. Зато новим и другачијим приступом писмима као историјским изворима дајемо свој допринос развоју историјске науке. Писма су важна и за политичку историју о којој доста говоре и други извори.

На почетку рада треба набројати све сачуване рукописе Манојлових писама, али и оне који су објављени или су у међувремену нестали.

Codex Parisinus graecus 3041 данас представља најкомплетнији рукопис Манојлових писама, али не и једини, како се дуго веровало у прошлости. У време првих аутора који говоре о Манојловим писмима, Луј де Синер је сматрао да је овај рукопис једини. Премда знамо да је још Монфакон знао за Ватикански кодекс.²³ Постоји јасан став већине аутора да је у овом рукопису, *Codex Parisinus graecus 3041*, добар део писама био у самој пишчевој редакцији, те да је сам чинио њихове корекције, чак и док је боравио у Паризу, мењајући своје ставове изнете у њима. Циљ објављивања царевих писама у Паризу у време његове посете је јасан, да се народи Запада упознају са страхотама турске доминације, како би се добила помоћ за рат против неверника.

Париски рукопис садржи 63 писма која су основа свих превода до сада, како појединачно, тако и у два главна дела, код Е. Легранда који је превео и објавио 63 и код Ц. Дениса који је превео 68 писама. Легранд је тврдио да је исправке у рукописима писама и Дијалогу о браку извршила иста особа, а да то није писац професионалац. Ово мишљење је Денис прихватио.²⁴ Анализом рукописа долази се до закључка да је садржај подељен на два дела сваки преписан различитим рукописом. Један писар је преписао Манојлова дела

²³ „Важност књиге Писма Манојла Палеолога препозната је и примећена пре много времена. Од 1824. године, Луј де Синер их је преписао из старих грчких фондова у Париски рукопис 3041 са намером да их објави, уколико пронађе издавача.“ Истакао је Legrand, *Lettres*, 94.

²⁴ Dennis, *Letters*, xx-xxvi.

која су настала до одласка на Запад заједно са Дијалогом о браку. Други писар преписао је избор писама које је цар Манојло II написао за време и после путовања на Запад. Тада су преписани и остали цареви радови заједно о Расправом о происхођењу Светог Духа.²⁵

Берже де Гзивре је 1853. године објавио Мемоаре о животу и делима цара Манојла II Палеолога и тако је започео проучавање царевог писања у оквиру историје византијске књижевности.²⁶ Пре њега се само може говорити о приређивачима царевих дела, преписивачима њихових рукописа и пружању основних коментара уз њих. Већ смо поменули да су то међу првима урадили Луј де Синер и Монфакон.²⁷

Постоји још један рукопис који је био познат Легранду. „У пролеће 1890. године, на путовању по Далмацији, Теодор Аврамиотис је имао прилику да сврати у Дубровник и да тамо посети антикваре и продавце старих књига. Код једног од тих продаваца, Јеврејина из Епира, пронашао је драгоцену откриће о којем ћемо говорити“, каже Легранд у уводу свог превода из 1893. године.²⁸ Овај рукопис чини једанаест посебних одељака од којих девети припада XV веку. Он се састојао од четрдесет листова који садрже Манојлова писма од првог до 63. као у Париском рукопису, зато што је рукопис највероватније преписан из овог. Легранд је уочио неке разлике које није посебно описао.

Теодор Аврамиотис је поседовао још један препис из XV века који се састоји из 28 листова и садржи прва 42 писма. Ова писма је Манојло II написао пре и за време пута по Западу. Овде је Легранд уочио варијанте у рукописима, као и исправке неких писама које је начинио савременик. Уз писма постоје забелешке на латинском језику неког Петра Анконањина. Легранд је обећао уз своје издање да ће да прикаже и варијанте на основу Аврамотисових рукописа, али оне нису објављене.²⁹

Манојлова писма пронађена су и у још једном за нас важном рукопису *Codex Barberinus graecus 219* за који Денис верује да је преписан једним делом из Париског јер садржи исправке које је начинио сам цар писац када је приређивао своја писма. Један део овог рукописа је преписан из *Codex Vaticanus graecus 1107*, јер укључује корекције начињене у Манојловој расправи о Светом Духу која се налази у рукопису. Овај рукопис

²⁵ Ch. Dendrinus, Manuel II Palaeologus, On the Procession of the Holy Spirit, 16, 21.

²⁶ Видети: J. B. de Xivrey, Mémoire sur la vie et les ouvrages de l'empereur Manuel Paléologue, in: Mémoires de l'Institut de France, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres XIX/2, Paris 1853.

²⁷ Bernard de Montfaucon, Bibliotheca Coisliniana olim Segueriana, Paris: Ludovicus Guerin & Carolus Robustel, 1715, Codex Coislinianus graecus 341.

²⁸ Legrand, Lettres, 94-102.

²⁹ Исто.

из XV века је богато декорисан, као да је служио за поклон. У њему нема писама 53. и 59. из Париског, али садржи писма од 63. до 66. овог издања, због чега је овај рукопис драгоцен.

Постоји још једна колекција само неких Манојлових писама *Codex Coislinianus graecus* 341. Кодекс садржи писма од 1. до 5. и од 7. до 9. писма које није цело, уз Беседу Солуњанима.³⁰ За нас је изузетно важно што су ова писма ранија верзија од оних у Париском кодексу. *Codex Coislinianus graecus* 341 је први обрадио и представио јавности Бернар де Монфакон 1715. године³¹, пре него што је велики део збирке спаљен 1793. године. Од 1795. године рукопис је смештен у Националној библиотеци Француске.

Codex Coislinianus graecus 341 представља ранију верзију од оних у Париском што је очигледно из промена које су настале у Париском за који се верује да је настао из старијег *Coislinianus* или су ипак постојале одвојено. Цар је писма у овом рукопису написао пре него што је неко иста писма прерадио и објавио у Париском рукопису. Сам Кодекс датира из XIV века, бар његов већи део. Кодекс се састоји од пет различитих делова, два су написана истом руком. Ови делови су на Светој Гори нумерисани и сложени веома рано.³²

Пошто је Легранд објавио писма Манојла II Палеолога 1893. године, П. Трој је обавестио Легранда да постоји и рукопис у *Codex Coislinianus*-у, на шта је он одговорио, да ће то да има у виду када се појави ново издање Манојлових писама.³³ Легранд је вероватно радио на томе, али се то издање није појавило. Он је знао за два Аврамиотисова рукописа, поменуо је у предговору да има намеру да се њима бави, али то није урадио. Дакле, Легранд је био свестан да постоји *Codex Coislinianus* рукопис, али га није употребио, међутим сигурно није знао за Барберини рукопис.

Денис претпоставља да је дело које се помиње у писму у ствари говор цара Манојла II, сачуван заједно са овим писмом у *Codex Vaticanus graecus* 632; И писмо и говор су писани истим рукописом. Постоје и други Манојлови радови у овом кодексу.³⁴

³⁰ Dennis, Letters, xxiv-xxv.

³¹ H. Omont, Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque nationale, XIII; Leeuw, Martin de. (German), Der Coislinianus 345 im Kloster Megisti Lavra (Athos). Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 131 (2000), 58–64. G. Laurion, Les Principales Collections de Manuscrits Grecs, Phoenix, Vol. 15, No. 1 (Spring, 1961), 1-13.

³² Dennis, Letters, xxiv-xxv.

³³ Legrand, Lettres, 94-102.

³⁴ R. Devreese, Codices Vaticani graeci 604-866 (Vatikan, 1950.), 41-42.

Џорџ Денис је приредио едицију Манојлових писама базираних на Париском рукопису. И Легранд користи исти редослед као у Париском рукопису. Има писама која нису садржана у овом рукопису. Денис је обрадио укупно 68 писама користећи сва расположива издања. Током рада на своме издању, Денис је изразио сумњу да је баш сва писма написао цар Манојло II.

Хараламброс Дендринос³⁵ говори о деловима рукописа који се чувају у *Codex Vaticanus graecus 1107*. Претпоставља се да су то писма која је цар Манојло II дотеривао уз помоћ свога пријатеља теолога Макариоса Макрела. Ово се може закључити на основу палеографске анализе, поређењем са сачуваним рукописима која садржи радну копију текста писама, објављених у *Codex Barberinus graecus 219* и објављен текст Исидора из Кијева.³⁶

Досадашње проучавање писама Манојла II Палеолога

Са појавом првих издања рукописа писама цара Манојла II Палеолога почело је његово проучавање. Тако се често преводиоци и приређивачи рукописа појављују као њихови тумачи. Научно проучавање царевих писама јавља се са појавом критичке историографије у 19. веку која је довела до стварања модерне науке током наредног века. Интересовање за рукописе античке Грчке појавило се и на Истоку, али нарочито на западу Европе.

Са појавом рукописа Манојлових писама настајала су и различита њихова тумачења. Нису сви писци византијске историје гледали позитивно на њену прошлост, било је и оних који су били превише критички расположени, нарочито због кварења класичног језика. Може се рећи да су претерали у критици, јер је византијски грчки само фаза у развоју језика, што нису узимали у обзир, тежећи да опонашају антички језик и

³⁵ СН. Dendrinis, J. Harris, E. Harvalia-Crook And J. Herrin, *Porphyrogenita: Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, Aldershot-Burlington 2003, 411-421, 411-413.

³⁶ Игњатије из Смоленска, *Хождение Игнатія Смоленина, подъ редакціею С. В. Арсеньева*, Санкт-Петербургъ 1887, Правосл. Палест. Сборникъ, 11, томъ IV, вып. 3, 12-13.

стил писања у потпуности. Разлоге за критику појединих аутора више треба тражити у неразумевању културе византијског истока у односу на римокатолички и протестантски запад. То је у већој мери различит поглед на свет чија се различита схватања могу уочити и данас и та различитост чини ове културе занимљивијим за истраживаче, као и за међусобно поређење.

Први познатији историчар међу писцима византијске историје доба цара Манојла II Палеолога био је Берже де Гзивре.³⁷ Он је био пре свега филолог који се бавио описивањем догађаја користећи стил који је личио више на књижевни. Ипак, овај филолог, је прилично добро познавао прилике о којима пише и био је наклоњен цару. Употреба ове публикације је добро полазиште за ране проучаваоце царевог писања, јер се на основу тога види сам почетак дела. Све касније интерпретације се могу поредити са почетним тумачењима. Берже де Гзивре је описивао царев однос према вери кроз његове дијалоге са муслиманским теолозима, што се може посебно истаћи. Берже де Гзивре је 1853. године објавио Мемоаре о животу и делима цара Манојла II Палеолога. Тако је започело проучавање, у правом смислу те речи, живота последњег великог византијског цара Манојла II Палеолога. Проучавање траје до данас, ми овим радом дајемо свој допринос овој теми. Много тога ће остати неистражено, баш зато што је овај период ипак сиромашан историјским изворима.

Целу колекцију Манојлових писама први је превео Легранд, њих 63 која су до тада била позната. Он је за свој рад користио рукопис *Codex Parisinus Graecus 3041* где је нашао 63 писма. Друге рукописе није помињао, иако су постојали или их намерно није користио. Он је знао за корекције које постоје на самом рукопису, за које је веровао да их је начинио сам аутор, иако није сигуран да је све њих написао цар Манојло II. Ради се о исправкама и сажимањима у самом рукопису Манојлових писама и на основу каснијих издања то се може и потврдити. Легранд је уочио да је рукопис исправио сам цар истом руком као и грчки наслов у рукопису. Легранд наводи мишљење Boissonade³⁸ да је само цар Манојло II Палеолог могао тако да се понаша са сопственим делом, јер му је било стало до неких промена у првобитном тексту.³⁹

³⁷ Види: Xivrey, *Mémoire sur la vie et les ouvrages de l' empereur Manuel Paléologue*, 1-120.

³⁸ Денис користи старију литературу. Види: Boissonade, *Anecdota graeca I*, Paris 1829, (1962). 287.

³⁹ Legrand, *Lettres*, 112.

Истовремено, појавило се још једно занимљиво дело које не говори директно о Манојлу II Палеологу, али је итекако посвећено и њему. Реч је о писању Жозефа Делевила: Експедиција Маршала Бусикоа.⁴⁰ Он описује период блокаде Цариграда и учешће француске експедиције у одбрани града. Ова књига прати путовање цара Манојла II по Европи, зато је веома важна за упознавање са његовим схватањима западне Европе, али и за сагледавањем прилика у Цариграду у време опсаде града. На основу овога дела може се правилно сагледати улога француског Маршала Бусикоа у животу цара Манојла II, као и улоге важне личности онога времена, конетабла француског краљевства маршала Бусикоа. Ова књига показује природу односа цара и француског војсковође. Иако је на њега у већој мери утицало дело Берже де Гзивреа, он је дао нешто ново за историографију свога доба, нарочито је изнео нова становишта о покушајима цара да обезбеди помоћ на Западу за рат против Турака.

Мартин Жузи⁴¹ говори о царевом путу на Запад, постављајући питања циља тог путовања. То је чист преглед битних догађаја са поменутог царевог путовања, на коме очекује помоћ како би превазишао потешкоће у Цариграду услед турске најезде. Он није много обраћао пажњу на критички апарат што умањује значај рада, али је вредан помена. У своме раду је користио дело Берже де Гзивре-а са већом пажњом посвећено Манојловом боравку у Француској.

Поред мањих радова који не говоре директно о Манојлу II, поново је цар био тема једног великог истраживања, нарочито његов пут на Запад. Реч је о историчару⁴² Александару Васиљеву који је својим познатим делом „Путешествије византијског императора Манојла II Палеолога по западној Европи“, дао велики допринос расветљавању овог важног питања у историји с краја Византијског царства. Васиљев је најкомплетније обрадио Манојлово путовање по западној Европи. Васиљев закључује да је кампања била неуспешна, али и поред тога сматра да је путовање цара на Запад било од великог значаја са израженим оптимизмом.

⁴⁰ J. Delaville Le Roulx, *La France en Orient au XIVe siècle, Expéditions du maréchal Boucicaut*, Paris, Librairie des écoles françaises d'Athènes et de Rome, 1886, 518.

⁴¹ M. Jugie, *Le Voyage de l'empereur Manuel Paleologue en Occident (1399-1403)*, *Echos d'Orient*, XV, 1912, 322-333. M. Jugie, *Manuel II Paléologue, Empereur de Constantinople (1391-1425)*, 539-542.

⁴² A. A. Vasiliev, *Putesestvie vizantijskago imperatora Manuila II Paleologa po zapadnoj Evrope: (1399-1403)*, *Journal du ministère de l'instruction publique*, 39, 1912, 41-78, 260-334. A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*. Madison, University of Wisconsin Press, 1958 (1952).

Густав Шламберже је 1916. године објавио чланак по узору на Бергеа Гзивреа у коме говори о царевом путовању у Париз и Лондон. Недостатак овога дела је што ретко помиње изворе, па се тешко може пратити. Шламберже користи многа документа, али не садржи библиографију што је карактеристика времена у коме је писао. Он је поново обрадио поједине догађаје, али није донео ништа ново на пољу упознавања овог периода царевог живота, само сопствено виђење. Мада није превазишао писање претходника, ипак је поменуо неке нове изворе за тај период.⁴³

Теодор Кјури је током шездесетих година хх века на основу нових истраживања написао своје дело Цар Манојло - биографска скица. Кури износи царев песимизам у вези са мисијом по Западу Европе. Он је заузео став да се историја цара Манојла II Палеолога може сагледати изнова и детаљније са појавом нових тумачења краја Византијског царства нарочито са других социолошко културолошких позиција.⁴⁴ За нас је такво становиште од великог значаја, јер и сами желимо да на исти начин приступимо овом раду да истакнемо значај боравка цара на Западу за прожимање двеју култура.

Константин Маринеско⁴⁵ се занимао за путовања византијских царева по западу Европе, а за нас је важан његов опис Манојловог боравка на Иберијском полуострву, ако је до тога заиста и дошло. Такође, његов рад је важан због праћења утицаја Византијског царства на државе латинског света.

Рајмонд Јозеф Ленерц је писао о односу и преписци Манојла II Палеолога и Димитрија Кидона.⁴⁶ Пошто је Кидон један од кореспондената коме је Манојло II наменио највећи део своје колекције, овај рад је битан, као и новија истраживања дела овог писца, поготово његових писама.

Џон Баркер⁴⁷ је написао историју владавине цара Манојла II у оквиру ширег контекста, последњег периода Византијског царства. Нарочито је водио рачуна о

⁴³ G. Schlumberger, Un empereur de Byzance à Paris et à Londres, Paris 1916, 58.

⁴⁴ Th. Houry, L'empereur Manuel II Paléologue (1350-1425) - Esquisse biographique, Proche-Orient chrétien, 15, 1965, 127-144.

⁴⁵ C. Marinesco, Deux Empereurs byzantins en Occident: Manuel II et Jean VIII Paléologue, Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 101e année, N. 1, 1957, 23-35.56. C. Marinesco, Manuel II Paléologue et les rois d'Aragon. Commentaire sur quatre lettres inédites en Latin, expédiées par la chancellerie byzantine, Academie Roumaine, Bulletin de la section historique, 11 (1924.), 194-195, 198-199.

⁴⁶ V. R.J. Loenertz, Manuel Paleologue et Démétrius Cydonès, Remarques sur leurs correspondances, EO 36 (1937) 281.

⁴⁷ J. W. Barker, Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship, New Brunswick (New Jersey), Rutgers University Press, 1969. J. W. Barker, On the Chronology of the Activities of Manuel II

политичкој историји тога доба. То је декаденција с краја Царства када је цар више администратор управе градом, него прави владар. Он цени цареву улогу у политичким догађајима. Књига говори о царевом учешћу у политичким догађајима свога времена. Ово дело је много више политичка, него друштвена или културна историја времена. Поред неких недостатака које књига има, она је од изузетног значаја за све истраживаче који се данас баве владавином цара Манојла II. За своје време представља пример добре научне методологије, јер садржи сва дотадашња објављена истраживања о овој теми. Аутор користи све доступне изворе и бројну научну литературу, што је наведено у добро обрађеном критичком апарату. Беркер прави наративне дигресије током свог писања, што не умањује значај његовог рада. Посебно се бави царевим путовањем по западној Европи ради тражења помоћи. Иван Ђурић је на многим местима исправио закључке Баркера.⁴⁸

Денис је своје издање посветио преводу писама са студијом о просопографији и са важним подацима о кореспондентима. Ова књига није обичан превод писама, јер Денис гледа на цара Манојла II Палеолога као на ученог Византинца у контексту савремених књижевних кругова. Аутор је са пажњом користио сва расположива издања рукописа Манојлових писама. Важно је истаћи да су и Денис и Баркер своја истраживања обављала паралелно. И поред тога што је истраживање различито реализовано за нас су од изузетног значаја и једно и друго дело. Денис је своја истраживања владавине Манојла II Палеолога објавио у посебном раду.⁴⁹ Данас су ова дела обавезна у проучавању историје Византије из времена Манојла II Палеолога.⁵⁰

У византијској уметности и дипломатији у доба опадања, објављеном на крају писања овог истраживања, Сесил Хилсдале⁵¹ Византијска уметност и дипломатија у доба опадања.

Palaeologus in Morea in 1415, in: *Byzantinische Zeitschrift* 55, 1962, 39-55. P. Gautier, Action de grâces pour l'anniversaire de la bataille d'Ankara (28 juillet 1403), 340-357. P. Gautier, Un récit inédit du siège de Constantinople par les Turcs (1394-1402), 100-117.

⁴⁸ И. Ђурић, *Сумрак Византије*, 49-50, 67-69.

⁴⁹ G. Dennis, *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382-1387*, Rome, 1960, 165-171.

⁵⁰ Dennis, *Letters* No. 114.

⁵¹ C. J. Hilsdale, *Byzantine Art and Diplomacy in an Age of Decline*, Cambridge, 2014, 226.

I ПИСМА КАО ИСТОРИЈСКИ ИЗВОР

Време и место настанка писама

За наш рад је веома битно питање времена и места настанка писама цара Манојла II Палеолога, зато овом приликом намеравамо нешто више да кажемо о томе. Током тумачења садржаја писма, много тога зависи од чињенице када и где настаје писмо, пре свега, јер су она продукт одређеног историјског контекста, тј. прилика у којима се налазио цар Манојло II које су му често наметале теме о којима пише. Као и данас, тако много више у прошлости, епистуле нису само књижевна творевина, оне показују стања душе и уметничко надахнуће писца које зависи од многих спољних фактора, некада из чисте потребе да се пренесе вест или скривена порука.

Писма су основна потреба скоро сваког образованог Византинца. Он је као и савремени човек имао потребу за кореспонденцијом, најчешће пословном, иако су средства комуникације данас много другачија, писани траг остаје и даље незамењив. У византијском свету писма су имала одређену друштвену улогу. Она су, пре свега, основно средство комуникације зато је утврђивање времена настанка писма битно, јер писмо настаје у одређеном историјском контексту.

Хронологија настанка Манојлових писама или се у неким случајевима пре може говорити о покушају да се писмо веже за конкретан догађај чије време дешавања је познато. Ово питање за нас има значај само у оном делу који се односи на прихватање већ устаљеног начина одређивања времена настанка писама, које су предложили Пјер Легранд и Џорџ Денис,⁵² као и други истраживачи, што и ми сада прихватамо. Писма су код ових

⁵² О наведеним делима било је речи у овом раду.

приређивача поређана хронолошки, али је код неких писама хронологија проблематична. Дакле, код ових приређивача редослед појединих писама одређен је на основу доста поуздане хронологије која само у неким случајевима није довољно поткрепљена доказима. Међутим, прихваћена хронологија нема значаја за евентуално оспоравање садржаја Манојлових писама, нарочито не због његове веродостојности. И поред тога, током нашег рада на овој теми биће понешто речено о питању времена настанка Манојлових писама.

Манојлова колекција писама била је пажљиво уређена по временском редоследу. Први се овом проблематиком бавио Легранд.⁵³ Са сигурношћу временски се може одредити око четрдесетак писама из колекције. Овакво низање писама је углавном хронолошко и најприхватљивије за нас, јер је њих тако поређао сам цар Манојло II, што се може претпоставити на основу досадашњих сазнања.

Поред таквог начина низања писама по хронолошком редоследу, она се могу сасвим слободно сврстати и по кореспондентима, што смо ми прихватили приликом израде овог рада, у делу у коме смо више говорили о садржини писама. Овакво излагање о писмима се и методолошки може оправдати, јер у њима Манојло II не говори само о тренутним дешавањима, већ кореспонденти размењују мишљења о појединим темама. Зато и кажемо да је писмо „разговор у одсућности“. Она се могу сврставати и према садржају, тј. доминантној теми о којој се у њима говори, јер има писама која помињу само једно битно питање, али су ипак бројнија она која говоре о више различитих. Често се наставља започета тема или на други начин позната тема, па се кореспондент само подсећа. Како год писма да групишемо могу се издвојити она која представљају реторску вежбу као и фиктивна писма.

Своја писма цар Манојло II је писао током целог свог живота, или, боље рећи, од своје ране младости и почетка његове државничке улоге која се поклапа са важним догађајима из византијске историје његовог доба. Писма су добар историјски извор за упознавање унутар породичних односа. Манојло II је себе сматрао писцем, додуше, не тако великим, као што су његови узорци, међу којима се највише истиче Димитрије Кидон. Цар је по ерудицији био веома близу њима. Зато је рано почео да пише, али је важно рећи, да није само писао епистуле већ и друга дела. Обрађивао је разне теме, попут тема из

⁵³ Legrand, *Lettres*, 94-102.

религије и других области, тако да је његов књижевни опус велики. Многа његова писма су настајала дуго, дорађивана су, као и други његови списи, зато што су писана за одређену намену. Цар је лично сређивао своју колекцију и утврдио редослед. Са друге стране верујемо да је било оних писама која нису објављена, као и оних која су чинила тајну преписку између цара и кореспондената који су обављали важне државне послове. Међу њима, значајно место заузима Димитрије Хрисолора, нарочито док је био у служби цара Јована VII Палеолога, али и други царев пријатељ Манојло Хрисолора, добар познавалац прилика на Западу и велики латинофил и хуманиста. Он је често боравио на местима где је цар очекивао подршку за своју државу, нарочито у богатим крајевима Италије.

Утврђивање места настанка писама и њихова евентуална класификација по том критерију је важан методолошки приступ у проучавању историје царева владавине и проучавања његовог књижевног опуса. Цар пише под утицајем онога што га окружује или што га преокупира. О Бајазиту пише или дорађује писма касније. То се може закључити анализом самих писама која су настала, наводно, током царевог боравка у султановој војсци. О томе треба нешто више говорити, за разлику од претходног писања, када је било речи о времену настанка што је мање више прецизно утврђено и прихваћено. Може се посебно обратити пажња на теме писама које се намећу у складу са местом и историјским контекстом настанка, као о посебном историјском тренутку. У складу са тим, писма као историјски извор добијају одређени значај у историографији, јер пружају драгоцене податке за потврду других извора и обрнуто, зато што скоро сва писма говоре о савременим догађајима.

По свему судећи прва два писма су настала пре 1383. године, или се верује да је тако, па их издавачи сврставају на почетак колекције. Вероватно је сам цар одредио овакав редослед, јер је прва колекција прикупљена у кодекс још за време његовог боравка у Паризу.⁵⁴

Прво писмо у колекцији је због значаја постављено на то место. То је вероватно жеља самог цара Манојла II како би исказао поштовање према мајци. Оно је посвећено мајци, тј. упућено њој. То је прави показатељ њиховог међусобног односа. Она је на њега пренела сву љубав, јер је у њему видела бољу прилику за царски престо. Цар у овом

⁵⁴ До сада је било речи о овоме пре свега у делу текста о издавачима и преводиоцима.

писму има јасан циљ, да говори о породици и моралу, пре свега о браћи и њиховом међусобном односу. Тако се обраћа мајци када каже: „Разумљиво је онда, као што су и они отишли, да си и ти вољна да напустиш овај свет; бар се то наслућује према твојим поступцима.“⁵⁵

Током Манојловог боравка у Солуну (1382-1387) настала су писма од 3. до 12. Док је био у Мистри, вероватно је написао 13. писмо брату Теодору који се налазио у ...⁵⁶. Писма од 14. до 21. настала су у време док је Манојло II ратовао у Бајазитовој војсци у Анадолији. Она су од изузетног значаја као историјски извор за доба султана Бајазита, јер је Манојло II очевидац догађаја о којима говори (1390/1391). Писма од 22. до 36. написао је док је боравио у Цариграду током првог периода своје владавине (1391-1399).

Од 37. до 42. писма Манојло II је написао док је путовао на западу Европе, у Паризу и Лондону (1400-1403). Ово је веома важна епизода у животу цара, тако да ова писма имају изузетан значај за наш рад, али и за сва ранија његова писања, јер је боравак у Паризу пре свега искористио да среди колекцију, изврши исправке и препише писма. Циљ му је био да западни свет упозна са стањем на Истоку, нарочито у Цариграду. Цар је средио и објављивао своја писма ради личне промоције док је боравио у Паризу.

По повратку са Запада у Цариград Манојло II је написао писма од 43. до 50. (од 1403. до 1408. године). Остала писма до 61. су настала у периоду од 1408. до 1417. године.

Писма од 62. до 68. нису била део оригиналне колекције чак се не зна поуздано да ли их је све цар Манојло II написао. Нека од њих су такозвана фиктивна. И поред тога ова писма биће укључена у наш рад.

Дакле, 68 писама нам је на располагању, што је последица става преводиоца и приређивача Џорџа Дениса да објави толико писама, што и ми прихватимо. Са друге стране, вероватно нека писма нису изашла пред јавност, пре свега, зато што сам писац цар Манојло II Палеолог њима није био задовољан. Нека писма је он сам преправљао, или био њихов редактор за време првог преписивања колекције његових писама у Паризу.

⁵⁵ Dennis, Letters No. 1

⁵⁶ Dennis, Letters No. 3-12.

Писма као сведоци догађаја

Питање какав однос Манојлова писма имају према историјским чињеницама веома је битно за наш рад. Дакле, вреде ли као историјски извор? Писма цара Манојла II Палеолога пружају нам „довољно“ података о главним догађајима с краја 14. и почетка 15. века. Манојло II је савременик догађаја које описује, чак у многим лично учествује. О неким другим догађајима је био добро обавештен, или бар верујемо да је могао да буде обавештен. Имајући све то у виду, морамо да водимо рачуна, да Манојлова писма често могу да нас наведу на погрешан закључак, јер је он морао да буде прилично субјективан у многим приликама. На пример, логично је, не пише позитивно о султану Бајазиту, такав став је природан, јер је у његовој служби био невољно. Зато се, са друге стране, диви владарима западне Европе чији је био гост док је тамо путовао. Томе доприноси и чињеница да су писма делом и објављена за то време, зато што треба да оставе утисак на западни свет у коме цар гостује тражећи спас за своју отаџбину.

Манојлова писма су делом приређена за објављивање још током његовог боравка у Паризу и требало је на основу њих да западни свет створи слику о великој опасности која се од Османлија надвила над хришћанском цивилизацијом. Такође, Манојлова писма су написана да би била прочитана јавно, као што је обичај онога времена.⁵⁷ Наравно, садржај писама која су читана јавно, имао је значај за очување вере у цара Манојла II пред аудиторијумом који је слушао то писмо. На основу таквог става о писмима византијског цара, неминовно се поставља питање њихове објективности. Поређењем података из његових писама са вестима у другим изворима, моћи ћемо да утврдимо у којој мери је писац објективан када говори о савременицима и догађајима свога времена.

Извори за период владавине цара Манојла II су малобројни, нарочито се то може рећи за савремене изворе. Имајући то на уму, можемо без устезања да изведемо закључак да су царева писма драгоцен изворна грађа. Уколико се писма пажљиво проуче могу се

⁵⁷ Питање веродостојности садржаја Манојлових писама у нашем раду биће посебно обрађено.

ставити у одређени историјски контекст и из њих се могу извући нова сазнања. Дакле ново читање извора пружа нове податке. Они су драгоцени за целовито сагледавање историје доба цара Манојла II, нарочито за свакодневни живот цара и његове непосредне околине. Може се тумачити његов однос према породици, оцу цару Јовану V, царици мајци Јелени и супарнику у борби за престо братанцу савладару Јовану VII, као и однос према турском владару, његовом господару султану Бајазиту.⁵⁸

Цар је био умерени латинофил. Путовао је по Западу и дивио му се као и многи његови учени савременици.⁵⁹ Западни свет је прихватио хуманизам што је и у самом Цариграду све више било присутно. То је била тенденција времена у коме је становништво престонице живело. Дobar део византијског племства је имао наклоности према западној култури. Ипак, Манојло II је био мањи латинофил од многих који су припадали његовом њижевном кругу, јер је међу њима било и оних који су чак примили римокатоличку веру. Манојло II се одлично снашао на западу Европе, био је гост многих владара који су се трудили да буду добри домаћини значајном госту, те му због тога оскудица у новцу није сметала. Због таквог гостопримства, цар је имао времена да се посвети писању, поправљању својих дела, да би их припремио за објављивање што је вероватно и учинио док је боравио у Паризу.

Склоност ка преувеличавању је карактеристика царевог писања којој се мора посветити посебна пажња. Цар то ради често намерно, да би код публике изазвао одређену реакцију, јер зна да ће писмо бити прочитано јавно, због чега и пише нека своја писма. Дакле, та особина је последица намере да изазове одређени ефекат код кореспондената, слушаца или оних до којих ће доћи вест о томе што је написано, у неким писмима то је тренутни спокој који очекују у тешким временима са мало наде да ће бити боље. Преувеличавање у царевом писању је често последица која се преноси и на описивање царевог стања здравља, како тела, тако и душе, као и код излагања о свакодневним обавезама.

Писма показују очајање цара у одређеној ситуацији у којој се нашао. То није само обична дневна ситуација, него одређени историјски тренутак, као што је у 33. писму упућеном Димитрију Хрисолорасу. Султан Бајазит опсео је у зиму 1394. године Цариград

⁵⁸ Постоје писма која о томе директно говоре.

⁵⁹ О грчкој емиграцији на Западу види J. Harris, *Greek Emigres in the West, 1400-1520*, Camberley 1995, 44-45.

са намером да цара Манојла II збаци са престола и доведе Јована VII свога савезника. Манојло II се због тога нашао у тешком положају. Био је то веома тежак тренутак у царевом животу. Димитрије Хрисолора је био близак са царем Јованом VII, што се види на основу 33. писма касније је био и у његовој служби, зато покушава да убеди Манојла II да град преда своје нећаку Јовану, како би се ослободио турске опсаде. Ово писмо представља одговор на писмо којим Димитрије Хрисолора тражи од Манојла II да се договори са Јованом VII око престола. На то Манојло II одговара да је Димитрије то писмо требало да упути другоме, вероватно Јовану, јер он, цар Манојло II, „има сина наследника“. Цар Димитрију каже, да су то „тврдње пуне лепих речи“⁶⁰ које овај износи у своје писму, али недовољно за Манојла II који има свога сина за престолонаследника. Цар у писму Димитрију Хрисолорасу истиче „Неприхватљиви захтеви су као паукова мрежа“. Манојло II не може детаљно да одговори, једва да може да пише, јер је „са зимом дошло и много проблема“, каже тако, а мисли на ситуацију око Цариграда.

Турска опсада града се све више стезала, а покушај угарског краља Жигмунда и његових крсташа да помогну завршен је катастрофално. Писмо које Димитрије Хрисолора шаље Манојлу II је лепо написано, али није требало њему да буде намењено, него другима „којима то одговара“, да се тако деси. „...није сасвим различито од истине“, закључије Манојло II. Димитрију Хрисолорасу замера што лепо дотерана писма није чињенички боље поткрепио што и показује у 33. писму⁶¹. „...Претпоставимо да као у представи, уверљивост изађе на сцену варљиво носећи маску истине; могла би некако заварати децу на одређено време, јер уверљиво није сасвим различито од истине...“ Цар очекује од Димитрија Хрисолора више чињеница које сам не зна и жели да провери свога пријатеља да ли је довољно искрен или само служи интересима царевог братанца Јована VII у чијој се служби налазио Димитрије.

⁶⁰ Dennis, Letters No. 33.

⁶¹ Исто.

Тежња за истином

Истина је идеал коме се тежи током писања епистола, али то није увек тако. Пре свега, морамо да нагласимо да истина није лако достижна. То важи и за цара Манојла II, јер је он већину својих писама написао током дела свога живота када је био владар или када је претендовао да то постане. Зато је субјективан у своме ставу према свету који га окружује и о коме пише. Цар Манојло II је тежио да нађе прави начин да својим писањем задовољи већину својих кореспондената, слушаалаца и поданика који очекују да чују лепе вести. Морао је да износи неистину када нема лепих вести са Запада одакле очекује помоћ. Истина се у писмима најчешће износи када је од користи да се учврсти пољуљана вера код следбеника.

И поред објективне потребе да кореспондент жели да чује нешто лепо, истина никада није могла да буде занемарена ради жеље да неко чује оно што очекује. Стога се може нагласити да византијски писац током писања тежи истинитом писму. То је став који цар Манојло II жели да истакне у први план, да то нагласи саговорницима. Тако Манојло II напада неког брбљивца, што због реторике запоставља истину, као у 28 писму.⁶² Манојло II је тежио истинитом писму, не само чињенички дотераном, већ са јасно израженом истином која је опште позната. О томе и сам Манојло II каже, „...Иступио си, као што си јако дуго чинио, наоружан лажима како би се у својој одлучности борио против истине, тог непобедивог атлете, којем ћеш, ја сам сигуран, врло брзо платити казну за своју дрскост или, ако ти је драже, за своју глупост и потпуно одсуство разума. Ја сам зато одлучио, да је за мене сувишно да те нападам речима, јер не бих желео да будем исмеван док се борим на страни најплеменитијег од свих атлета, истине, у борби против лажи. У поређењу са истином, лаж је јасно не јача од одојчета, ипак она ти је савезник, бори се на твојој страни, у твојој бескрајној борби...“⁶³ Цар писац види потребу за истином као средством у борби против лажи.

⁶² Dennis, Letters No. 28.

⁶³ Писмо личи на реторску вежбу; Dennis, Letters No. 29.

Цар не воли када се претерује у реторици, јер истину треба саопштити једноставно. У 4. писму моли Димитрија Кидона да не користи реторику кад се њему обраћа, већ само када жели друге да убеди у то о чему пише.⁶⁴ У овом писму Манојло II пише како је Кидону поклатонио Платонову књигу која се чувала на Светој Гори. Цар зна да Кидон сматра да је „међу монасима“ судбина Платонове књиге „запостављена“.⁶⁵ Кидон о томе обавештава свог саговорника у претходном писму који се у овом писму осврће на судбину књиге, али и учења Платона. Брига за Платонова дела показује да је царско схватање знања било у духу антике или западноевропског хуманизма.

Царев оптимизам или писма са пуно ведрине

Манојлов оптимизам у писмима је последица напретка у разговорима за војну помоћ са Запада. Врхунац је достигнут у пролеће или лето 1401. године, када је пренео вест својим пријатељима монаху касније патријарху Евтимију у писмима 39. и 40. као и у 41. писму⁶⁶ упућеном Димитрију Хрисолорасу. Оптимизам у писмима са Запада је програмског карактера, јер њиме цар Манојло II жели да пружи наду у спасење која се очекује у његовом Царству, дакле ради вишег циља, чиме правда одлуку због које привремено препушта престо.

Манојло II писмима пуним оптимизма оправдава свој пут на Запад и одлуку да привремено напусти престо. Желео је цар Манојло II да писмима покаже да пут на Запад није био узалудан. Оптимизам у његовим писмима показује намеру цара да пре свега пружи веру у спас Царства од турске превоћи. Овакво писмо је упућено свима који верују цару да ће на Западу пронаћи помоћ. Они слушају његово писмо док се чита. Он док пише очекује да ће бити јавно прочитано, зато су такву оптимистичну вест сви могли брзо да чују. Са друге стране, нисмо сигурни у то колико је стварно постојала жеља код царевих

⁶⁴ Dennis, Letters No. 4.

⁶⁵ Трагична судбина Аристоновог сина, Платона.

⁶⁶ Dennis, Letters No. 39, 40, 41.

домаћина у Паризу, краља Шарла VI и његовог окружења, да се покретањем велике војске на Западу помогне хришћанима угроженим од ширења турске државе.

Писма са Запада одишу оптимизмом, нарочито због једног битног разлога, зато што је цар у додиру са слободним западноевропским метрополама осећао и сам моћ која му је уливала наду да ће се снага држава хришћанског Запада пренети и на његову државу која живи у страху од Турака. И поред тога покретање крсташког рата је у то доба било скоро немогуће, пре свега зато што су се промениле прилике међу западноевропским земљама, али и зато што је снага муслимана на Истоку била далеко већа, па евентуални крсташки рат би у самом почетку био осуђен на пропаст. На Западу су добро знали да је за победу над турском војском потребна велика војска која много и кошта, нарочито су се прибојавали неуспеха, јер су сећања на битку код Никопоља и пораз угарског краља Жигмунда, итекако била жива.⁶⁷

Крсташки поход није био једини вид помоћи коју је цар могао да добије на Западу. За цара је било вероватније да се добије помоћ у војсци или да се добије помоћ у новцу, за који би сам цар Манојло II могао да унајми војску. Ова чињеница сама по себи говори о слабости балканских држава, нарочито када је у питању војска, што је последица очигледне економске слабости. За јаку најамничку војску било је неопходно да се добро плати.

Царство је већ дуже време имало финансијских проблема, због чега је одбрана слабила. Управо новац ради плаћања најамника требало је да буде доминантан и очекиван вид помоћи, на основу чега би сам цар унајмио војску. Међутим, до реализације овог посла није дошло, пре свега, због тога, што су се промениле прилике после смрти Бајазита, па сам Манојло II није желео више да улази у ризик боравка великог броја најамника у Цариграду, када је опасност од Турака привремено прошла. Наравно, после неког времена проведеног у Француској, постало је већ извесно да помоћ са Запада неће бити реализована, јер западни свет је превише оптерећен унутрашњим проблемима, те је мало вероватно да је ко озбиљано схватао захтеве византијског цара, осим француског конетабла, маршала Бусикоа који је сам помало авантуриста, али је и службом био везан

⁶⁷ Идеја о великом крсташком походу против Турака дуго је била присутна код балканских хришћанских владара. Цар Душан је на неки начин био њен зачетник, може се слободно рећи. На припреми крсташког похода су радили и други. Историја српског народа I, Београд 1994, 554.

за исток, те је више желео да искористи цара као повод да се стави на чело велике војске. На велику жалост обојице, до тога није дошло.

Велики оптимизам, као државнички програм цара Манојла II, огледа се у поменутом 41. писму које је написано у време док је Манојло II боравио на Западу, у Паризу. Манојло II је пун оптимизма на почетку путовања по западу Европе која одише хуманизмом, или је оптимизам само наметнуо у својим писмима, да би обрадовао слушаоце у Цариграду. Природно, оптимизам мора да постоји, јер је цар лично био задовољан што је на неко време напустио Цариград и престо који му је доносио много мука. Гајио је наду да ће моћи да обезбеди подршку са Запада, што се није обистинило. Свестан је да су то била само обећања која он добија од других и тако прослеђује свом саговорнику Димитрију Хрисолорасу. У обећањима се чак ишло до избора заповедника који ће да предводи војску.⁶⁸

Једно од писама написаних на Западу, која одишу оптимизмом, упућено је Димитрију Хрисолорасу за кога знамо да је имао важну улогу у влади Јована VII. Стога, писмо њему упућено морало је да буде са пуно оптимизма, да би цар у престоници оставио јак утисак о својим активностима на Западу. Верујемо да је Димитрије са своје стране обавештавао цара Манојла II о стању у отаџбини. У таквим писмима често се појављују општа места, формални докази пријатељства. Уз оваква писма могле су да иду и поруке кореспондената упућене мимо званичне преписке, као тајна преписка, баш због положаја Димитрија на двору цара Јована VII. Манојло II помиње у писму да је Димитрије Хрисолора очигледно више пута писао чиме се доказао као пријатељ цара Манојла II иако је овај у даљини. Цар верује Димитрију или му поручује да би требало да буде тако. Поверење је поткрепљено сасвим формалном изјавом која треба да оснажи саговорника да истраје у пријатељству. За цара Манојла II је њихово пријатељство веома важно, због политичких разлога, он је далеко од престола до кога му је још увек стало.

Цар Манојло II истиче своју скромност када за себе пише да писмо потиче од „необразованог, али Димитрију драгог човека“. Веома занимљиво поређење које у себи садржи елементе претеривања, како би слободно рекли лажне скромности. Ова љубазност у опхођењу није реална већ реторска вештина којом цар Манојло II жели да се ствари

⁶⁸ Маршал Бусико.

поставе баш тако, да се њему не може ништа замерити, јер признаје да је мање вешт од свог кореспондента, овде поменутог Димитрија Хрисолора.

Манојло II се на крају узда у Божју помоћ и пун је вере у успех подухвата на Западу. Божја помоћ је средство коме најчешће теже очајници, а цар је свакако то био због ситуације у којој се нашло Царство и он лично. Та помоћ је коначно стигла, страдао је и султан Бајазит и до тада скоро непобедива турска војска, али се то десило прекасно, Царство је у многоме ослабило и било је превише изнутра разједињено да би се било шта озбиљно и трајно променило, чак ни Божја помоћ, ни смрт Бајазита, није била довољна за то.

Цар Манојло II пише из Париза своме пријатељу Манојлу Хрисолорасу⁶⁹ који се и сам налази на Западу, у Италији. Пише да у Цариграду очекују добре вести, да се сакупи војска и крене у рат против Турака. За западни свет је то крсташки рат против неверника. Говори о путу који је напоран недостатку знања језика да разговара са домаћинима у Француској. По доласку у Француску почео је да пише, али би више волео да саговорнику може да саопшти све оно што жели, јер би то "говор" учинио боље и лепше. Истиче тако, да би више волео лично да вести саопшти, а не путем писма. Најављује скори повратак у домовину, уколико га нешто не спречи.

Вера у успех, надања, очекивања

Манојло II очекује да ће његова мисија на Западу дати резултате, због чега су прва његова писма из Француске пуна вере у успех његове мисије. Постојање наде је последица Манојлове посете великим државама на Западу, где је доживео срдчан пријем, што му је улило веру у спасење Византијског царства од велике турске силе која прети да заузме Цариград који брани све слабија војска.⁷⁰ Зато од пута на Запад цар пре свега очекује да ће решити један проблем, да макар мало, ако не трајније ојача одбрану Царства. То је могуће

⁶⁹ Северна Италија, лето 1400. године.

⁷⁰ Италија, Лондон, јануар 1401. године.

на два начина, први да се покрене војска крсташа, или да се унајми војска за новац који ће добити као помоћ. Добре вести носи 38. писмо, као и друга писма из тог периода. Циљ посете западним државама је да се обезбеди војска за рат против Турске. Цар је кренуо на дуги пут са јасним циљем, да прикупи помоћ; наравно имао је више циљева, неки се само назиру поред овог који је истакнут у први план.

Док је цар чекао да на Западу добије помоћ, уживао је у гостопримству својих домаћина, француског краља. Време је пролазило, помоћ је била само у најави због чега је цар Манојло II бринуо, јер у Византији могу да изгубе наду да ће стићи помоћ коју очекују са Запада. Брига је полако прелазила у очекивање док он лута у нади да ће је ипак наћи. Надање прати цара током целог пута по Европи, трагајући за правом понудом. Временом постаје јасно да помоћ није на видику, али Манојло II и даље верује да ће успети у својој мисији. Када неко време цар не пише, то је зато јер нема никаквих новости, како сам каже, мада нам се чини да повремено губи веру у успех.

Цар Манојло II хвали свога домаћина, енглеског краља Хенриха IV. Зна да је он велики и по врлинама и по моћи коју поседује. Заиста, цар је стекао такав утисак с обзиром на чињеницу шта је све енглески краљ држао под својом влашћу, нарочито има на уму његову борбу против унутрашњих непријатеља. Манојло II хвали краља, али сматра да је могао и више да учини, тј. да му помогне, у ствари, цар жели да каже саговорнику да су његова очекивања од Хенриха IV много већа.⁷¹ На крају каже да му је енглески краљ ипак обећао помоћ, чини се по његовим речима, да је обећано и добио. Цар је могао да сумња у обећања, па се поставља питање, да ли је то само обећање и љубазност доброг домаћина или је Манојло II ипак био свестан да је домаћин из учтивости љубазан, а да од помоћи нема ништа. И када је сасвим изгубио наду да ће добити помоћ на Западу, Манојло II није имао избора, дошао је у далеке земље и морао је све да учини како би оставио утисак на домаћина и добио било какву помоћ.

Највероватније цар је добио помоћ у новцу, али нема ничег преко тога. Такав исход је очекиван и сасвим вероватан, јер је тешко организовати војску за нови крсташки поход у приликама у којима се нашао западни свет, нарочито после пораза угарског краља Жигмунда код Никопоља. Није било правог интересовања за организовање похода на

71

исток, осим у лику француског маршала Бусикоа који је имао само ограничену моћ и намеру, да штити интересе Француске на истоку тј. интересе Ђенове која се нашла под њеном влашћу. Маршал Бусико је мање веровао да ће се стварно покренути било каква крсташка војска против Турака, иако је и код њега у почетку ентузијазам био приметан.

И сам цар на путу по западу Европе није био без проблема. Оптерећен је финансијским тешкоћама Царства. Он је био финансијски званичник. Није јасно о којим се захтевима, овде ради, али је вероватно да су у питању захтеви финансијске природе.⁷² У 39. писму⁷³ наилазимо на лепу поруку, да ће бити обезбеђена војска, те да ће се сам Манојло II вратити у отаџбину. Цар Манојло II каже да ће доћи војска какву сви очекују, то су његова надања за која можемо рећи да су оправдана. Он жели права дела, сматра да је тренутак повољан за то. Међутим, цар Манојло II сада схвата, да енглески краљ који је његов домаћин, даје обећања да би умањио муке свога госта, јер није у могућности да удовољи његовим захтевима. То разуме и његов кореспондент, Манојло Хрисолора, шта и сам цар Манојло II помиње у писму које му пише. Он очекује помоћ, јер је време за то, чиме алудира на сукоб претендената на турски престо после битке код Ангоре (1402). Манојло II се жали да дуго није било помоћи за Византију, зато су се непријатељи осмелили у борби. После смрти Бајазита појавила се поново нада у спасење Царства.

Читајући писмо Манојла Хрисолора цар Манојло II у 55. писму⁷⁴ најављује да ће кореспондент сазнати нешто лепо "што ће унети мало светлости на његова чула". У 55. писму цар Манојло II каже да "велика обећања одлажу ствари", али то није довољно, више би му значила конкретна помоћ.

Цар Манојло II у 51. писму упућеном монаху Јевтимију, касније цариградском патријарху, у лето или јесен 1408. године, истиче,⁷⁵ „био си мој пријатељ“ један од најбољих. Зна цар да његове пријатеље радује писмо када добију, чак и када нема шта битно да пише, ипак пише, јер писмо само по себи доноси радост. Радост добијеног писма и радосне вести нису исто, јер добијено писмо обрадује онога ко га је примио јер је некеме стало до њега, те зато пише. Радосне вести су тема писања у 15. писму које Манојло II пише из Мале Азије у Цариград у јесен 1391. године. Писмо завршава закључком да

⁷² Dennis, Letters No. 39.

⁷³ Dennis, Letters No. 55.

⁷⁴ Исто.

⁷⁵ Dennis, Letters No. 51.

кореспондент може да буде задовољан, јер је коначно добио писмо, али и да буде незадовољан, пошто писмо не садржи радосне вести које је очекивао.⁷⁶

Када велике „бриге“ притисну цара он не пише, тако није дуго писао када је земља „Пелопа“,⁷⁷ била угрожена борбама, јер су Турци, али и други често опседали преостале византијске градове на Мореји. Свако жели да задовољи своју потребу користећи оружје. Цар Манојло II је веровао да ће бити мира на Пелопонезу и зато није имао времена да пише. Због тога није спавао, ни јео редовно и због тога је саговорник био лишен писама. Биће Евтимије задовољан, ако дело буде на обострану корист, „као дело угодно богу“. Манојло II очекује позитиван исход, као што жели свако ко се радује напретку својих људи. „Све протиче онако како би желели, јер се надамо позитивном исходу због ствари које су се већ одиграле“.

Терет државних послова

Цар је под сталним теретом државних послова, што се веома често одражава и на његова писма. Државни послови су за њега више од обичне обавезе, они му одузимају драгоцену време које би радије провео уз литературу и своје пријатеље из књижевног круга. Свакодневне обавезе не воли и није научио на њих. Оне замарају његову личност, јер због њих не може да испољи књижевни дар. Владарски послови му не доносе задовољство већ бригу и због њих је стално под притиском свакодневних обавеза. Писмо Димитрију Хрисолоросу показује овај проблем.⁷⁸ Цар Манојло II покушава да се пожали свом блиском пријатељу на претеране свакодневне обавезе. Тако правда себе због чега не стиже да пише и да се посвети свом дару за литературом. Сматра да Димитрије треба да разуме његов положај, јер и он сам се налази у окружењу цара савладара, тј. у служби Јована VII. Ово писмо нам пружа опис једног дана у животу цара Манојла II и то из личног искуства. Тако се на основу овог писма једним делом могу видети и свакодневне активности византијске аристократије уопште, као и самих припадника царске породице у периоду на крају постојања Царства.

⁷⁶ Dennis, Letters No. 15.

⁷⁷ Перопонез.

⁷⁸ Dennis, Letters No. 44.

Због превеликих државних обавеза, цар нема времена ни да се здраво храни, да држи дијету, што није добро за његово здравље. Из писма сазнајемо да цар нема баш добро здравље. Не спава због бројних обавеза на којима проводи читав дан. Болестан је и нема времена да се лечи. У поменутом писму Димитрију Хрисолорасу цар Манојло II истиче да му се дешавало да запостави дијету коју су му препоручили лекари, иако је био болестан, јер је радио неке ствари због којих би се и „здрава особа разболела“. Овакав став цара писца јасно нас наводи на закључак да иако можда мало претерује, иако не воли послове који га одвајају од писања, ипак мора њима да се бави, јер владање подразумева и жртву, па чак да чини и штету сопственом здрављу. Такорећи, цар нема довољно времена да се посвети себи, јер га владање оптерећује преко мере, али као владар он не може да бира послове, они се намећу сами и често мимо воље василевса.

Цару Манојлу II смета галама слугу, чиновника и судија. То је свакодневна појава у његовом окружењу, због чега цар не може да се посвети нечем другом нарочито литерарном раду, чему тежи и за чим жуди. У писму истиче: „Колико сам претерано био заузет треба такође да је јасно због следећег: изгубио сам жељу за књигама и литерарним активностима, као и задовољство које сам црпео из њих, задовољство изузетно корисно за човекову душу... Ови проблеми су ме одвели тако далеко од сваког литерарног рада да заиста нисам способан да ставим своју руку на рад испред себе, који сам сигуран да жудиш да примиш“, каже цар саговорнику у поменутом писму.

Цара свако јутро чека велики ред молилаца који траже правду, о чему говори у 44. писму.⁷⁹ „Број задатака који треба да испуним, одвраћајући ме од испуњавања свих, приморавају ме да се држим даље од оних ствари које су кључне за опстанак“. Ово писмо је важно за проучавање свакодневног живота цара и византијске аристократије уопште, јер показује однос племства према градској сиротињи који се није много мењао у основи. Сваки припадник византијског племства имао је мањи или већи број молилаца. Тако и у Византији, сиротиња је потпуно зависила од милостиње, али се може рећи, да су и многи имућнији грађани осиромашене престонице свакодневно чекали на помоћ аристократије, тако и самог цара.

Цар је често наилазио на неразумевање свога окружења, за оне послове којима је сам желео више да се бави, за књижевним радом пре свега. Себе пореди са Александром

⁷⁹ Dennis, Letters No. 44.

Великим, као код Плутарха у Биографијама. Чини добра дела, али ипак добија примедбе, као што помиње у 59. писму. „.....пошто ми се сећамо ових Александрових речи. Уколико то значи да је о тако изузетном владару, тако великом добротвору према свима, пуном врлина, који је напао и покорио толике народе, говорено је лоше од стране оних које је он сурово казнио, колико још ствари би ми требало кротко поднети уколико они који су спремни чак и да одустану у наше име, погођени невољама које ситуација доноси и стрелама судбине, неправедно изливају свој бес на нас...“⁸⁰

Његова тежња за писањем и дружењем са литератама је често наилазила на осуду високих достојанственика који сматрају да цару такав став одузима време које је намењено за државне послове, а не за писање и дружење са пријатељима. Манојло II то лепо показује када пише „кришом ноћу“ у малоазијском логору Бајазитове војске. Шта би на то рекли они који га критикују, као у 19. писму или 29. упућеном Кидону, „не знају они шта је писмо пријатељу“, каже цар. Манојло II пише писмо Кидону „у малом шатору и ноћу, уместо сна, који враћа снагу уморном телу“⁸¹ он бира да напише писмо пријатељу. Манојло II у поменутом писму Димитрију Кидону напомиње, „пошто те је болест спречила да посетиш свог блиског пријатеља“, мисли Манојло II на себе, „ти си изабрао другу најбољу ствар питајући ме да ти пишем, свестан свих препрека да то и урадим. Неки од људи овде су те критиковали што си несрећно изабрао тренутак, али ја мислим да они мало знају о пријатељству. Мој властити став је у тој мери другачији од њиховог да, ако пре и нисам био свестан величине твог пријатељства, сада сам га све више свестан и због тога сам ти захвалан. У писму цар Манојло II истиче „сем ако много не вреднујеш сопствено пријатељство,“

У 39. писму, упућеном монаху Јевтимију „био сам стално заузет таквим задацима који затварују око душе, а имао сам невероватан број ствари да обавим, које су у стању да затупе ум не само некога попут мене, већ и писца бритког ума“. Додаје Манојло II Платонове речи, „птица не пева кад је тужна...“. Тескоба владања се често осећа у писмима Манојла II Палеолога што се може јасно закључити на основу наведеног.⁸²

Константно је присутан унутрашњи немир у животу и владавини цара Манојла II, што се преноси на његова писма. То се не може осетити у првим писмима са Запада, јер је

⁸⁰ Dennis, Letters No. 59.

⁸¹ Dennis, Letters No. 19.

⁸² Dennis, Letters No. 39. Barker, Manuel II, 181-190.

тамо византијски цар наишао на срдчан пријем што је оставило трага у његовом писању. Гостопримство и свечаности њему у част одразили су се и на стање његове душе, ако је писање било искрено. Ипак, постоји одређена доза резерве код нас овим поводом, да се у писмима ради о програмском оптимизму који је унапред предодређен како би се сачувала у Цариграду вера у првог цара који је боравио у Француској далеко од престола.

Цар Манојло II има потребу да пише, али код окружења наилази на неразумевање. Такав став средине према владару намеће се као доминантна карактеристика његове владавине. То је последица доба у коме цар Манојло влада. У то време се јасно назире скори крај Царства. Цар Манојло II би радије да замени круну за посед на Западу. Није ова идеја последица само страха од Турака, већ и жеље византијских царева да сталну стрепњу за сопствену судбину замене миром, у виду боравка на неком поседу у оквиру Француског краљевства. Потреба за разумевањем која није наишла на подршку код царевог непосредног окружења, код дворске свите, за последицу је често имала губитак вере у сопствене могућности како у обављању државничких послова, тако и за писање. Окружење није разумело цареву потребу да пише, да се литерарно изрази.

Постоји неколико писама у којима се цар Манојло II жали на своје обавезе које има као владар због којих не може да се посвети писањима којима тежи и литератури коју воли. Свакодневне рутинске обавезе које прате владара и сваког државника уопште потискују његово стваралаштво. Царев став о питању недостатка времена за писање може да буде и изговор за њега у случају да начини грешке током писања. Цар често пише пријатељима који су у вештини писања на вишем нивоу од њега, зато се боји њихове критике која може да се тумачи другачије, да критика буде блажа, ако се зна да му државни послови одузимају времена које је потребно за писање.

Писма често преносе разна расположења која се могу дефинисати у оквиру јединственог мотива духовне климе, који се назире у писмима цара Манојла II Палеолога. Писма показују мотив негативне духовне климе која је последица царевог непосредног свакодневног ангажовања на разним активностима које морају нужно да створе радну климу, расположење за стварање или за поједине политичке ставове.⁸³

Цар намерно у својим писмима жели да прикаже простаклук и заосталост турског друштва, суровост обичаја и неумереност у храни и пићу, као и у рату где показују

⁸³ Dennis, Letters No. 44.

невероватну свирепост према покороном становништву.⁸⁴ То је логично, јер мрзи султана Бајазита, према коме има осећања смртог страха, због догађаја у Серу и опсаде Цариграда, али и уопште, нарочито када се сусрео са западним светом који је већ био прожет хуманизмом. У том контексту суровост Турака мора да је изгледала још већа.

У Манојловим писмима наилазимо на велику дозу песимизма. То је сасвим очекивано ако знамо у каквим приликама се налазило царство и он лично. Он то показује када каже „многа се ствари бацило тада на мене за кратко време; тешкоће, борба са разним несрећним околностима и опасностима. Као да сам био ухваћен у вихор, нисам могао да дођем до даха.“⁸⁵ Тако цар види промењене околности у којима се изненада нашао, зато се може говорити о песимизму, о незнању, беспомоћности, али, ипак се узда у Божју помоћ која остаје последња нада.

Манојло II пише о ратничким вештинама и лову, о владарским пословима и старању за добробит своје породице.

Читалачки круг и публика

У Византији су писма читана пред одабраном публиком као у позоришту. Одобравање су слушаоци показивали овацијама или лупкањем ногама о под о чему говоре и нека Манојлова писма.⁸⁶ По томе се види да је цар имао свој књижевни круг. Док је писао своја писма цар је имао на уму баш тај круг литерата, пред којима је јавно читао и писма која је добијао од других, зато писмо и није могло да буде свако прочитано, већ само она која би цар одлучио да се читају. Нека писма због свога садржаја нису била за јавно читање, јер су садржала и политичку поруку, а то често и није за шири аудиторијум у подељеном Цариграду између разних групација, око једног или другог цара, или у корист утицаја појединих италијански поморских сила.

Проучавајући царева писма можемо рећи да је скоро свако било намењено јавности, да буде прочитано. Читањем појединих писама пред одабраним и великим

⁸⁴ О томе говоре Манојлова писма из Бајазитовог табора.

⁸⁵ Dennis, Letters No. 50.

⁸⁶ Dennis, Letters No. 9, 24, 27, 32, 44, 61.

аудиторијумом цар Манојло II је доприносио слави неких својих кореспондената, или бар да се за неке мање познате личности чује у царевом окружењу. Димитрије Кидон је најважнији члан Манојловог читалачког клуба, јер је био од свих више образован и уједно, веома често је био у државној служби. Писма која је Манојло II добио од Димитрија Кидона дао је да се препишу и повежу у један кодекс. Оставио је места за будућа писма о чему говори у 10. писму.⁸⁷ По овоме се може закључити да је цар Манојло II и своја писма сређивао као што је то чинио са писмима Димитрија Кидона.

У 44. писму упућеном Димитрију Хрисолорасу цар каже, „чим је стигло твоје писмо је привукло пажњу оних који нису били свесни имена аутора. Тражили су да се одмах отвори, а када је то урађено и када је твоје писмо било прочитано, сви који су имали мало литерарне образованости скочили би од радости и гласно одобравали.“⁸⁸ Дакле писма нису слушали само они који су били вешти у писању, у познавању књижевности, већ и шири аудиторијум, јер је царева пратња била састављена и од оних који су били задужени за чисто војне или друге послове који нису захтевали познавање литературе. Било је и сасвим формалних израза задовољства, па се овације током читања писма могу више схватити као поздрављање и величање цара, или другог писца, него стварно дивљење ономе што је написано. Поздравља се личност више него дело, наравно, то се не може рећи за Димитрија Кидона који је један од најобразованијих из царевог непосредног окружења.

У 24. писму Франкопулосу Манојло II пише, „када је твоје писмо било прочитано, неки људи су рекли да је лаконско, а неки су рекли да није. Неки су се дивили сажетим начином изражавања твојих идеја, док су други засновали свој суд на чињеници да су велике замисли обухваћене веома малим бројем речи, што их је приближило правилима уметности.“⁸⁹

Кратко писмо је било идеал, али понекад је такво писмо познато и као лаконско, што је подразумевало додатни напор писца да са врло мало речи каже суштину. Теодору Кавкаденосу је упућено 27. писмо⁹⁰ у коме цар Манојло II хвали његове врлине лепог писања. „Оно што ме је највише задовољило код твог писања, што верујем да ти је најјача

⁸⁷ Dennis, Letters No. 10.

⁸⁸ Dennis, Letters No. 44.

⁸⁹ Dennis, Letters No. 24.

⁹⁰ Dennis, Letters No. 27. Barker, Manuel II, 474.

страна, је то колико вреднујеш умереност...“; „Оно што си написао је било прочитано пред малом, али не и безначајном публиком. Њени чланови су добро изучили уметност сврсисходног говора, а њихово мишљење се много цени међу правим књижевницима. Међу њима, један се дивио реду речи, други лепоти израза, а били су изненађени концизношћу идеја и чињеницом да је тако много њих било лепо заокружено и изведено уз помоћ мало речи. Свако је аплаудирао нечем другом, а сви су заједно аплаудирали целокупном делу.“ Манојло II је сматрао да је све прелепо, иако је само седео у тишини док су други ударали ногама и узвикивали од задовољства. Лупкање ногама о под је карактеристичан израз задовољства прочитаним писмом.

Особености стила

Манојло II Палеолог у својим писмима говори о стилу писања који уочава код других,⁹¹ зато што је познавао старију и њему савремену књижевност. Велику пажњу посвећује конструкцији реченице, елеганцији стила, нарочито прецизности израза. Његове мисли су концизне, а писма пуна љупкости, што се показује као битан елемент стила.

Дуга писма нису била популарна, идеал је кратко писмо, као дописница или више од тога, чак лаконско писмо, са мало речи. Пример таквог писма цар налази када у 24. писму пише Франкопулосу: „када је твоје писмо било прочитано, неки људи су рекли да је лаконско, а неки су рекли да није. Неки су се водили сажетим начином изражавања твојих идеја, док су други засновали свој суд на чињеници да су велике идеје обухваћене веома малим бројем речи, што их је приближило правилима уметности. У сваком случају, способност да се ово изведе захтева не малу вештину...“

Наспрам тога, ипак је и дуго писмо пријатеља било пожељно не из стилских разлога, него из разлога неговања пријатељских односа међу кореспондентима. О томе Манојло II напомиње у 9. писму.⁹²

⁹¹ Dennis, Letters No. 24.

⁹² Dennis, Letters No. 9.

Реторска елеганција и хеленизованост говора су долазиле до изражаја у Манојловим писмима, као честа особина стила. Током писања епистола Византинци су по правилу тежили идеалу античке елеганције. Хеленска љупкост у великој мери је последица утицаја антике на позну византијску књижевност, како се то може уочити у 29. и 50. писму цара Манојла II. Сличан утицај се препознаје на делима која настају на западу Европе. Нису узор за писање књижевних дела увек исти код писаца у Византији или у Италији где се могу уочити дела сличног стила, али ипак довољно различита, нарочито што су на Западу писана латинским језиком или под утицајем ренесансе неком његовом народном варијантом. Зато је настајала разлика у приступу, па цар Манојло II наглашава, да никада не би жудео за писмима која су сасвим лишена хеленске елеганције, тако своме кореспонденту поручује „пошто си неуморан у својој потрази за њима, шта више, пошто бих ја волео да те послушам, али не да не послушам и Соломона, који саветује да је неопходно одредити право време за све.“⁹³

Цар Манојло II у своме 50. писму⁹⁴ хвали концизност и лепоту писама Димитрија Хрисолораса. Такође, цар хвали његову склоност да пише на мање важне теме о којима говори мало, али складно. Манојло II овакво писање пореди са „уједом малог инсекта“ који је за човека безопасан, али остави траг. Посебно истиче ред речи и елеганцију у писању која прати његов рад.

Византијско писмо је под утицајем антике тежило да покаже складност речи и добру композицију што се види на основу 33. и 50. Манојловог писма.⁹⁵ Цар хвали писмо које је добио од Димитрија Хрисолораса: „Био сам задовољан, јер сам уочио упечатљиву хармонију у избору речи и њихову композицију и истог тренутка сам пожелео да нешто напишем. Иако сам учењем и напорним радом и ја можда некада могао постигнути одређену стручност у томе, сада сам готово у потпуности тога лишен од сурове и опаке судбине која тежи да изокрене све. Међутим, ја сам заиста осећао јаку жељу да нешто напишем што и сам можеш разумети, јер твој глас је за мене био прави подстрек да то урадим и учинио је да сасвим заборавим на тренутно стање“ у коме се нашао, додаје у писму Димитрију.

⁹³ Dennis, Letters No. 29, 50.

⁹⁴ Dennis, Letters No. 50.

⁹⁵ Dennis, Letters No. 33, 50.

На основу свега се види да је за византијско писмо битна форма, али се не може занемарити истина. Тако цар Манојло II у 28. писму напада неког „брбљивца“ за кога каже да користи реторику да заобиђе истину.⁹⁶ У писму истиче: „твоји реторички напори су били још силовитији него Тукидидови, посебно када си написао оно племенито и дуго писмо у којем ниси изоставио ниједан од уобичајених примера, али изгледа да чак ни ти ниси имао представу о томе шта у ствари говориш. Како, онда, било ко може покушати да састави адекватан одговор на твоје писмо, када је оно што си говорио било пуно супротности, а није имало ни ред. Како кажу ништа од свега овога не звучи сигурно да си тога и сам свестан. Међутим ти си се поуздао у своју велику мудрост, која те је учинила толико важним, иако ја не знам где или како си је тако изненада стекао. Иступио си, као што си веома дуго чинио, наоружан лажима како би се у целој својој одлучности борио против истине, тог непобедивог атлета, којем ћеш, ја сам сигуран, врло брзо платити казну за своју дрскост или, ако ти је драже, за своју глупост и потпуно одсуство разума. Ја сам зато одлучио да је за мене сувишно да те нападам речима, јер не бих желео да будем исмеван док се борим на страни најплеменитијег од свих атлета, истине, у борби против лажи. У поређењу са истином, лаж је јасно не јача од детета, ипак она ти је савезник, бори се на твојој страни. Увек је користиш као свој узор, као свог тренера и учитеља у припреми за битку. Али, ипак, ти увек пружиш публици прилику за подсмех, јер се представљаш пред свима нама као племенити атлета.“

Манојло II Палеолог се током свога писања бави питањем како писмо треба да буде написано. То се види у његовим реакцијама на писма која је сам добијао од других. У 27. писму упућеном Теодору Кавкаденосу⁹⁷ Манојло II истиче, „...Оно што си написао је било прочитано пред малом, али не и безначајном публиком. Њени чланови су добро изучени уметности сврсисходног говора, а њихово мишљење се много цени међу правим књижевницима. Међу њима, један се дивео реду речи, други лепоти израза, а били су изненађени концизношћу идеја и чињеницом да је тако много њих било лепо заокружено и изведено уз помоћ мало речи...“. Манојло II хвали лепоту стила у писмима свога саговорника, тако додаје „... оно што ме је највише задовољило код твог писања, што верујем да ти је најјача страна, је то колико вреднујеш умереност...“ „Ти си заиста успео

⁹⁶ Dennis, Letters No. 28.

⁹⁷ Dennis, Letters No. 27. Barker, Manuel II, 474.

да нас убедиш, и твоје жеље су услишене. Сада ће наше жеље бити услишене уколико будеш желео да надгледаш одрастање двоје младих. Сигуран сам да ћеш ово сматрати правичним и у исто време корисним како за њих тако и за моју ћерку...“⁹⁸

Док цар пише тежи да писмима покаже шта се цени код писаца византијске књижевности његовог доба, па наводи да писања треба да показују милозвучност, убедљивост и заводљивост. О томе говори у 45. писму упућеном Иванку: „...још од своје младости, ти си био убрајан међу људе који се истичу по својим реторичким способностима, али ти им ниси дао разлог за завист, јер су се поносили твојим природним талентом; звали су те својим дететом, а то су и потврђивали својим поступцима чинећи очигледним не само да нису љубоморни, већ да гледају са наклоношћу на твоју надмоћ према осталима. Као исход, стигле су почести и позиви на савете, академије, на саме дворове; људи су желели да чују твоје мишљење и да ти и сви они на високим положајима са задовољством направе места; није ти дозвољено било да имаш и мало слободног времена и морао си да поделиш напоре са софистима, са учитељима, са изучаваоцима права, са филозофима, са реторичарима, са онима који поете представљају младим душама.“ „...Пошто си достигао такав ниво образованости за који си се само могао молити, самопоуздано си применио своју вештину, а твоји изврсни говори су донели сјај нашој домовини и њеним грађанима.“

Манојло II наставља: „...Учествовао си и у другим стварима за које си знао да ће допринети нашој земљи, бранећи законе кад год би били нападнути, дајући савет кад год је било потребно и дајући велику подршку одређеним особама које су притискали многобројни неизрециво тешки проблеми. Некако си успео да свој ум сачуваш од узнемирености због многобројности обавеза и нашао си снагу против духовног очајање због дуготрајне борбе против страшних сила...“

Трагајући за успехом у писању, Манојло II истиче Иванкове врлине „...све што је неодвојиво повезано са твојим природним даром заиста је завидно и изазива чуђење. То чудо, међутим, не подразумева било какву душевну или телесну врлину, јер долази само по себи, док оно што си ти постигао, резултат је рада и зноја, доказује правог човека и сведочи о души која зрачи врлином, увек бирајући боље ствари у односу на мање вредне, осуђујући лакоћу и хвалећи напоран рад. То чудо чак нестаје са старосћу...“ „...писмо које

⁹⁸ Dennis, Letters No. 45.

си нам сада послао, љубазно у процвату уметничке лепоте и неодољиво у својој убедљивости...“ „...лепота његовог писма је магнет који привлачи гвожђе, грациозност која га прожима је позив за опонашање...“ „...Ако ти заиста Хрисолора буде био сапутник, јер чујем да намерава да дође овамо, човек који зна како се говори, како се ћути, како се треба понашати, како се опустити, чак и како бити помало неозбиљан, а за све то зна право време и разлог, Херкул, како ћеш бити срећан у његовом друштву... Брани ме ако буде било потребно, пред људима, како и ти не би био кажњен због наших неуспеха. Јер верујем да са правом можеш рећи да ћеш ти бити први који ће аплаудирати уколико писмо заслужује аплауз; међутим уколико се супротно деси и буде лоше примљено, ти ћеш бити тај коме ће се смејати пошто си нам ти пре него ико други усадио семе писања...“

Нека писма су надахнута божанским даром, па се истиче да могу бити састављена уз помоћ муза, као она која цар добија од будућег патријарха Јевтимија. О њима цар говори у 39. писму⁹⁹ као о писмима која је саставио неко ко уме да буде прави пријатељ. „Док сам од тебе примао многа писма, која мора да су била написана уз помоћ муза, јер су била истински лепа и у идеји и у изразу, а написао их је неко ко зна да покаже своје пријатељство на прави начин и ко је у стању да пружи користан савет,“

Писмо које је упутио Димитрије Кидон царици мајци Јелени Палеолог после смрти цара Јована V оставило је дубок утисак на Манојла II, па га је научио напамет о чему говори у своме 23. писму.¹⁰⁰ „У твоје име ја сам лично прочитао твоје предивно, слатко писмо мојој мајци царици, у коме си говорио о њеној тешкој судбини. Толико сам био под утиском да нисам могао да га оставим док се свака реч није урезала у мој ум. Твоје писмо ме је оставило још под живљим утиском онога чега сам и пре био свестан, због тога сам, буди сигуран, био веома задовољан.“

Ово писмо има свој значај међу писмима цара Манојла II, нарочито као важан историјски извор за тумачење односа унутар царске породице и става о том питању самог Димитрија Кидона. Знамо, да и Кидон и царица имају ставове о свим битним политичким питањима. Писмо одражава Кидонов однос према царици и Манојлов према мајци.

⁹⁹ Dennis, Letters No. 39.

¹⁰⁰ Dennis, Letters No. 23.

Као одлика стила у византијској епистографији се често јавља мотив примљеног писма. О примљеном писму се у писмима говори често и као о поводу за писање. О примљеном писму доста говори и сам цар Манојло II.

Осећај мере и утицај антике у писмима

Као одраз античког писма, осећа се код Манојла II снажан утицај мере.¹⁰¹ Византијско писмо треба да тежи идеалу умерености и једноставности, што је последица хеленског пуризма.¹⁰² Реторска елеганција и хеленизованост говора су такође долазиле до изражаја у писмима. У писму се избегавала грубост, све оно што би ружно било да се напише. Мада тога ипак има, знамо то из Манојлових писама¹⁰³

Утицај антике, као обележје стила, карактеристика је византијског писма. Антички узор и оригиналност писама Манојла II Палеолога битна су питања на које морамо да обратимо пажњу. Оригиналност је у средњем веку другачије посматрана, зато коришћење дела класичних аутора није сматрано за плагијат, него за потребу да се антички узор слободно користе, као и да се покаже ерудиција самог аутора. У 50. писму Манојло II каже да је антика као бунар из кога сви могу да пију, јер класична дела нису „туђ посед“.¹⁰⁴

Због подражавања античких писаца не умањује се оригиналност византијског писма, како би се то тумачило са данашњих становишта. Оригиналност византијске књижевности, нарочито епистографије, огледа се у нечему другоме, најпре у савремености тема о којима се пише која се у писмима јасно осећа. Писма су оригинална у сваком случају, јер су везана за савремен догађај или личност, што се може другачије посматрати када су у питању други жанрови књижевности. Такав поглед на византијска

¹⁰¹ Jenkins, *The Hellenic Origins*, 46.

¹⁰² Радошевић, *Писма Манојла II*, 157.

¹⁰³ Исто.

¹⁰⁴ Dennis, *Letters No. 50*.

писма је оправдан, јер се ослања на антику и не може се тумачити као недостатак оригиналности.

Подражавање античке књижевности није сматрано за недостатак њене оригиналности, нарочито по питању писања писама, јер је византијска књижевност оригинална по схватању садржине, не по новинама које сама поседује или доноси.¹⁰⁵ Имајући у виду наведено, можемо да истакнемо да је цар Манојло II, као и други писци угледање на антику доживљавао као идеал коме се тежи у свим књижевним жанровима, тако и за писање епистула, што истичемо овом приликом јер је за наш рад посебно важно.

Постоји јасан став код византијских писаца о потреби да се антички стил подражава. Зато византијски писци сматрају да постоји „сиромаштво садашње писмености“, тако и цар Манојло II, како то наводи у 34. писму. О томе цар обавештава проедикта Валсамона кога подстиче да истраје у писању када каже, „...немој дозволити да постанеш ретор који се повлачи, нити дозволити страху да надвлада снагу речи, јер реторичар пропада, ако му храброст не украси вештину...“. Цар Манојло II додаје да у писму неће говорити о аплазу који је уследио од оних „надахнутих музама“.¹⁰⁶

Став цара да у тадашњој писмености влада „сиромаштво“ није осуда целокупне византијске књижевности, него лични став, да су теме из црквеног живота које обично доминирају, већ превазиђене. То је био став Манојловог литерарног круга који је своје узоре тражио у великом Димитрију Кидону, а он сам је пример добре писмености. Такав идеал је створио на новом приступу књижевности која је у позној Византији настајала на темељима античке писмености, а која се разликује од књижевности из претходних периода. Зато су дела из Кидоновог културног круга, коме припада и цар Манојло II, пуна цитата из антике у којој се траже узор.

Сиромаштво писмености није нужно морало да буде тумачено као стварност, или чињеница, већ потреба тадашњих аутора, да се узор и нове идеје траже у антици, баш као хуманисти на западу Европе. Књижевност у доба цара Манојла II Палеолога и јесте на неки начин ренесанса, како се назива византијски културни препород тога доба, познат као Ренесанса Палеолога.

¹⁰⁵ Радошевић, 157.

¹⁰⁶ Dennis, Letters No. 34.

Цар Манојло II замера Димитрију Хрисолорасу што у добро сроченом 33. писму није свој став поткрепио доказима.¹⁰⁷ Докази или узори, као и примери из антике су бројни у писмима цара Манојла II. Тако он моли Димитрија Кидона да не користи реторику кад се њему обраћа, већ само кад жели друге за нешто да приволи. У 4. писму¹⁰⁸ Манојло II је поклатио Кидону Платонову књигу која је чувана на Светој Гори. За Кидона, међу монасима, судбина књиге је „трагична“, о чему обавештава свог саговорника у 3. писму. Манојло II се у овом писму највише осврће на судбину књиге, али и учења Платона која се разликују од црквених, зато ова књига не вреди у манастиру колико код Кидона који своју филозофију гради на узорима из антике.

Цар Манојло II наводи пример "сирена" и њиховог певања које „опчињава слушаоце“, али их и чини племенитим, испуњеним љубављу, зато и кад не певају још јаче делују на оне који су њима очарани. Цар Манојло II и када не пише очекује да добије писмо од Димитрија Кидона, јер га оно оплемењује, као и слушаоце песме сирена. Манојло II се читавим својим писањем труди да покаже књижевни таленат и познавање антике, што његова писма чини веома елегантним са прелепим примерима из прошлости који имају за циљ да код слушаоца произведу одређену реакцију.

По античком узору, са пуно осећаја мере, Манојло II је поред многих писама написао 52. писмо¹⁰⁹ упућено солунском митрополиту Гаврилу. У овом писму цар преноси поучну причу, како је сељак из унутрашњости једном приликом видео царску палату и да је толико био запањен њеном лепотом да је разочаран у малу кућу у којој је живео, кад се вратио, запалио је. Наравно, ово је потпуно апсурдно за човека, да осуђује оно што је његово, уколико је имало неку вредност, само због тога што је неко други супериорнији.

Свест да се његов књижевни таленат не може поредити са онима који уживају висок углед у овој области, цара не узнемирава нити га може натерати да не пише. О томе своме пријатељу каже: „буди сигуран да нећу уписати своје име у списак оних који имају добар углед у области писања. Да цитирам Платона, сина Аристоновог, „ја нисам непознавалац Федра“.¹¹⁰ Тако додаје да „никада не бих обраћао пажњу на оне који желе да ме заведу да имам превише високо мишљење о својим способностима. Ипак, делује ми

¹⁰⁷ Dennis, Letters No. 33.

¹⁰⁸ Dennis, Letters No. 4.

¹⁰⁹ Dennis, Letters No. 52.

¹¹⁰ Dennis, Letters No. 52.

веома неразумно узети резултате нашег труда од којих постоји нека корист и сасвим их отписати само зато што нису у потпуности беспрекорни. Шта више, уколико се донесу закони, да они лошији аутори ћуте, јер постоје бољи, не би постојала ни једна особа из нашег друштва која би се усудила да отвори уста узимајући у обзир очигледну надмоћ антике.“

Наставља Манојло II „Сигурно да је добра ствар то што они који се опробају у писању стреме свим силама како би били као они који су достигли врхунац у уметности и узимају их за своје узор. Стога, дакле, они морају веома јасно признати чињеницу да не достижу тај ниво и не би уопште требало да осећају срам због тога што их надмашују ти људи, нити би требало да им буде неподношљиво то што су њихова дела мање вредна од дела људи као што су Демостен и Тукидид. Јер достигнућа из прошлости су далеко изнад схватања људи из садашњости.“

Цар Манојло II истиче, да уколико се пореде дела антике са њему савременим, исто је као да се пореди „злато и бронза“, јер су садашња дела толико инфериорна у односу на „ученике Хермеса и муза“, на античка дела, или, како закључује, боље је да се уопште не пише. Међутим, уколико се на овај начин уздрже од писања, нестаће плодови рада на образовању Манојлових савременика, у том степену да неће ни бити у стању да јасно разумеју „догме које нам омогућавају да заиста будемо правоверни.“¹¹¹

У 27. писму упућеном Теодору Кафкаденосу¹¹² цар каже: „Оно што ме је највише задовољило код твог писања, што верујем да ти је најјача страна, јесте то колико вреднујеш умереност. Твоја жеља да добијеш оно што си захтевао у свом делу је веома велика, што је и природно, ипак у исто време ти си успео да избегнеш претеривање.“¹¹³

Манојло II говори о односу савремене књижевности према антици у 52. писму упућеном митрополиту Гаврилу. „Сигурно да је добра ствар то што они који се опробају у писању стреме свим силама како би били као они који су достигли врхунац у уметности и узимају их за своје узор.“¹¹⁴ Истиче „ниједна особа која живи у садашњости не би проговорила, јер је готово немогуће говорити као што су ти људи могли. Међутим,

¹¹¹ Исто.

¹¹² Dennis, Letters No. 27. У коментарима уз ово писмо Денис истиче да Манојло II говори да је био импресиониран Кафкаденосовим захтевом и постао га за надзорника образовања два младића и девојке. У свом писму Кафкаденос је показао да цени умереност (μέτρον) и да ће као њихов тугор моћи да их научи да вреднују умереност. Манојло II унајмљује тугора за своју децу. Barker, Manuel II, 474.

¹¹³ Jenkins, The Hellenic Origins, 46.

¹¹⁴ Dennis, Letters No. 52.

уколико се на овај начин уздржимо од писања, плодови нашег образовања ће нестати у том степену да нећемо чак ни бити у стању да јасно разумемо догме које нам омогућавају да заиста будемо православни.“

Писма као реторска вежба

Писмо као реторска вежба је честа појава у византијској епистографији. Они није званично, али није ни сасвим незванично, јер у својој суштини представља почетак писања које може да остане на нивоу вежбе или да постане право, тј. да добије адресата. Епистуле су реторска творевина. Ова вештина се учи па је логично да писање писама прати учење те вештине зато се срећемо са много примера реторских вежби. Са друге стране, може се додати, да многа писма нису настала као реторска вежба, само на њу личе, јер писац развија тему о којој намерава да пише. Дешавало се да се сачува такво писмо, само започето, где се јасно назире тема о којој се пише, али нема адресата, или је он формално наведен, без намере да писмо стигне до њега.

Реторска вежба је школско писање и очигледно се може препознати као такво. Писац често поједине делове писма саставља као да је вежба, тј. да се спрема да говори на одређену тему. Са друге стране, има случаја када писац користи готове обрасце или скрива мисли чинећи писмо да изгледа као да је реторска вежба у ствари жеља му је да сакрије намеру да јавно опише некога или нечије особине.

Писма као реторска вежба заслужују својеврсну пажњу, јер сматрамо да код писаца као што је цар, она нису настала случајно. Она су увек изражавала став аутора који је у одређеном историјском контексту морао да буде различито тумачен, како би се из садржаја извукла истина. Дакле, ова писма нису била без значаја, а највише су говорила о самом аутору.

Манојло је Кидону написао и 26. писмо¹¹⁵ које по своме садржају више подсећа на реторску вежбу, него на друга писма упућена Кидону. И поред тога, може се рећи да је

¹¹⁵ Dennis, Letters No. 26.

радња овог писма имала повод у истинитом догађају, Манојло је поклатио коња Кидону јер му је претходни угиуо. Манојло жели да нагласи Кидону да је губитак коња који није био посебно добар, довео до тога да Кидон добије новог коња који је много бољи.¹¹⁶ Једна ствар у животу када се изгуби, може да је замени друга, много боља.

Од реторских вежби треба разликовати фиктивна писма¹¹⁷ која су у издању код Дениса дата у низу од 63. до 66. писма. Она нису реторска вежба, нити су права, јер немају најбитнији елемент писма, адресата. Додуше, може да се деси да је он измишљен, а писмо у стварности није упућено њему. Код Манојлових фиктивних писама то је јасно ограничено, јер се у рукописима и првим издањима могу открити као таква, тј. која су првобитно некима упућена док је каснијом дорадом то постало другачије, изостављен је адресат и форма писма је поремећена, најпре самом дужином и једноставно уочљивом поруком. Фиктивна писма имају за циљ да у њима писац боље обради неку тему развијајући форму писма без назнаке адресата. У неким писмима адресат, или група њих на које се писмо односи, могли су бити лако препознати. Писац је само желео да избегне да их директно помене у писму.

Постоје и нека друга писма која по својој дужини, на пример 45. писмо упућено Иванку, не одаје утисак да је настало као писмо, већ да је искоришћен само адресат, да се говори о некој широј теми. Конкретно, у овом писму о образовању уопште. Очигледно је Манојло II желео да своје писмо о учитељу преради у веће дело о значајној теми, на пример, о просвети уопште, као што су нека писма говорила о другим темама.

Писма у пратњи неког реторског дела

Писмо које се пише као појашњење, допуна, неког реторског списка није ретко. Међу њима је 56. писмо¹¹⁸ упућено Манојлу Хрисолорасу. Писмо прати погребни говор брату Теодору који је цар Манојло II написао. Писмо заједно са царевим говором је

¹¹⁶ Исто.

¹¹⁷ О фиктивним писмима биће посебно речи.

¹¹⁸ Dennis, Letters No. 56.

пслато Манојлу Хрисолорасу са намером да овај искусни царев пријатељ прегледа говор брату у част који цар жели да одржи пред публиком, али и да као књижевно дело остане. Цар хвали врлине свог покојног брата, као да му пише епитаф. У писму Манојло II помиње своју необичну одлуку, да се више неће бавити писањем, да радове које је започео неће завршити, или је то само добро реторски срочио да би истакао значај свога подухвата. Смрт брата га је ипак потресла, па је решио да напише говор у коме би, како то приличи, набројао сва дела покојника. Тако цар за свога брата, деспота Теодора, каже да је био „храбар и интелигентан“. Погребни Манојлов говор брату Теодору није дат као коначан рад, него је послат на исправку код Манојла Хрисолораса који је то често чинио и са другим списима цара Манојла II. Доносилац писма и говора је поменут у писму као и његове врлине, али без навођења имена. Цар Манојло II даје за право Хрисолорасу да у говору направи измене и додатке.

Писма као разговор у одсутности

Врло битна особина писма је да у својој суштини представљају разговор у одсутности. То је често дијалог на одређену тему која је започета, док су кореспонденти били заједно или током ранијих писања. Саговорници разговарају о одређеној теми, тако што један другоме пишу писма. На основу тога можемо да пратимо њихов дијалог. Писма уопште, па и она која је писао цар Манојло II сматрају се за наставак започетог разговора на одређену тему, зато је њихов почетак без уводне реченице, као да настављају. Ово треба схватити као посебан књижевни поступак наставља се разговор међу пријатељима.¹¹⁹ Тако и у излагању садржаја у писмима користи се приступ теми „*in medias res*.“

У 39. писму Манојло II наводи следеће: „...Док сам од тебе примао многа писма која мора да су била написана уз помоћ муза, јер су била истински лепа и у идеји и у изразу, а написао их је неко ко зна да покаже своје пријатељство на прави начин и ко је у

¹¹⁹ Dennis, Letters No. 39.

стању да понуди користан савет, иако сам, што можеш и сам да замислиш, често желео да одговорим на исти начин, никада нисам успео да себе доведем до тога и предузнем одговарајуће кораке.“ Разлог није био тај, што цар Манојло II није био у стању да састави одговарајући одговор, мада каже, „иако би то могао бити случај код оних који се поносе својом вештином у писању, а који избегавају да се ставе на пробу...“.

Такође, у 41. писму¹²⁰ обраћајући се саговорнику Димитрију Хрисолорасу цар Манојло II напомиње, да „...ово засигурно не можемо очекивати од свакога; само од људи као што си ти. Јер ти си бистар, ти нас познајеш, разумеш време у коме живимо, никако се не може рећи да немаш искуства са овим одређеним западним територијама и једном речју ти ниси неупознат са околностима одређеног случаја, о којем нашироко расправљају правни стручњаци...“

Манојло II покреће и „језик“ и „руке“. Језик је средство комуникације, али и представља дијалог са пријатељима, као симбол директног говора што је напоменуто у 18. писму Константину Асену.¹²¹ „Врло добро ми је познато какво писмо би желео да примиш од нас, јер за истим таквим бих и ја жудео да сам још увек код куће. Да си ти био тај који је одсутан, сигуран сам да би волео да примиш исто такво писмо. Људима који пате од истих мука треба исти лек, то јест, подуже писмо пуно обимних извештаја.“ „Када пријатељи бораве далеко једни од других ово је једини начин који их може зближити...“, закључује цар Манојло II.

Повод за писање

Аутор често жели да нађе повод да започне писмо када је већ решио да о нечему пише. Њега није тешко наћи, јер се писац увек може ослонити на саговорника и на његово последње писмо, зато кажемо да је писмо наставак започетог разговора који је често познат само међу кореспондентима.

¹²⁰ Dennis, Letters No. 41.

¹²¹ Dennis, Letters No. 18. Barker, Manuel II, 94-95. Скити су можда снаге владара Севестије или емира који су били Тамерланови вазали. Вероватно је Бајазитова војска је напала њихове земље источно од Халиса.

Цар Манојло II се у својим писмима често жалио због недостатка слободног времена за писање. Заузетост државним пословима је био уобичајен изговор зашто не може да пише. Стога, писци користе једну реторску вештину, да на почетку писма узимају садржај писма својих кореспондената, онај на који се надовезују, како сам каже почетак из других писама¹²². Тај поступак на почетку писма је честа појава у епистографији, јер се на тај начин наставља разговор два кореспондента, тако се постиже ефекат континуитета писања, што је вештина онога који пише. За то постоји формално оправдање, заузетост цара свакодневним обавезама, јер у другим околностима никада се не би одлучио да искористи почетак другог писма, само да би себи олакшао и да повеже почетак са оним што следи у наставку, објашњава цар Манојло II овај поступак. Истиче даље, да није крађа искористити рукописе својих учитеља, као јавни бунар, ти људи су себе и своје дело оставили свима.

Добијено писмо је често било повод, али и подстрек за писање, мада свако писмо за себе је садржало разлог за писање. Цар Манојло II је добио писмо од Димитрија Хрисолораса које је прочитао јавно, а то је изазвало задовољство слушалаца, што је утицало на цара да му одмах одговори својим. У овом 44. писму наводи разлоге, зашто није могао да пише, те каже, да је „изгубио жељу за књигама и књижевним делатностима, као и задовољство које сам црпео из њих, задовољство изузетно корисно за човечију душу.“¹²³ Ови проблеми су цара Манојла II одвели тако далеко од сваког литерарног рада да, како у писму искрено каже „заиста нисам способан да ставим своју руку на рад испред себе, који сам сигуран да жудиш да примиш“.¹²⁴ Цар показује и недостатак воље, не само недостатак повода. Реакција слушалаца код цара је често стварала жељу да се што пре одговори на писмо. Због добијеног писма јавља се изненада надахнуће, томе је такође доприносило и повратно писање цару од стране кореспондената. Тако, "честим и лепим писањем" Димитрије Хрисолорас подстиче цара Манојла II да и сам пише. Цар је неко време боравио у Цариграду док је добијао многа писма од Димитрија који је био у Солуну у служби цара савладара Јована VII. Тако у једном писму цар наводи да „...чим је стигло, писмо је привукло погледе и пажњу оних који нису били свесни имена састављача...“ У

¹²² Dennis, Letters No. 44. Денис у напомени уз ово писмо наводи да је Манојло II је „преузео“ почетак овог писма и још једну реченицу из Либанијевог 143. писма Присцијану.

¹²³ Dennis, Letters No. 44.

¹²⁴ Исто.

тадашњем византијском свету у којем је доминирала турска сила на копну, није било ни лако ни безбедно путовати, зато често и нема ко да пренесе писмо до одредишта. Димитрије Хрисолорас пише и поред тога што не добија писма често, зато Манојло II каже да је „његово писање плодно“.¹²⁵

Цар Манојло II је имао обичај да на крају писмо заврши са реторичком продоховљеношћу, јер на тај начин жели да остави утисак код кореспондената и публике, будући да су многа писма читана јавно. Тако једном приликом каже да ни дуже писање неће задовољити Димитрија, зато и неће наставити. У ствари, и за ово писање једва је нашао времена јер је био оптерећен државним пословима.

Као повод за писање је често могао да буде поклон уз који је ишло одређено писмо. Тако можемо говорити о писму у пратњи поклона. У Манојлово време било је сасвим уобичајено да угледни Византинци размењују поклоне.¹²⁶ Пригодно писмо је пратило поклон које је имало да подстакне све присутне да размишљају о значају овог чина. У 2. писму¹²⁷ цар говори о поклону који је добио од једног протосеваста док је био болестан. Са своје стране цар Манојло II је и сам узвратио и даровао му поклон који му може послужити у „борби против зиме“. Можемо да претпоставимо да је у питању битан део одеће, вероватно неки кожни огртач. О томе говори у писму, па зато кажемо да је овај поклон повод за писање.

Важно место међу писмима ове врсте заузима царско писмо Димитрију Кидону које прати важан поклон. Цар Манојло II је узео из манастира на Светој Гори рукопис Платона и даровао га Кидону, а све то пропратио 3. и 4. писмом.¹²⁸ Тако знамо да је цар убеђен да антички писац Платон не спада у литературу која је пожељна да се чита међу монасима, јер не приличи монашком идеалу. Рукопис Платоновог дела био је доста оштећен о чему је Кидон обавестио дародавца, цара Манојла II. Ово писмо показује став цара према античком стваралаштву и новом добу коме и сам припадао за разлику од времена које пролази у коме су манастири били скоро једини расадници писмености.

¹²⁵ Исто.

¹²⁶ Исто.

¹²⁷ Dennis, Letters No. 2.

¹²⁸ Dennis, Letters No. 3, 4.

Разноврсност тема

Писма су понекад говорила о посебним и необичним темама, на пример „о племенитом коњу“. У 26. писму Димитрију Кидону, Манојло II говори о коњу, што, такође чини и у 43. писму. На почетку 43. писма говори о коњу кога је Димитрије Хрисолорас купио¹²⁹. Међутим, цару је необично то што он до тада није ни јахао, што Манојло II истиче у овом писму. Коњ је симбол рата, не само забаве и лова. Манојлу II није потпуно јасно зашто је Димитрије купио коња. Вероватно, због службе коју је имао на двору цара савладара. На овај начин цар путем ироније критикује пријатеља што је ступио у службу код цара Јована VII, зато што је био и Манојлов пријатељ, па се такав поступак не очекује од њега.

Манојло II жели да пријатељу помогне да стекне нове врлине, да савлада и вештину доброг јахања у рату и лову, ако му је до тога стало. Писмо је помало оптерећено иронијом, јер показује љутњу цара Манојла II на пријатеља Димитрија Хрисолораса који се прихватио државног посла код његовог савладара. То Манојлу није било баш по вољи.

Цар Манојло II овим писмом показује презир према оним пословима који су везани за употребу коња било у рату, било у лову. Он жели да остави утисак да му је све то што је везао за коња, нарочито рат, постало преко мере напорно, па и досадно, јер у томе не проналази задовољство за себе. Он истиче да то ради из нужде, без праве користи. Он поставља питање, можда Димитрије има другачији став о томе, нарочито што је јавни посао у служби цара Јована VII прихватио очигледно против воље цара автократора Манојла II што му овај замера. Цар Манојло II би више уживао у лепоти двора, што саветује и саговорнику Димитрију. Жели да му наговести да је боље да се бави писањем, уместо што је прихватио да уђе у службу цара.

У 52. писму цар пише Солунском митрополиту Гаврилу. Ово писмо показује уобичајену тежњу, тј. прихваћену потребу писца због које се веома често пише, да би се писмом пожелело кореспонденту да негује вештину самог писања, као доказа доброг

¹²⁹ Dennis, Letters No. 26, 43.

образовања. Пише се, без обзира на ниво образовања. Зато и цар Манојло II пише епистуле јер жели да му се писањем упамти име, што је основна потреба скоро сваког писања. Користи се овај начин изражавања, иако је то врло кратка форма, јер цар за дуже често нема времена. Царево писање има за циљ да и по томе остане запамћен. Тако размишља уопште византијска аристократија.

Манојло II често жели да многа своја писања провери код оних које сматра вештијим у том послу зато у писму где тражи да кореспондент провери царево писање, обично додаје и захтев за тим, када каже, „плодови нашег рада, долазе теби“. Он шаље и дело које је написано. „Ово се односи на Манојлу веома блиског пријатеља ...“. ¹³⁰ Могао је то да буде и Кидон и Манојло Хрисолора, нарочито због тога што је Манојло II желео да у својим писмима остави дух нове тенденције у схватању света која је долазила са Запада.

На сличан начин цар Манојло II пише у 54. писму кореспонденту у Цариград, „ово дело је наше заједничко, „додај шта желиш ако умеш“. ¹³¹

Похвала добијеног писма је честа тема, повод за писање, или опште место у епистографији. Тако и цар Манојло II, као и други аутори, обично код својих хвали кореспондената јасноћу и прецизност изражавања. Разлог похвале су често и њихова ученост. Хвале се лексика и фразеологија која се затиче у добијеном писму, а коју и слушаоци учављају. Насупрот томе, писци епистула су имали обичај да истичу сопствене недостатке, као несавршеност, као да су показивали неприродну тенденцију ка претераном самокритиковању. Та лична скромност је била литерарног карактера, а не људска особина. Реторска елеганција и хеленизованост говора су такође долазили до изражаја у писмима, па су писци о томе често говорили. ¹³²

¹³⁰ Dennis, Letters No. 52.

¹³¹ Dennis, Letters No. 54.

¹³² Радошевић, Писма Манојла II, 157-162.

Правдање за неписања, ћутање

Када се у писму говори о „ћутању“, правда се сопствено неписање, или се замера кореспонденту што сам не пише. Ова тема се уобичајено помиње на почетку писма, као неко опште место. То је једноставан начин на који се писмо започиње, после тога тече радња писма, оно због чега се пише, без посебног образлагања теме, *in medias res*. Аутор писма даје објашњење зашто није писао или се тражи од кореспондента да исто учини, тј. да наведе разлоге сопственог не писања. Врло често је ово навођено у писмима зато се сматрало да је опште место. Као такво оно се током писања понавља, реторски је уређено. Писац га користи да започне писање, а уједно да се оправда што није писао. Зато писма у почетку садрже овај део који се појављује врло често.

Цар Манојло II износи став да је заузетост државним пословима најчешћи разлог зашто он не пише редовно. Он тако само себе правда, због неписања, како то наводи у 17. писму упућеном Потосу, када каже „...твоја киша писама је омогућила да превазиђеш много оних којима смо ми лично писали ипак чињеница да ниси примио једнак број није код тебе изазвала тугу нити да истрајаваш на томе да сазнаш разлог...“.¹³³ Киша писама је доказ да је Манојло II писао много писама. Закључује се да нека нису сачувана, или нису препозната, јер се не налазе у кодексима са осталим писмима, или су до данас изгубљена. Нарочито, верујемо да је било тајне цареве преписке. Долазимо до закључка да се много више писало епистула него што је до нас данас сачувано.

У 41. писму Димитрију Хрисолорасу цар Манојло II даје објашњење свога не писања тако каже: „ти си сигурно, како кажу, најбржи у трци да сазнаш разлог мојег досадашњег ћутања, а такође си стручан да донесеш о томе одговарајући суд. Ја верујем, заиста, да не само да не желиш да ми судиш, већ да си вољан, уколико је потребно, да заступаш моју одбрану. Ово је доказ: иако си нам често писао без добијања било каквог одговора, ти ниси престао да пишеш, нити си чак мислио да је потребно да питаш за разлог нашег ћутања. Ово се и могло очекивати од особе која је схватала, пре него што је ишта чула од мене, шта тачно спутава мој језик и моју руку.“¹³⁴

¹³³ Dennis, Letters No. 17.

¹³⁴ Dennis, Letters No. 41.

Чест разлог зашто цар не пише је извесна опрезност у избору тема. Размишља се о утиску који ће оставити на саговорника и на његово окружење. Манојло II не жели да пише када нема шта добро да јави о чему и сам говори у 15. писму.¹³⁵ Не жели да његова писма изазову лажну наду код оних који од њега очекују вести у тешким данима по државу. Такво писмо може да пружи наду слушаоцима, да тренутно забораве на дуготрајне периоде и сиромаштва и глади у престоници, једноставно речено, на свакодневно безнађе. То је само царева намера, да његово писмо постигне свој циљ и одврати његове пријатеље од очаја који убија сваку „наду у спасење“.¹³⁶

Цар Манојло II када пише писма попут оних из Мале Азије често намерно не пише о многим недаћама које су снашле њега и његову војску, како не би пријатеље ражалостио. О том свом ставу говори у 16. писму упућеном Кафкаденосу којом приликом каже и сам шта га је снашло што му не дозвољава да напише писмо.¹³⁷ „...Није лако поднети све ово, да не помињем оскудне намирнице, оштрину зиме, и болест која је покосила многе наше људе, што ме је како и сам претпостављаш веома ражалостило. Ја бих и друге потешкоће могао набројати, које правила писања не допуштају, као и оне које би могле изазвати озбиљну штету нашим интересима код куће, пошто смо већ дуго времена били одсутни.“ Овај моменат је чест разлог због чега не пише, или намерно пише само лепе вести, јер се писмом преносе поруке, од стране одсутног, у овом случају, цара Манојла II. Када је у питању цар који је у табору непријатеља постоји и бојазан да писмо које говори о Турцима, баш њима падне у руке током доставе, што би због садржаја могло да доведе до одмазде. Отуд је и ова претпоставка морала да буде разлог за неписање, или за то да се бирају теме. Писма је цар дорађивао касније, па се може претпоставити да ова писма нису ни настала док је цар боравио код Бајазита, него касније.

Тако за тренутно стање ствари цар Манојло II жели да пронађе кривца у особи коју не жели да помиње. „Неподношљиво је, заиста, не бити у стању да видиш, чујеш, урадиш за све ово време нешто што би могло на неки начин допринети стварању и побољшању нашег морала. Јер ово страшно и оптерећујуће време, не прави уступке нама којима је од велике важности да останемо по страни и да немамо ништа са стварима у које смо сада

¹³⁵ Dennis, Letters No. 15.

¹³⁶ Исто.

¹³⁷ Dennis, Letters No. 16.

умешани или са било чим везаним за то, јер ми нисмо били образовани за овакве ствари, нисмо навикли да у њима уживамо, нити је то у нашој природи.“

У 19. писму упућеном Димитрију Кидону,¹³⁸ Манојло II се жали на стање у својој војсци, на хладноћу и глад. Истиче да му је зато боље да о томе не пише, „чак и ако могу да нађем времена да пишем, ја бих задржао своју руку, јер немам шта да пишем осим што вероватно би било боље да не пишем“. Уколико би неко желео да сазна шта га је спречавало, откриће да је објашњење сасвим разумно, што цар истиче у писму.

Манојло II је био стално заузет таквим задацима који спутавају његово стваралаштво, јер оптерећују његову душу. Истиче, „имао сам невероватан број ствари да обавим које су у стању да затупе ум, не само некога попут мене, већ и писца бритког ума. Осим тога, у 39. писму цитира Платона, „кад је тужна, птица не пева“.¹³⁹

Добро здравље и болест

Велики број Манојлових писама на неки начин говори о здрављу, не само сопственом, или о здрављу кореспондената него и других. Чест мотив за писање је здравље као и тема која не мора да доминира, али се помиње. У византијској епистографији је постојала такозвана *formula valetudinis*, или питање за добро здравље, као и жеља за добрим здрављем. Коментарише се тема здравља, која се често понавља. Понекад може да буде и доминантна у писму. Отуда се као супротност намеће тема болести којом писмо може да се започне. Болест је узимана у ширем смислу, као опште стање кореспондента.

Манојло II у 40. писму преноси вест из Париза о свом добром здрављу. Истиче, да би веома волео, када би могао да саговорнику саопшти и друге радости, али не може. Нада се, да ће уз помоћ свог кореспондента то ускоро моћи, нарочито, „уколико ови наставе да

¹³⁸ Dennis, Letters No. 19.

¹³⁹ Dennis, Letters No. 39.

побеђују према ономе који је страдао због грешника“, мислећи на божанску помоћ Христа у рату против неверних, тј. муслимана.

Цар Манојло II наставља да своме саговорнику говори у писму о стању свога здравља. Тако истиче, „бићеш обавештен, да сам доброг телесног здравља, а можда ће и моја душа некада бити у исто тако добром стању уколико наставиш да посредујеш у њено име према ономе који је преминуо због грешника.“¹⁴⁰ Манојло II тражи да се монах Евтимија, коме се обраћа у овом писму, моли, тј. „посредује“ код Господа за спасење отаџбине, због свога народа који је грешан као цели људски род. Уз ту поруку саопштава цар саговорнику вест о свом добром здрављу. Као што смо већ истакли, ово је често навођено на почетку писма као опште место, или као изјава о добром здрављу, што се обично и саговорнику жели, по већ поменутој реторској пракси. Уопште тема здравља је пратећа код многих писаца епистула, чак је у неким писмима била доминантна.

Са друге стране, честа тема Манојлових писама је болест која је присутна у епистографији уопште па и у византијској. Тако и код цара наилазимо на њу као мотив за писањем. Писци епистула болест користе као повод да се обрате саговорнику, најчешће пријатељу или рођаку, да се пожале на ситуацију у којој су се нашли због разних недаћа о којима у писмима говоре. Тако, цар пише о болестима свога оца Јована V, као и свога пријатеља Димитрија Кидона, али и других. Цар Манојло II пише и о своме лошем здрављу, или то што се осећао болесно је често приказивао као стање духа, чисту меланхолију, због прилика у којима се налази његова држава, али и он сам. Тако се цар Манојло II ове теме дотиче у 55. писму, када каже, „када је особа у критичној тачки своје болести, а такво је сада наше стање, потребни су му лекови који могу да га излече, а не велика обећања која увек укључују одлагање ствари...“.¹⁴¹ Цар је тешког стања душе, због прилика у којима се налази Византијско царство, па и он лично,

У 16. писму цар Манојло II говори о својим мукама током учешћа у Бајазитовом походу у Малој Азији.¹⁴² У својим писањима цар Манојло II наводи да је у Бајазитовом табору византијска војска била највише погођена болешћу и меланхолијом, зато што је морала да ратује у корист својих непријатеља. На крају писма цар говори о својим формалним обавезама према Бајазиту, током којих је морао да му прави друштво, чак и

¹⁴⁰ Dennis, Letters No. 40. Радошевић, Писма Манојла II, 162.

¹⁴¹ Dennis, Letters No. 55.

¹⁴² Dennis, Letters No. 16.

док пије вино. Ове обавезе нису војног карактера, али је византијски цар, као вазал султана морао да поштује господара. Цар мисли да би писање пријатељу ублажило потиштеност изазвану оним о чему је „већ раније писао“. Међутим, цар додаје у писму „и да сам доброг расположења, оно би ме само испунило тугом“¹⁴³. Манојло II је погођен тугом због ситуације у којој се нашао, те је заједно са својом војском морао да служи султана. То се одражава на његово писање, јер нема ни вољу, ни времена да пише.

Цар Манојло II описује стање у коме се нашао и додаје, „... ово страшно и оптерећујуће време не прави уступке нама којима је од примарне важности да останемо по страни и да немамо ништа са стварима у које смо сада умешани, или са било чим везаним за то, јер ми нисмо били образовани за овакве ствари, нисмо навикли да у њима уживамо, нити је то у нашој природи.“ Ове тешкоће су велике, не дају Манојлу II времена да се лечи, а и саме би и здравог човека довеле до болести, о чему говори у 44. писму. „Дешавало ми се да запоставим дијету коју су ми препоручили лекари; иако сам болестан, радио сам неке ствари због којих би се и здрав разболео. Јер немогуће је извинити се и не видети људе напољу, људе унутра и свакога кога притиска неки озбиљан проблем.“¹⁴⁴

Болест је тема и када цар Манојло II пише о лошем здрављу свога оца, цара Јована V Палеолога. Манојло II не штеди речи када се захваљује за божију помоћ приликом његовог оздрављења, о чему говори у 12. писму упућеном Димитрију Кидону у намери да га наговори да остане у служби старог и болесног цара. „Сада, пошто можеш бити охрабрен добрим очекивањима, мој добри пријатељу, добро би поступио, када се све узме у обзир, ако би, иако си обезбедио средства, одложио путовање у стране земље на које те сви зову. Требало би да се држиш отаџбине чврсто као што се октопод држи стења. Мора ти такође бити јасно да је цар доброг расположења према теби; а ти си то заиста увек стављао изнад свега. Како би то доказао, он ти је својевољно, иако не сасвим опорављен од болести, обезбедио овај поклон...“

Цар Манојло II покушава, да Кидона убеди, да одустане од путовања тако помиње и поклон, вероватно новац који је обезбеђен за већу плату коју би овај добио, ако би остао

¹⁴³ Кидон је одговорио писмом 432.: „Прочитао сам оно твоје писмо, једнако је лепо написано колико је и дуго ... Не верујем да је твоја жеља за писањем била ометена пићем и широким, златним пехарима и свим тим бесмислицама о друштву са којим пијеш... Међутим, сада је моја туга због свега што си навео отерала готово сво задовољство које сам осетио када сам добио твоје писмо.“ R. J. Loenertz, *Démétrius Cydonès Correspondance*, (Studie Testi 186, 208) Citta del Vaticano 1956, 1960, No. 432.

¹⁴⁴ Dennis, Letters No. 44.

у државној служби у тешким временима по Царство. Због тога Кидон и жели да се склони, упркос болести одлучује да отплови. Она се узима као отежавајућа околност која цара спречава да путује. Зато цар настоји да Кидона убеди да остане и каже: „Послушај ме онда и као накнаду за оно што ја мислим да је добар савет, дај нам обећање, да ћеш ово послушати и умирити свој ум признавши да ћеш само на овај начин успети, далеко од морских таласа, да донесеш ред и радост својој отаџбини и да је подржиш својим саветима пошто су олује удариле. Јер кад наступе невоље човек мора бити слеп према расуђивању, рекао је један мудрац, којег си ти често хвалио, а од свих ствари које је рекао ову реченицу ниси хвалио ни најмање.“¹⁴⁵

Димитрије Кидон је у многим писмима саговорник цара Манојла II, што смо више пута истакли, али ово писмо има битну политичку поруку. Говори о стању унутар византијске аристократије у тешким временима, када је град са свих страна угрожен. Само је путовање морем делимично безбедно. Готово да цар нема на кога да се ослони у тим тренуцима, те мора да моли, да повећава плату, остарелом и болесном Кидону. Много је оних који су већ напустили престоницу, има и оних који тек намеравају да оду када град опседну Турци, што је сасвим извесно и питање је дана када ће се десити. Тако је постепено велики број Византинаца отишао на Запад, где је утицао на оно што се дешава у култури дајући свој допринос сјају ренесансе.

Још једном приликом у 29. писму упућеном Кидону тема је била његова болест. У овом писму Манојло II говори о болести Димитрија Кидона, због које није успео да посети цара када су једном приликом, кратко, током пет дана, обојица боравили у Цариграду. Манојло II говори у писму да је напустио престоницу, а да није могао да посети пријатеља, јер је Кидон био болестан.¹⁴⁶

„Међу пријатељима и мала ствар има велику вредност“, о чему Манојло II пише у 29. писму упућеном Димитрију Кидону. Каже, „пошто те је болест спречила да посетиш свог блиског пријатеља, ти си изабрао другу најбољу ствар питајући ме да ти пишем, свестан свих препрека да то и урадим. Неки од људи овде су те критиковали што си несрећно изабрао тренутак, али ја мислим да они мало знају о пријатељству.“ Цар Манојло

¹⁴⁵ Dennis, Letters No. 12.

¹⁴⁶ Dennis, Letters No. 22.

II жели да истакне да је њихово пријатељство било посебно, да није било обично као код већине.

У 51. писму патријарху Јевтимији цар Манојло II пише: „Ове бриге су ме спречавале да имам редовне оброке и сан, претпостављам да сам поприлично запоставио животне потребе.“¹⁴⁷ Ово свакако говори о лошем стању у коме се нашао цар.

Пријатељство као тема у писмима

Византијска епистографија често за тему бира пријатељство. Однос двојице пријатеља је поткрепљен потребом да се оствари међусобно поштовање. Као да се у византијским писмима говори о љубави међу пријатељима, зато се као терминологија користе речи страст, жеља за сусретом, опчињеност.¹⁴⁸ Таква су и Манојлова писма упућена пријатељима, мотивациона. Очекује се писмо од пријатеља са добрим вестима. Ова писма су пуна мотива оданости и благонаклоности која се осећа у међусобној комуникацији.

Писма садрже осећај узајамности двојице пријатеља, кореспондената, њихово душевно расположење и захвалност због добијеног писма. Зато кажемо да је писмо разговор двојице пријатеља у одсутности, писмо је средство комуникације међу њима. За такво тумачење у писмима налазимо велики број примера. Стога, проучавајући овај начин писања, можемо говорити о теоријским основама овако дефинисане епистографије, у којој је пријатељство веома чест, ако не и обавезан мотив за писање.

Манојло II Палеолог своје кореспонденте сматра за пријатеље, тако им се и обраћа, иако су многи од њих, његови поданици, макар и формално. Манојло II се поноси чињеницом да припада кругу образованих људи, зато је често самокритичан, да не би умањио сопствени значај, него да би истакао величину својих пријатеља и саговорника. У 29. писму упућеном каже „мислим да они мало знају о пријатељству.“ Његов лични

¹⁴⁷ Dennis, Letters No. 51.

¹⁴⁸ Dennis, Letters No. 29. Радосевић, Писма Манојла II, 160.

став је у тој мери другачији од њиховог да, ако и пре није био свестан величине пријатељства, сада је све више свестан и због тога је захвалан саговорнику. Ипак додаје уз опрез, „сем, ако много не вреднујеш своје пријатељство.“

О томе цар Манојло II говори у 39. писму када самокритички саопштава саговорнику, да је свестан, да никада неће достићи ниво својих узора. Неки од њих су му и учитељи и узор, свакако, најзначајнији утицај је сасвим очекивано на цара оставио Димитрије Кидон, али и велики познавалац прилика на дворovima западне Европе, Манојло Хрисолорас, као и други, међу којима има и високих црквених достојанственика. Додаје цар Манојло II, „...сигурно је да сам ти већ дужник, јер сам већ једном био обећао да ћу ти писати, добри пријатељу, ипак, својевољно сам био на списку твојих дужника. Тако да, иако би било добро за мене да пожури и одужим се, од тебе би било исправно да не инсистираш на хитности. Узми случај човека који је позајмио прави новчић, а добио лажни за узврат. Он би се обуздао и трпео nelaгодност у тишини, можда свестан дужниковог сиромаштва...”¹⁴⁹

У 41. писму, цар наводи, да је његово писање драго пријатељима.¹⁵⁰ Тако истиче, „...шаљем ти ово писмо, производ необразоване руке и још необразованијег језика, али ипак од теби драге особе...“ Такав став је цар Манојло II заузео, и поред тога што сматра да је његово писање невешто, нарочито у односу на своје узоре. Рекли бисмо да цар то истиче због пренаглашене нереалне скромности како би истакао вештину писања епистула код својих саговорника. У томе свакако Манојло II претерује, како би истакао своју скромност, као врлину, и тако предупредио сваку критику, било да је она добронамерна, а било је сигурно и другачијих. Цар показује умереност кроз своја писма, као идеал, макар у теорији, што је уопште изражено у византијској епистографији.

Цар наводи да зна да неће постати „славан писац“¹⁵¹, али због тога неће престати да пише, како наводи у 52. писму што је у суштини порука уз писмо, упућено у пратњи неког дела. „...Настављам да пишем, не онолико колико би требало, већ онолико колико ми то време допушта, како бих могао бити пример својим поданицима у љубави према писмима, како не би, пошто су толико у додиру са варварима, постали сасвим варваризовани. Плодови нашег рада, дакле, од нас долазе к теби...“.

¹⁴⁹ Dennis, Letters No. 39.

¹⁵⁰ Dennis, Letters No. 41.

¹⁵¹ Dennis, Letters No. 52.

Дакле, своје кореспонденте цар Манојло II доживљава као пријатеље а не само као поданике, мада већим делом они то јесу. Они су цару узори и саветници, а нарочито су заједно припадници исте литерарне дружине. Тако и цар Манојло II наводи у писмима када се њима обраћа. Он тежи, да писањем да пример својим поданицима, како не би пали под утицај варвара. Тако на пример говори о Димитрију Хрисолорасу који је припадао његовом читалачком клубу. О њему је цар писац имао високо мишљење, пре свега као писцу, дивео се његовој реторици и књижевном стилу.

Писмо као спис о битним темама

Често се у писмима намеће као тема за писање иста проблематика која се обрађује у расправама из неких реторских списа цара Манојла II и његових кореспондената. То могу бити питања о моралу и о врлинама, као и о беседништву уопште или на поједине теме, на пример о религији или нечему другоме. Напоменули смо да се веома често у реторским делима појављује расправа о самој вештини писања писама или некој другој реторској теми. Кореспонденти међусобно преносе искуства о њиховим писмима. У византијским писмима се често може наићи на похвале саговорнику због избора одређене теме, због стила и вештине писања епистула уопште.

У Кидоновом писму упућеном морејском деспоту Теодору, Манојловом брату, истиче се следеће: „...Интересовање које је дивни цар показао по мом мишљењу је значајно другачије, јер, чим је чуо да желим Платонову књигу, он је пожурео да пошаље некога да је набави. Морао је прво да пошаље изасланике онима који су је поседовали,“. Вероватно мисли на монахе са Свете Горе о чему сам цар говори у свом 3. писму.¹⁵²

У 10. писму¹⁵³ Манојло помиње да је желео да објави нека Кидонова писма. Кидон је сматрао да су нека писма недовољно добра, или су разлози другачије природе. Цар

¹⁵² Dennis, Letters No. 3 .

¹⁵³ Dennis, Letters No. 10. Солун, 1383-1387. Ово писмо је одговор на Кидоново 326. писмо. Loenertz, Démétrius Cydonés Correspondence, No. 326.

Манојло је приговорио Кидону да је његово писмо које је добио садржало одређене оптужбе. Манојло је намеравао да објави у један кодекс преписе свих Кидонових писама. Кидон се жали да неки његови ранији ставови нису били добри да их не објављује као такве, јер се он сам променио.

На почетку 11. писма¹⁵⁴ упућеног Димитрију Кидону постоји мали трактат о беседништву, о вештини коју Манојло II цени. Напомиње да особа која жели да одржи беспрекоран говор мора прво смислити шта би задовољило његове слушаоце. По њему треба бирати теме које би учиниле да се слушаоци осећају почаствованим и привилегованим. Осим рада, писац мора поседовати и природни таленат, тако Манојло II истиче врлине свога учитеља беседништва и писања Димитрија Кидона.

Манојло II је одржао важан говор окупљенима током тешке опсаде града. Послао је копију тога говора Кидону заједно са 11. писмом. Манојло II је обазрив, сматра да је његов говор неуспешан, али да га не треба сакрити од Кидона, зато га шаље њему. Манојло II одаје својеврсно признање Кидону због његовог труда, док га је учио беседништву, али и сам не верује да је у томе успео. Често критикује сопствено писање и истиче скромност у смислу способности да напише добро писмо. То је врлина врлине која се цени. Он цени свога учитеља и његов допринос његовом образовању, те поручује у писму Кидону, „убери онда слатки плод за себе, ти који си њен узрок, јер ти си био тај који нам је подарио семе и од тебе је биљка била обилно заливана.“ Цар Манојло II, тако још једном признаје, да је за његов књижевни дар највише захвалан лично Кидон, али га моли да још једном да свој допринос томе. Манојло II је и другима слао своја дела како би се уверио у њихову књижевну лепоту.

Писма са Запада су својеврстан политички трактат, имају јасан политички циљ, да пруже наду, макар и лажну, онима у Цариграду којима је потребна. Зато су таква писма нека врста политичког памфлета са јасном политичком поруком. По свему судећи, цар је своја писма преписао током боравка у Паризу, или је тамо оставио преписе писама са намером да их његови домаћини препишу и чувају у посебним кодексима заједно са другим делима писаним грчким језиком.¹⁵⁵ Писма која су писана или само сврстана у време док је цар боравио код Бајазита садрже политичку поруку, јер Манојло II покушава

¹⁵⁴ Dennis, Letters No. 11.

¹⁵⁵ О томе је било посебно речи у другом делу текста.

да код читаоца изазове потребу да се помогне идеја о пружању јачег отпора против Турака.

Манојлова писма написана на Западу треба да пренесу оптимизам цара са почетка његовог путовања. Оптимизам, о чему писац говори у својим писмима, по току ствари мора да постоји, јер је цар лично био задовољан што је бар за неко време напустио Цариград, па и престо који му је доносио много недаћа због стања у коме се Царство налазило.

За нас су од изузетног значаја писма цара Манојла II која су продукт преписке са знаменитим личностима тога времена. Са друге стране, нарочито је важно, ако су сачувана и писма царевих кореспондената упућених цару, међу којима је најбројнија преписка са Димитријем Кидоном.¹⁵⁶ По томе, али и по много чему другоме, ова писма су од изузетног значаја за писање историје тога доба, јер у многим случајевима постоји одговарајуће Кидоново писмо које се односи на неко писмо цара Манојла II. Та корелација Кидонових писама, олакшаће нам разумевање њиховог међусобног односа.

Писма су настала у одређеном историјском контексту зато имају понекад и скривену поруку. Увек су писма настала са одређеном намером која не мора увек да буде очигледна, она може да буде и скривена.

Став о писању других

Пажљива анализа времена настанка писама и поређење са установљеним чињеницама о познатим догађајима даће нове резултате. Посебну пажњу морамо посветити проблему дешифровања поруке. Писац често алудира на особе, места и догађаје, што од нас тражи да то правилно протумачимо.

¹⁵⁶ О преписци са Димитријем Кидоном биће више речи у овом раду касније.

Током јесени 1391. године, док је боравио у Малој Азији, цар Манојло II је написао 15. писмо упућено Николи Кавасилу.¹⁵⁷ Том приликом, говори о писмима која добија од Кавасила, жали што не може чешће да му пише. Кавасил је својим писмом тражио да цар Манојло II донесе суд о његовом писму, али и да му сам нешто каже о приликама у којима се налази. Манојло II је већ говорио о писмима Кавасила, високо је ценио његово писање, као и обратно. Овом приликом само потврђује раније заузет став, оцена је иста „оно што је савршено не може се поправљати“.¹⁵⁸

Цар Манојло II наводи да би некада више волео да може да не пише више, али му то не дозвољава писмо које је примио од саговорника. Веома мудро прави реторски увод да истакне значај свог кореспондента, да је он сам разлог зашто пише, а то је писмо које је добио од њега. Са друге стране, често у својим писмима говори о разлозима зашто није писао. Није имао намеру да се оглашава, јер није имао довољно времена да се изрази на прави начин каже, да му то није полазило за руком ни једном, док је водио војску. У ствари, није имао ништа лепо да напише, потешкоће у којима се налазио нису прошле. Он се нада да ће ускоро бити повода за радост пријатеља, да ће Манојло II брзо да се врати у отаџбину и да ће моћи да са њиме подели радости.

У 53. писму Манојло II пише владару Трапезунта: „Када си затражио ову књигу она још увек није била завршена и због тога ти није послата одмах, нити убрзо после тога како смо били обећали. Сигурно није било у реду да је добијеш до пола завршену; међутим времена су изазвала одлагање, не ми. Ипак, управо сада је завршена и храбро је препловила море да би дошла теби. Може бити у складу са твојим надама и може се показати као корисна у животу. Ово се може веома добро испунити уколико се усредредиш само на мисли које дело садржи и не тражиш ништа даље. Међутим, уколико тумачиш уређење идеја или очекујеш прецизност у избору речи или уопште било који од оних грациозних стилских обележја за које би било очекивано да овакав есеј прикаже, затим плашим се да би могло да остави утисак „нереалне среће“ на тебе и ти би могао рећи: „Наша блага се претворила у пепео.“ Ипак, немој се питати због чега ти шаљем ово

¹⁵⁷Dennis, Letters No. 15.

своје дело, ако имам овакво мишљење о њему; тако поступао због своје жеље да ти удовољим, одлучио сам да идем против онога што би можда био бољи избор.“¹⁵⁹

Вера у Бога у писмима

Читав живот цара прати брига за судбину Царства, али он верује у спасење које ће доћи од Бога. Понекад, сумња у то, што је последица стварног стања ствари које су се погоршавале, много више него што је очекивао. Неверници, Турци су ширили своју државу на рачун хришћана зато се цар Манојло II пита, зашто Свети Димитрије оклева да помогне опседнутом Солуну коме прети пропаст од Турака, јер верује да светац треба да брани град чији је заштитник. Цар писац тражи узрок за такво стање у греху људског рода.

Манојлова вера у Бога је више последица безнађа у коме се и сам нашао, него став о питању личног односа према божанском. Цар је и сам под утицајем антике мислио другачије о многим питањима из религије. То се огледа у његовој кореспонденцији која одсликава често другу реалност него што је ствара хришћанска црква у све сиромашнијем Цариграду, када и саме реликвије, често, постају предмет трговине, или залог за зајам. То што се реликвије поклоњају је сасвим разумљиво, али то што се продају показује у којој мери је византијски свет осиромашао у последњем веку Царства.

Цар Манојло II у писму осуђује учење Јована Златоустог коме је, како истиче, на почетку свог књижевног живота много веровао. Такође, у више наврата расправља о црквеним питањима на Истоку и Западу.¹⁶⁰ И други радови Манојла II Палеолога показују да је вери посветио доста пажње. Писао је говоре у част Мајке Божје. Писао је расправе на поједине црквене теме, за разговоре које је водио на Истоку и Западу.

Цар Манојло у 25. писму¹⁶¹ упућеном Кидону износи веома важан лични став о Јовану Златоустом. Манојло наглашава да се раније дивио хришћанском писцу и

¹⁵⁹ Dennis, Letters No. 15.

¹⁶⁰ О томе постоји бројна литература Trapp, Dialogue mit einem „Perser“, Wiener Byzantinistische Studien 2, (Vienne, 1966.), 120-121. T. Khoury, Manuel Paleologue. Entretiens avec musulman, 7^econtroversé (Pariz, 1966.).

¹⁶¹ Dennis, Letters No. 25.

светитељу Јовану Златоустом, његовој врлини и мудрости, али каже да је погрешно, то више не мисли.¹⁶²

Похвала и захвалност

Цар Манојло II у 46. писму показује велико задовољство због похвала које добија од Димитрија Хрисолораса. Овим писмом цар одговара на писмо у коме Димитрије хвали књижевни таленат, али не наводи чији, вероватно Манојлов. Због тога жели да изрази захвалност, али се колеба, тобоже, јер сматра, да је сам Димитрије заслужан за то. Боље рећи, ласка самом себи, годи му што Димитрије пише о њему. Тако истиче да је, „за синове хероја довољно да само знају ко су, да чују да су синови хероја.“¹⁶³ Дакле, довољно је да се зна, да се припада кругу великих. Саветује му да смањи похвале, јер се оне неће свидети другима. Димитрије својим писмом жели да се додвори цару који је можда љут на њега, због службе Јовани VII.

Умереност у похвалама се у византијским писмима цени, као врхунски идеал зато цар Манојло II саветује Димитрија Хрисолораса у 48. писму, да убудуће умањи похвале, јер неће знати шта је истина у томе, не може да буде објективан.¹⁶⁴ Манојло II уочава да му Димитрије ласка преко мере док му износи дивљење, због његовог књижевног рада. На крају цар Манојло II саветује Димитрија, да више пише о другим темама, а не само да га хвали.

Са друге стране и цар Манојло II пише у 50. писму свом пријатељу Димитрију Хрисолорасу „ти си тај који заслужује дивљење“. Цар га хвали јер пише и поред свакодневних обавеза које има. Цар Манојло II то не може, сматра да би писао пријатељима морао би за то да се удаљи из јавног живота, практичних обавеза и тако сачува од свакодневних трзавица. Иако је Димитрије Хрисолорас и даље у служби, те

¹⁶² Dennis, Letters No. 25. „καὶ γὰρ τοσοῦτον ταῦτ' ἠρξήτη παρ' ἐμοὶ ὅσον τὰ νῦν τοῖς πρόσθεν παραβαλόν, οὐκ ἔχω λέγειν ὅτι πρὶν ἢτοι ἐφίλουν τὸν ἄνδρα ἢ διὰ θαύματος ἦγον.“ Codex Vaticanicus graecus 571. G. Mercati, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV* *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone*, Città del Vaticano: Biblioteca apostolica vaticana, 1931, 157-158.

¹⁶³ Dennis, Letters No. 46.

¹⁶⁴ Dennis, Letters No. 48.

има пуно обавеза, "успева и једно и друго", и да пише и да завршава државне послове. Због недостатка времена да се посвети писању, цар Манојло II је преузео од Димитрија део писма и употребио га као свој мотив за писање. Димитрије се диви цару на његовом писању и поред обавеза које има овај истом мером узвраћа.¹⁶⁵ Један другог хвале на исти начин, због истих разлога, што чине прилично формално.

Писмом се показује захвалност у разним приликама и због различитих повода. Захвалност се осећа у писму мајци, или учитељу.

Туга као тема или писма пуна песимизма

У византијским писмима изражавање различитих осећања је честа појава може се рећи да је саставни део сваког писма. Цара често погађа ситуација у којој се нашао, па је зато био много забринут. Забринутост траје, што га доводи чак до очајања и безнађа у ишчекивању краја. У скоро свим својим писмима цар Манојло II исказује забринутост за опстанак Царства. То није обична забринутост, то је безнађе које само повремено прекида јака вера у Бога, као свевишењег спасиоца. Док у Солуну брани бедеме града од Турака који све више надиру, цар писац се пита зашто је изостала помоћ свемоћног заштитника града Димитрија Солунског.

Цар Манојло II наводи да нема шта лепо да напише у писму са Запада те додаје разлог томе, „сада када су наши преговори били замрзнути“. Био би цар због тога савладан тугом, ако би покушао да отпева срећну песму. Размишља о повратку у отаџбину, мада још увек договара учешће савезника, иако су искрсле потешкоће, због којих уосталом нема времена да пише. Ситуацију детаљно анализира и пажљиво саопштава саговорнику, „... и најмања сумња би могла да учини да душа дрхти од страха због нашег народа, ако би пре кренуло ка ономе што је било него што би дивна обећања могла ка ономе што ће бити“¹⁶⁶ Цар је искрен у својој забринутости, она је објективна, зато понекад његова писма

¹⁶⁵ Dennis, Letters No. 50.

¹⁶⁶ Dennis, Letters No. 39.

не пружају ни мало реалног оптимизма, већ су пуна опште слабости и немоћи која прети да се претвори у пропаст свега што је остало.

У 17. писму које је Манојло II из Мале Азије упутио Потосу помиње велики број његових писама, када каже „твоја киша писама“. На основу тога знамо, да је Потос по толиком броју послатих писама цару био велики пријатељ, поштовалац цара Манојла II. Манојло II се радује чињеници што Потос није разочаран што и сам не добија писма, већ и поред тога пише. Манојло II зна да Потос разуме разлоге што није добијао довољно писама, зато каже да „постоји време у коме би човек могао да воли и оне које мрзи“. Цара Манојла II радује што његов саговорник разуме ситуацију у којој се он налази која није завидна. Завршава писмо поруком упућеном Потосу, да ће имати разлог да цени ово писмо, као што други цене дужа и чешћа писма, јер ово писмо доноси радосне вести по отаџбину. Ако то жели да чује, а жели, то му је пренето овим писмом.¹⁶⁷

Док је боравио у Паризу, цар Манојло II је упутио 42. писмо Потосу у Цариград. Писмо показује да Потос пожурује својим писмима Манојла II, али овај схвата да од обећане помоћи са Запада неће бити ништа, зато опомиње кореспондента да не наваљује. Саветује цар Потоса да се више потруди и да то учине и други како би дочекали помоћ. Писмо је пуно песимизма, јер је изостала обећана помоћ са Запада.

Манојло II је био увучен у турске грађанске ратове, јер је подржавао Бајазитовог сина принца Сулејмана претендента на престо. Зато је против себе имао друге Бајазитове синове за противнике, као и њихове вазале. Била је то, наизглед, последња прилика за преокрет у корист хришћанских држава на Балкану. Нажалост, они нису били свесни те чињенице. Користећи све слабости њихових међусобних односа обновљена турска власт задала је завршни ударац ослабелом Византијском царству.

Манојло II је сам пробао да пише Химне Богородици зато сматра да је . митрополит Гаврило посредник међу њима. „Тренутна ситуација подсећа на стање свађе која ослобађа неке тешке патње“. „Мука ће се увек вратити“.¹⁶⁸

Писмо често садржи као мотив чежњу за скорим сусретом, јер се пише одсутном саговорнику, пријатељу.

¹⁶⁷ Dennis, Letters No. 17.

¹⁶⁸ Dennis, Letters No. 42. 57.

Хумор и иронија у писмима

Често се цар Манојло II у својим писмима служи хумором, како би разбио свакодневну тегобу своје владавине у ослабљеном Византијском царству. „Пун си хумора, ...смејеш се невољама у лице... док испуњаваш своје дужности настави да пишеш. ...Какав би био да више нема препрека писању, када тако пишеш са толико обавеза.¹⁶⁹ Он наводи пример Фидије, коме су се у антици дивили, али наставља, дивили би се више када би од лошег материјала направио исто лепо дело. Ова тема пружа повод за писање. Цар каже да би од њега Кидон начинио бољег писца да је сам био већи таленат. Такву самокритику цар више пута помиње па се може рећи да је то својеврсна карактеристика његовог писања.

Хумор је присутан у многим писмима, нарочито у 2, 10, 49, 50, 67. Манојлово 2. писмо¹⁷⁰ било је пуно хумора, садржало је тачну дозу игре, „да нас, када га чујемо, наводи да се оканимо озбиљних брига у којима нас тренутна стање држи заробљенима и прснемо у смех. Било је тако лепо написано да смо оно што ти наводиш као мали, јефтин поклон, ми видели као савршен и диван, који много ценимо. Коначно, чињеница да сам ја у то време телесно патио, а да си успео оним што си написао у шали да ми скренеш мисли од брига због болести указује мудрим људима да си ипак озбиљно радио.

Приређивач Денис је у своје издање уврстио 67. писмо¹⁷¹ које није било првобитно део Манојлове колекције, нити се оно нашло међу писмима која је објавио Легранд. Ипак оно припада цару Манојлу II и представља писмо по форми мада је више написано са намером да се писац опроба у писању епистула. Овако написано писмо више тежи да подучи, па је као такво и посматрано. Оно се може издвојити и као посебно, личи помало на есеј.¹⁷²

Кавасил је написао писмо цару које је Денис у своме издању прикључио осталим писмима, као додатак.¹⁷³

¹⁶⁹ Dennis, Letters No, 50.

¹⁷⁰ Dennis, Letters No. 2,

¹⁷¹ R. J. Loenertz, Manuel Paleologue, épître à Cabasilas, *Μακεδονικά*, 4 (1956), 35-46.

¹⁷² Dennis, Letters No. 67.

¹⁷³ Ed. P. Enepekides, Der Briefwechsel des Mystikers Nikolaos Kabasilas, *BZ*, 46 (1953), 44-45.

II Историјски контекст настанка епистографије цара Манојла II Палеолог

Царева породица у писмима

Манојло II Палеолог (Μανουήλ Παλαιολόγος) је рођен 27. јула 1350. године, као други од синова Јована V Палеолога (1341-1391) и Јелене Кантакузин, ћерке византијског цара Јована VI Кантакузина (1347-1354). Високо достојанство деспота Манојло Палеолог је стекао врло млад.

Први пут је Манојло крунисан као савладар 25. септембра 1373. године, о чему говоре многи извори, оно што је важно има и савремених, међу њима је и Кратка хроника из 1377. године.¹⁷⁴ Крунисан је мимо примогенитуре, што је последица одређених историјских околности. Цар Јован V је одлучио да старијег сина и престолонаследника Андроника IV лиши права на престо, а да другорођеног сина Манојла прогласи за василевса и савладара давши му на тај начин право на престо. Од њега династија Палеолога добија и другу владарску лозу која се касније и одржала на престолу, слично као у време његовог имењака Манојла I Комнина. Ова одлука Јована V није била по вољи већини у цркви, нити се могла свидети делу племства, зато што је постојало уверење за Манојла, као и Јована V, да су тада, дошавши са Запада потпали под снажан западњачки утицај. За истраживаче, па и за нас овом приликом се поставља питање, да ли је Манојло титулу василевса добио из руке васељенског патријарха, имајући у виду околности о којима говоримо, да се црква снажно противила његовом крунисуњу?¹⁷⁵

¹⁷⁴ Die byzantinischen Kleinchroniken, Edited by Peter Schreiner (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, xii/1: Chronica Byzantina Breviora). Vienna 1975, 96.

¹⁷⁵ Б. Ферјанчић, Савладарство у доба Палеолога, ЗРВИ 24/25, 349.

Чином крунисања, цар Јован V је наградио Манојла што му је помогао док је био заробљен у Венецији. Такође, и зато што је у њему видео ослонац у својој даљој владавини за разлику од Андроника IV који је био потпуно непоуздан што је показао и док је отац боравио у Италији и Угарској. Андронику IV је више било стало да се његов отац Јована V не врати и да њему остане престо који је већ држао као савладар. Из тог разлога, Андроник није желео да помогне оцу који је запао у невоље у Италији.

Манојло је други пут крунисан за цара 11. фебруара 1392. године у храму Свете Софије у недељу, на дан читања о Блудном сину, на Светог Власија. Сада као автократор, самодржац. Његово крунисање је обављено са знањем султана Бајазита, коме је византијски цар пре крунисања поново показао верност вазала, што се може закључити на основу учешћа војске цара у турским ратовима у Малој Азији. Истовремено је цар Манојло склопио брак са Јеленом Драгаш¹⁷⁶ која је била ћерка угледног српског великаша Константина Драгаша Дејановића. Он је у време цара Душана и касније био господар области око Велбужда. Церемонији крунисања је присуствовао руски путописац Игњатије из Смоленска који је овај догађај описао детаљно. Такође, церемонији су присуствовали италијански „савезници“ Млечани и Ђеновљани, али и други странци.

Крунисање Манојла Палеолога има велику симболику, као и нека друга у историји, због поступка самог цара који је желео да на тај начин покаже ко има стварну моћ у држави. По томе се види да је Манојло веровао да је баш он рођен да буде цар, иако је имао старијег брата коме је припадао престо, као и његовим потомцима. Цар Манојло је желео да покаже како сву власт држи у својим рукама, зато је ушао у олтар где је службу служио васељенски патријарх. Изашли су заједно, цар је у руци држао свећу, док га је патријарх овенчао. Цар је сам ставио круну на главу царици Јелени.¹⁷⁷

*

По доласку Јована V из Италије односи између два василевса, оца и сина, били су лоши. Андроник IV је нашао савезника у турском принцу Сауци Челебији да заједно покушају да преотму престоле својих очева, Мурата и Јован V. По свему судећи, то је натерало оца да престолонаследника Андроника IV лиши престола, тако што је титулу

¹⁷⁶ Ђурић, Сумрак Византије, 49-50. Јелена Палеолог Драгаш Дејановић (1364-1450) је у родбинским везама са Немањинима, а замонашена под именом Ипомонија. Више од пола века је утицала на политику Царства.

¹⁷⁷ Чин крунисања и венчања детаљно је описао ходочасник и путописац Игњатије из Смоленска, Хожденије Игнатјя Смоленина, 12-13. Ђурић, Сумрак Византије, 67-69.

василевса дао и Манојлу II, другорођеном сину, што је до тада то право припадало само старијем суну.

Сукоб између Јован V и Андроника IV, а затим његовог сина Јована VII, који је са прекидима трајао скоро више од двадесет година, пресудно је утицао на слабљење моћи Царства. Нарочито, зато што је једна страна, Андроникова у сукоб увлачила увек турске владаре, или поједине принчеве, а обе стране су тражиле помоћ код италијанских градова, Венеције и Ђенове, што је војно и материјално осиромашило Византију која је суочена са озбиљним финансијским проблемима пропала не само економски, него и војно. Уз помоћ турских трупа 12. августа 1376. године Андроник IV је ушао у град и збацио оца и брата са престола. Манојло Палеолог је заједно са оцем и братом Теодором провео године заточеништва од 1376. до 1379. године у цариградској тврђави Анему.¹⁷⁸ У јуну 1379. године су напустили тамницу. Уз помоћ султана Мурата ушли су 1. јула у град.¹⁷⁹ На страни Јована и Манојла била је и царица Јелена Кантакузин коју је син Андроник IV склонио како не би помагала збаченим царевима. После тога Андроник IV и његов син Јован VII самостално су држали град Селимврију, као да је посебна управа, у односу на Цариград. Јован V Палеолог се помирио са својим сином Андроником IV и договорио поделу власти, споразумом који је марта 1381. године потврђен од патријаршијског синода, синодалним актом, по коме је право наследства престола пренето са Андроника IV на Јована VII Палеолога, тако је Манојло лишен права на престо.¹⁸⁰ Јован VII Палеолог је добио царску титулу вероватно и пре 1381. године током самосталне владавине Андроника IV (1376-1379)¹⁸¹.

Андроник IV је као и сваки савладар византијског цара у овом периоду византијске историје добијао апанажу. И поред тога, више је зависио од турског владара него од свог законитог суверена, автократора, на Босфору.¹⁸² Његовом сину Јовану VII су припали значајни поседи у Тракији са центром у граду Селимврији. Као наследник требало је да

¹⁷⁸ О томе постоје значајна сведочења, а најважнија су она која су настала писањем самог цара Манојла II.

¹⁷⁹ Кула је добила име по Михаилу Анему. Мешановић, Јован VII, 36, напомена 71.

¹⁸⁰ Манојло II такође пише Триволосу из Солуна 9. писмо. Dennis, Letters No. 9. Триволос је саставио овај веома важан мировни уговор између Јована V и Андроника IV. О томе пише Кидон у писмима (293. и 421), написаним 1383. и 1389. године. Кидон о томе пише Манојлу II: „Видећеш такође и Триволоса, који је постао важнији него икад после мира међу царевима. Јер он је био онај који је реално ускладио гледишта две стране рукописом и чије су литерарне могућности нама обезбедиле примирје.“ Ферјанчић, Савладарство у доба Палеолога, 353.

¹⁸¹ Ферјанчић, Савладарство у доба Палеолога, 349.

¹⁸² Љ. Максимовић, Генеза и карактер апанажа у Византији, ЗРВИ 14-15 (1973) 138.

добије Солун, али је тамо самостално владао Манојло и против воље оца автократора Јована V. Манојло је то учинио како би задовољио своје интересе који су ослабљени избацивањем из наследног реда.

Цар Јован V је морао да призна да старији син Андроник IV и његов син Јован VII имају сва права на престо, а да Манојлу одузима право које му је дао 1373. године. На овај чин је Јован V приморан практично пре свега да би избегао пораз у грађанском рату за престо који иначе није желео. Андроник IV је у том тренутку био довољно моћан, јер је могао да рачуна на помоћ са стране. Ипак био је свестан, да мора да чека законску прилику да заузме престо и свестан да је његова моћ у рукама Турака од којих су сви они зависили. Турцима је такво стање одговарало, јер нису желели рат међу својим вазалима.

Андроник IV је умро 28. јуна 1385. године, што је знатно умањило прилику његовог сина Јована VII да наследи престо. Зато је Манојло поново полагао наду да ће отац њему оставити престо, нарочито што је и Јован као и његов отац желео да влада уз помоћ Турака, а то је више од свега сметало старом цару. Наравно, било је ту и других озбиљних разлога.

У браку цара Манојла са Јеленом Драгаш Дејановић било је пуно деце. Од шест поуздано потврђених његових синова има оних који су сматрали, попут Сфранцеса,¹⁸³ да је Манојло имао још два сина, дакле укупно седам или осам. Манојлов најстарији син Јован је рођен 18. децембра 1392. године касније цар Јован VIII. Теодор је био рођен други негде између 1394. и 1399. године, био је деспот Мистре на Пелопонезу од 1407. до 1443. године, а касније господар Селимврије. Константин Старији који је умро у Монемвасији, после децембра 1399, године. Андроник (1396-1429) био је неко време деспот и господар Солуна, касније се повукао у манастир Пантократор као монах Акакије. Димитрије (1408-1470), деспот у Месемврији, од 1449. године на Пелопонезу, умро је у Адријанопољу као монах Давид. Тома (1409-1465), након пада Цариграда под Турке још неко време владао је Морејском деспотовином, да би последње године живота провео у Италији. Константин XI Млађи је постао цар, као и Михаило који је по писању Сфранцеса умро од куге око 1409. или 1410. године. Син, Константин, као и његове две ћерке, били су рођени између 1393. и 1398, али су умрле пре 1405. године. Манојло је имао бар једну ванбрачну кћерку,

¹⁸³ V. Grecu, Georgios Sphrantzes. Leben und Werk. Makarios Melissenos und sein Werk, BSl 26/1 (1965) 67.), 62-73.

Зампију (Изабелу), рођену вероватно нешто после 1370. године, која се удала за Ђеновљанина Хиларија Дорија, око 1392. године.¹⁸⁴

Занимљива је једна ликовна представа цара Манојла са породицом коју је цар послао опатији Сен Дени у Француској на поклон уз богато украшен рукопис дела светог Дионисија Ареопажита. У рукопису се налази и слика царске породице на којој су Манојло II, Јелена Драгаш, и њихови синови Јован, Теодор и Андроник. Покрај лика Јелене Драгаш стоји натпис: „Јелена, у Христу Богу верна Августа и Автократориса Ромеја Палеологина“.¹⁸⁵

О царевим породичним приликама говори 27. Манојлово писмо упућено Теодору Кавкадену. Написано је као одговор на његово писмо. „Ти си заиста успео да нас убедиш, и твоје жеље су услишене. Сада ће наше жеље бити услишене, уколико будеш желео да надгледаш наставу двоје младих. Сигуран сам да ћеш на ово сматрати као правичним и у исто време корисним како за њих тако и за моју ћерку...“¹⁸⁶

У првом писму¹⁸⁷ посвећеном мајци Јелени¹⁸⁸ „пресветој царици“, Манојло каже „смрт је боља од живота за оне који морају да живе одвојено од својх вољених.“ Денис у свом издању Манојлових писама износи мишљење да смрт Јелениног оца цара Јована Кантакузина 15. јуна 1383. године помаже да се ово писмо датира пре овог догађаја. Додаје да је Кидон у 398. писму написаном 1388. године доделио комплимент Манојлу II на „добром писму“ које је Манојло II послао мајци. Треба разликовати ова два писма, што је битно за тврдњу да нису сва писма цара објављена. Вероватно се овај део Манојловог писма ипак односи на смрт Манојлове деце која су била под њеним васпитањем. О свему наведеном, Манојло додаје: „Ти си претрпела губитак не само једног од својих вољених већ многих, тако добрих, свих тако младих, драгих теби не само због својих природних квалитета и родбинских веза, већ због тога што си блиско делила са њима свакодневицу. Било ти је велико задовољство уложити труд да би их одгајила како си намеравала, формирати њихове карактере, свесна, да је добар карактер најцењенија особина људи, сав овај твој труд представља не мали доказ величине праве љубави. Разумљиво је онда, као

¹⁸⁴ Ђурић, Сумрак Византије, 49-50, 67-69. Barker, Manuel II, 474.

¹⁸⁵ G. Peers, Manuel II Paleologos's Ekphrasis on a Tapestry in the Louvre: Word over Image. In: *Revue des études byzantines*, tome 61, 2003. 201-214.

¹⁸⁶ Dennis, Letters No. 27.

¹⁸⁷ Dennis, Letters No. 1.

¹⁸⁸ О Јелени Кантакузин види: D. M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantacouyenos (Cantacuzenus)*, 1100-1460, DOS, XI (Washington, D.C. 1968. 135-138.

што су и они отишли, да си и ти вољна да напустиш овај свет; бар се то наслућује према твојим поступцима.“ „...Да ли због тога не слушаш савете лекара који те посећују? Али засигурно мораш слушати цара, јер он је твој отац и због навике коју је дуго имао...”

Царица Јелена је у писму приказана као саветодавац сину који се жали на очајно стање у држави. Писмо је сигурно настало касније, редослед писама у колекцији не одговара у потпуности времену настанка.¹⁸⁹

Занимљив је однос Манојла, Јелене Палеолог и Кидона. Да бисмо тај однос разумели морамо да обратимо пажњу на писмо Димитрија Кидона упућено царици мајци после смрти цара Јована V. Ово писање је оставило дубок утисак на Манојла о чему говори у свом 23. писму упућеном Кидону и каже да га је научио напамет.¹⁹⁰ „У твоје име ја сам лично прочитао твоје предивно, слатко писмо мојој мајци царици.“¹⁹¹

Верујемо да је прво Манојлово писмо започето док је владао у Солуну и можда се делом односило и на Андроника IV, оца Јована VII. Због улоге мајке у његовом политичком животу, одлучио је да у колекцији својих писама промени хронолошки редослед, да би га ставио на прво место, зато што га је сматрао изузетно важним.

Цар Манојло је у првом писму у колекцији које је упућено мајци, покушао да окриви брата Јована VII за стање у држави. Осуђује његове потезе уперене против цара Јована V. Овакав став цара Манојла је последица каснијих дешавања међу њима, па се верује да се ово писмо може датовати и у неку годину касније. Писмо се дакле односи на брата Јована VII, па се зато верује да је написано касније када је он имао већу улогу у Царству. Са друге стране, пошто је оно упућено мајци коју је цар Манојло II много поштовао, стављено је на прво место у колекцији писама. Царица је после замонашења поделила своје ствари сиромашнима и поклонила много тога пријатељима пре него што је умрла 1396. године.¹⁹²

¹⁸⁹ Dennis, Letters No. 1, сматра, да идентитет ове деце није утврђен. У делу писма који је обрисао из Париског рукописа (ред 11) Манојло II њихову смрт приписује својим гресима. Можда су то била његова ванбрачна деца, коју је подизала његова мајка.

¹⁹⁰ Dennis, Letters No. 23.

¹⁹¹ Јелена је после смрти цара Јована V 1391. године, учествовала у власти свога сина, док је он боравио у Бајазитовој војсци у Малој Азији.

¹⁹² Јелена је добијала писма од Кидона (25, 134, 143, 222, 256, 389). За познавање живота Јелене веома је важно 222 Кидоново писмо. G. Cammelli, *Démétrius Cydonés Correspondence*, Paris 1930, 68-77. О том писму говори цар Манојло у свом 23. писму Dennis, Letters No. 23.

Манојлово 2. писмо је упућено неком протосевасту τῷ πρωτοσεβαστῷ од кога је добио писмо пуно ведрине. Писмо је садржало одређену дозу хумора, „да нас када га чујемо наводи да се оканимо озбиљних брига у којима нас тренутне околности држе заробљенима и да прснемо у смех. Заузврат шаљем оно што могу, да помогнем старом човеку у његовој борби са зимом.“¹⁹³

Однос цара Манојла II и деспота Теодора I може се сагледати у 13. писму, упућеном деспоту Теодору. Деспот Теодору I је под својом управом држао остатак ромејских територија на Пелопонезу од 1382. до 1407. године. У њему помиње Кананоса који је послат од деспота да би цару помогао да угуши побуну Јована VII. После тога се Кананос вратио на Пелопонез у службу код деспота Теодора I Палеолога (1382-1407). У писму Манојло говори о врлинама Кананаса: „...Тај изврсни човек, Кананос, натеран својом приврженошћу према теби, не може поднети живот у луксузу, иако би то лако могао учинити, док си ти под оружјем на бојном пољу.“¹⁹⁴ Манојло сматра да је за Кананоса исто коме ће да служи. Манојло је василевс автократор и он је тај коме припада врховна власт зато може да бира. Ипак, „његова љубав према теби, није му дозволила да прекрши своју одлуку и да дуже време проведе са нама, иако он сигурно није био свестан да је служити мени и служити теби иста ствар из твог угла посматрано.“

Манојло је брату Теодору посветио чувени Погребни говор написан вероватно годину дана после његове смрти, што је тема 56. писма.¹⁹⁵ Говор је Манојло написао и послао Манојлу Хрисолорасу да прочита. „Шаљем ти погребни говор у част мога брата, који сам саставио више плачући него пишући. Ако су квалитети преминулог били тако велики да би његова смрт дирнула и срце од камена, када нас је напустио понео је са собом оно највредније што је поседовао, себе и подршку коју је пружао, како мислиш да је било мени док сам састављао овај говор. Најмање што сам осећао да треба да урадим јесте да му дам коња како би могао што пре да дође до оног кога воли. Теби, ипак, не сугеришем како да га примиш на начин сразмеран твојој доброту и његовој жељи да доспе до тебе.“ Такође, Посмртни говор деспоту Теодору је тема 56. писма упућеног Манојлу

¹⁹³ Dennis, Letters, No. 2.

¹⁹⁴ Dennis, Letters, No. 13.

¹⁹⁵ Dennis, Letters No. 56. Manuel II Palaeologus, Funeral Oration on His Brother Theodore / Ed. J. J. Chrysostomides Thessalonike, 1985. Одговор Хрисолораса је дат у раду: C. G. Patrinelis, An Unknown Discourse of Chrisoloras addressed to Manuel II Paleologus, GRBS, 13 (1972.), 497-502. Ch. G. Patrineles, D. Z. Sophianos, Manuel Chrysoloras and his Discourse addressed to the Emperor Manuel II Palaeologus. *Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, Athens 2001.

Хрисолорасу, који се налазио у Италији. Говор је заједно са писмом донео његов нећак Јован Хрисолора који је стигао у Болоњу фебруара 1410. године.¹⁹⁶

Цар Манојло је отпутовао на Пелопонез, па у Солун, да би се почетком 1409. године вратио у Цариград. До тада посмртни говор није био завршен.¹⁹⁷

Посмртни говор деспоту Теодору цар је послао још једном свом пријатељу трапезунтском цару Манојлу III Комнину (1390-1416/7) на проверу, тобоже, у ствари, да покаже пример привржености. О томе говори у 53. писму у коме каже: „...Када си затражио ову књигу она још увек није била завршена“.¹⁹⁸

¹⁹⁶ Cammelli G., I dotti bizantini e le origini dell'umanesimo. I. Manuele Crisolora (Florence, 1941), 190-191.

¹⁹⁷ Barker, Manuel II, 272 напомена 126. Cammelli, Manuele Crisolora, 190-191. S. Lampros, Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά, 3 (Atina, 1926.) 11-119. Manuel II Palaeologos, Funeral oration on his brother Theodore, ed. J. Chrysostomides, Thessalonike 1985.

¹⁹⁸ Dennis, Letters No. 53. W. Miller, Trebizond, The last Greek Empire, London 1926. новије издање: A. C. Bandy, Chicago, 1969, 71-79.

III Писма из Солуна

Манојлова управа у Солуну

Цар Манојло је два пута скоро суверено владао над Солуном, што је последица дубоке регионализације Царства која се показује као деоба државне управе над иначе смањеном државном територијом. Висока достојанства су само отварања пут за стицање апанажа које су често чланови царске породице држали самостално. Познат је значај овога града у историји Царства, исто се може рећи и за период последњих Палеолога. Солун је други град по величини у Царству, али је и његов значај за византијску културу велики, зато има симболичну улогу у Царству. Обично управу над Солуном добија неко ко је близак рођак цару. Судајући по већ познатим чињеницама, господар Солуна је увек могао да се укључи у сваку борбу на страни цара, али не баш ретко и против њега, чак за сам престо. Владавина над Солуном није обична владарска апанажа, то је самостална управа над великим градом, често самостална до независности.¹⁹⁹ Проблем је што у време последњих Палеолога господари Солуна су директно зависили од турских султана, па су за њих више били везани него за автократора у Цариграду.

Манојло је први пут дошао у Солун 1369. године, после смрти Ане Савојске. Тада је његов отац, цар Јован V намеравао да пугује на Запад у Венецију и да тако обезбеди управу над важним делом Царства, јер је престоницу оставио старијем сину Андронику IV, у кога и није имао баш потпуно поверења.²⁰⁰ Цар је у Венецији задржан, док не исплати стари дуг. Није могао да рачуна на помоћ старијег сина Андроника, јер овај је већ тада желео престо, па му је тежак положај Јована V у Венецији одговарао. У Солуну је деспот Манојло стекао солидну моћ, зато је могао да притекне у помоћ Јовану V који је допловио у Венецију у зиму 1370/71. године. По овоме се може закључити да је цар Јован V врло лукаво поступио када је Манојлу оставио прилично велики град и област на управу. Солун је био довољно богат град одакле је Манојло могао да се добро припреми и

¹⁹⁹ О управи Манојла II над Солуном види: G. Dennis, *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382-1387*, Pont. Institutum Orientalium Studiorum, 1960, 151-158.

²⁰⁰ Р. Радић, *Јован V Палеолог*, Београд 1993, 344. Максимовић, *Генеза апанажа*, 129.

да пође оцу у помоћ, као да је знао да ће она да му затреба. Склопљен је споразум са Венецијом 1370. године, по коме би Венеција вероватно добила острво Тенедос, чему се противио Андроник IV и његови савезници Ђеновљани. Венеција је задржала царевог сина деспота Манојла као таоца на име старог дуга.²⁰¹

Солун је знатно ојачао у време Манојлове управе, тако је одолео нападу Турака током априла 1372. године. Манојло је напустио Солун и дошао у Цариград на захтев оца, да уместо Андроника постане савладар и наследи престо. Ова одлука имаће далекосежне последице. Манојло II је 25. септембра 1373. године добио титулу василевса и постао је савладар, док је његов брат Андроник IV лишен круне, делимично ослепљен и заточен.²⁰²

Андроник IV Палеолог крунисан је за цара 18. октобра 1377. године, после чега је његов син Јован VII вероватно добио титулу василевса и постао његов савладар. Андроник IV је самостално владао у Цариграду од јула 1376. до јула 1379. године. Када су се после тога Андроник и Јован V помирили, Манојло је изостављен из наследног реда, и поред тога што је помогао кад је Јовану V било важно. Зато је Манојло одлучио да напусти престоницу и оде у Солун, где је самостално владао.²⁰³

Поставља се питање да ли је Манојло изгубио право на круну василевса, када је искључен из наслеђа престола. Манојло је био незадовољан одлуком оца да поново за наследника одреди Андроника и његовог сина Јована, а њега изостави. Овај потез Јована V није био његова лична жеља, него последица снаге Андроника и његових савезника Турака. Зато је Манојло одлучио да, мимо јасне одлуке оца, оде у Солун, други град Царства и да тамо започне самосталну владавину. То је његова друга управа над Солуном. Против одлуке да Манојло мимо очеве воље загосподари Солуном био је и Димитрије Кидон, иако су били пријатељи. Солун је његов родни град, али он није желео да дође у њега и да помогне Манојлу у владавини, што је овај тражио од њега.

Манојлова писма настала у Солуну за нас су веома драгоцен извор, јер говоре о периоду у коме је Манојло Палеолог, нема сумње, био самосталан владар у овом граду са околином.

Манојло је по други пут отишао у Солун с јесени 1382. године. Цар Јован V Палеолог није био задовољан овом одлуком млађег сина. Имао је намеру да Андроник IV

²⁰¹ Радић, Јован V, 353.

²⁰² Исто, 374.

²⁰³ Ферјанчић, Савладарство у доба Палеолога, 346-350.

управља Солуном као савладар, док му не уступи престо, зато је овај морао да на управу добије Селимврију, што је град много мањег значаја, настојећи да уреди прилике у граду и да ојача одбрану.

Постоје поуздане чињенице на основу којих можемо да тврдимо да је друга Манојлова владавина у Солуну била самостална. Понашао се као василевс. Манојло није поменут у синодалном акту, уговору између Андроника и Јована V, који је сачињен уз помоћ патријарха Нила из маја 1381. године. Самим тим Манојло није имао право на престо, мада, то не може поуздано да се потврди с обзиром да се Манојло понашао као цар у Солуну. Као надокнаду за губитак права на престо или чак губитак и титуле коју је стекао 1373. године, Манојло је добио, или сам узео на управу град Солун који је и раније држао. Ово је била његова самостална владавина која се уклапала у систем апанажа из доба Палеолога.²⁰⁴

У Солуну се Манојло понашао као самосталан владар, додељивао је дворске титуле и хрисовуље, у складу са титулом василевса коју је добио 1373. године.²⁰⁵ Био је Манојло више од савладара, није марио за свога оца, автократора Јована V. Манојло је као самосталан владар имао моћ, али она није била велика, била је недовољна у односу на моћ Турака који су све више стезали обруч око града. После успеха Манојла II у борби против Турака током 1382. године, пришао му је господар Јањине, Тома Прељубовић ради заједничке борбе против Турака. Турци су нудили да се град мирно преда, да би избегао рушење и пљачку, за шта је локално становништво, па и властела, итекако заинтересовано. Манојло је покушао да део црквеног имања искористи за јачање војне моћи града, што је увек била непопуларна мера, али ни она сама није била довољна. Манојло је настојао да очува добре односе са братом Теодором Палеологом и да од њега добије подршку, он му је био и раније савезник.

Покушај да придобије Венецију да помогне опседнутом Солуну није се завршио успехом. Венеција је отпустила без одговора византијског посланика кога је Манојло послао да преговара за помоћ. Ради помоћи Царству која свакако не би била довољна, Венеција није желела да угрози своје трговачке интересе у турској држави, самим тим и у овом делу Балкана који је под њиховим утицајем. Млетачке привилегије и повлашћен

²⁰⁴ Максимовић, Генеза апанажа, 129.

²⁰⁵ Ферјанчић, Савладарство у доба Палеолога, 351. G. Dennis, *The Second Turkish Capture of Thessalonica* // *BZ.* 1964. Bd. 57. H. 1. S. 54-60. Dennis, *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica*, 57.

положај у трговини су за њих важнији, зато нису хтели да имају лоше односе са Турском.²⁰⁶

Манојло је 1385. године упутио посланство на челу са монахом Евтимијем, касније патријархом (1410-1416), да преговара са папском куријом тражећи помоћ од папе Урбана VI. О томе говори Димитрије Кидон и описује га као човека који је играо значајну улогу у спору са Латинима, јер је као монах припадао паламитима. Кидон га је високо ценио, као интелегентног и човека пуног врлина који би оставио добар утисак у Риму о чему говори у свом 314. писму.²⁰⁷ На то је папски изасланик отпутовао прво у Цариград, па у Солун 1386. године. Ништа се конкретно није догодило, судећи по догађајима који су следили, али се може претпоставити да је Манојло био спреман и на неку врсту уније само да спасе град. О овим догађајима говори и кореспонденција Манојла и Димитрија Кидона који је и сам био Солуњанин. Манојлово писмо Кидону говори о њиховом односу према западним државама где се тражи помоћ.

Пошто помоћи није било ни од куд, Манојло је покушао да новац обезбеди продајом црквених имања, због чега је солунског митрополита Исидора Главаса (1384-1396) отерао привремено из града који се успротивио продаји црквених имања. Помоћи са стране није било, а сам град није могао дуго да издржи. Манојло је у Солуну остао до турског освајања града 1387. године.²⁰⁸ Започео обнову града и његових бедема. Настојао је да обезбеди и прилазе граду, али узалуд, Турци су знали да је значај Солуна велики и да се може лако освојити, ако се освоје велики градови у суседству, Сер и др. Судбина града је постала извесна, град ће пасти у руке Турака, само је питање времена када ће да се то десити. Манојло је био свестан да је боље да напусти град, како би омогућио да се мирно преда Турцима и тако буде поштеђен рушења, што је и учињено априла 1387. године.²⁰⁹ Три дана пошто је Манојло напустио град, вероватно током априла, што је показатељ да у Царству нема снаге више ни за јачи отпор, чак и када је у питању одбрана Солуна. Хајредин паша је ушао у град кроз отворене капије. Одржао је обећање да неће рушити град уколико се мирно преда. Освајање Солуна је највећи успех Турака до тада на њиховом победничком путу освајања хришћанских држава.

²⁰⁶ Dennis, Manuel in Thessalonica, 151-158.

²⁰⁷ Исто, 137-138.

²⁰⁸ Исто, 151-158.

²⁰⁹ Радић, Јован V, 431, напомена 106.

Током Манојловог боравка у Солуну (1382-1387) настала су писма од 3. до 12. Манојло II је из Солуна упутио седам писама Димитрију Кидону који се налазио у Цариграду. Цар Манојло у трећем писму говори да је Кидону поклонио Платонову књигу која је чувана на Светој Гори у намери да га придобије, да му се придружи у власти над Солуном. Такође, у 4. писму²¹⁰ Манојло хвали Димитрија Кидона. О томе говори и Кидон у свом писму.²¹¹ У истом духу у 5. писму Кидону Манојло подсећа саговорника на његове речи: „за оне који су стигли до савршенства ништа додатно се не може рећи.“²¹²

У 8. писму Манојло се правда Кидону зашто није њега консултовао када је преговарао са Римом око помоћи Солуну. Манојло је веровао да ће добити помоћ од папе, стога је сматрао да му Кидонова дипломатска вештина није била потребна. О томе је Кидон писао у своме писму²¹³ До реализације очекиване помоћи није дошло, зато цар настоји да изнесе своје жаљење јер није добио помоћ од папе. Шансе да мисија успе и да ће Манојло добити помоћ од папе су ипак биле веће са Кидоном, због његовог познанства на Западу. Међутим, цар се надао у позитиван исход зато истиче у писму, да ако папа не испуни ништа од онога што је „Господ“ обећао, онда се не може сматрати викарком Господа.“²¹⁴

Манојло је пре почетка опсаде града одржао говор у Солуну окупљенима.²¹⁵ Манојло сматра да је говор неуспешан, али да га не треба сакрити од Кидона, зато му шаље копију заједно са 11. писмом. На почетку писма Кидону налази се мали трактат о беседништву, о вештини коју Манојло веома цени. „Бити успешан говорник је пожељније него бити богат, јасно је, то пружа веће задовољење од свег задовољства и већу славу.“ Истиче врлине свога учитеља беседништва и писања Кидона који је вероватно био више узор него прави учитељ.

Манојло у својој епистографији показује дубоку подељеност византијског друштва. Често, цар Манојло полемише у својим писмима са латинофилима, највише са Димитријем Кидоном.²¹⁶ Тако је упутио 6. 7. 15. и 67. писмо Николи Камаетосу Кавасилу, за време Манојлове управе у Солуну. Манојло је Кавасилу упутио и 7. писмо у коме

²¹⁰ Dennis, Letters No. 3, 4.

²¹¹ Loenertz, Démétrius Cydonés Correspondence, No. 259.

²¹² Dennis, Letters No. 5.

²¹³ Loenertz, Démétrius Cydonés Correspondence, No. 302.

²¹⁴ Dennis, Letters No. 8.

²¹⁵ Dennis, Letters No. 11. Dennis, Manuel in Thessalonica, 81-84, 151-158.

²¹⁶ Loenertz, Démétrius Cydonés Correspondence, No. 87.

напомиње, да кореспондент не помисли да је због одсуства контакта са њим заборавио на њега. Манојло говори о тешким приликама у којима се налази овај град. Кавасил би морао да помогне, јер се боји да његова „брига за отаџбину постепено не избледи.

У 15. писму²¹⁷ Манојло говори о писмима која добија од Кавасила²¹⁸ као и жаљењу што не може чешће да му пише. Кавасил је својим писмом тражио да Манојло заузме став о његовом писму, али и да му нешто каже о приликама у којима се налази. Манојло се нада да ће ускоро бити повода за радост кореспондента, да ће моћи брзо да се врати у отаџбину и да ће моћи да са њиме подели радости. Манојло предвиђа да је садашње зло само период кратког мира у поређењу са онима што очекује да се ускоро деси. Очекује долазак Кавасила, да му помогне, јер писма неће бити довољна. Очекује помоћ од бога и од светог Димитрија, заштитника града, верује да ће доћи и потпуно уништити непријатеља као много пута до сада.²¹⁹

Манојло је из Солуна упутио 9. писмо Триволосу у Мистри у коме исказује велику потребу да види брата који се и сам тамо налазио. Тако цар наводи: „У тој земљи Пелопа [Пелопонез] где сада боравиш, у тој земљи је мој најдражи брат."²²⁰ Деспот Теодор, царев брат, могао је да буде од помоћи у одбрани града. Цар је схватио да је такав подухват веома захтеван, али је имао потребу да себи у случају опасности обезбеди уточиште.

После одласка из Солуна 1387. године Манојло се прво склонио на Лезбос па на Тенедос па у Брусу, одакле је дошао до Цариграда. Његов отац цар Јован V није желео да остане у граду, протерао га је на острво Лемнос, једно од ретких које је остало под директном византијском влашћу.²²¹ Остао је тамо до пролећа 1390. године.²²²

Из тог периода потиче једно занимљиво писмо Кидона које се вероватно односи на Косовску битку и упућено је Манојлу II Палеологу који је боравио тада на Лемносу. Преноси радост хришћана због победе над Турцима. Жали Кидон што Манојло није близак цару да се нападне непријатељ, сада када је рањен. Овде Кидон очигледно прави алузију на пораз Турака у неком сукобу, па се с правом може претпоставити да се ради о

²¹⁷ Dennis, Letters No. 15.

²¹⁸ Постоји осамнаест Кавасилових писама.

²¹⁹ Dennis, Letters No. 15.

²²⁰ Dennis, Letters No. 9.

²²¹ Dennis, Manuel in Thessalonica, 151-158. Barker, Manuel II, 59-66, 67. R. J. Loenertz, L'exil de Manuel II Paleologue a Lemnos 1387-1389, OCP, 38 (1972.), 116-140.

²²² Barker, Manuel II, 67, напомена 186.

Косовској бици. Кидон сматра да је Манојло прави избор да поведе војску хришћана против неверника, али он није у Цариграду, тамо је још увек Јован V. Са друге стране мало је вероватно и да би цар Манојло успео да разједињене хришћанске државице уједини у борби против Турака, нарочито пошто се турска држава брзо консолидовала и Бајазит је већ почео офанзиву у Малој Азији, а сви балкански вазали, па и Манојло су морали са њим да ратују. У сваком случају, вест је битна, јер преноси јаку замисао великог Кидона, да је заједнички поход против Турака и могућ и неопходан.²²³

²²³ R. Mantran, *Istorija Osmanskog carstva*, Beograd 2002, 50. М. Николић, *Византијски писци о Србији (1402–1439)*, Beograd 2010, 60, напомена 257.

IV Писма из Цариграда

Писма од 22. до 36. написао је док је боравио у Цариграду током првог периода своје владавине (1391-1399). По повратку са Запада у Цариград Манојло II је написао писма од 43. до 50. (од 1403. до 1408. године). Остала писма до 61. су настала у периоду од 1408. до 1417. године.

Манојло II Палеолог је врло рано, самим чином постављења за савладара постао кандидат да наследи оца на престолу, што се коначно и десило након смрти Јована V 1391. године. Манојло је први пут постао савладар 1373. године када је проглашен за василевса, јер је његов отац Јован V одузео право на престо старијем сину Андронику IV, зато што се он у мају те године прогласио за цара, узурпирајући то право у савезу са турским престолонаследником Сауци Челебијом. Тако је династија Палеолога подељена на две лозе, што је трајало све до смрти Јована VII. Ово одступање од примогенитуре је јединствено у дотадашњој владавини Палеолога, али не и у историји Царства, сетимо се Манојла I Комнина.

Намера Јована VII Палеолога да збаци свога деду са престола настала је крајем 1389. године у Ђенови. Постоје противуречности у вези боравка Јована VII у Ђенови, верујемо да је тамо отишао после турског заузимања Селимврије. Јован VII је у Ђенови био заточен по налогу цара Манојла II. О његовом боравку у Ђенови говори и још један Византинац, Манојло Кавасил који је тамо боравио вероватно због неких трговачких послова за потребе цара Јована V. Јован VII је помогнут турском војском намеравао на уђе у Цариград и збаци цара са престола. Ушао је у град кроз Харисијску капију 14. априла 1390. године, али без турских трупа, оне су остале испред, а присталице Јована VII су пустиле само њега у град. Он није био усамљен у тој акцији, помагао му је и његов таст Франческо II Гатилузи који се пре напада на Цариград налазио на Лезбосу. Вероватно се у то време Јован VII оженио његовом ћерком Иреном Гатилузи, чиме је савез појачан, требало је да се само освоји престо.²²⁴

Цар Јован V Палеолог био је опседнут у делу Цариграда од стране Јована VII који је покушавао очајнички да заузме град. Манојло је са Лемноса где се налазио у одлучно да

²²⁴ Мешановић, Јована VII Палеолог, 52-54, 57, 79.

притекне у помоћ оцу. У више наврата је покушавао да помогне опкољеном цару, како то наводи руски монах Игњатије из Смоленска,²²⁵ али то није било довољно, морао је да потражи још нечију помоћ. Међу онима који су се нашли у војсци Манојла II били су и витезови монашког реда Јовановци. Манојло II је морао да дође до новца да би окупио и опремио јачу војску. Зато је по ко зна који пут употребио оно што је у крајњој нужди морао, заложио реликвије од злата код Јовановаца на Родосу.²²⁶

Манојло II је окупио одабрану војску и почетком августа допловио до Цариграда. Војска се укрцала на бродове са Родоса и Лемноса, као и два христопољска брода са трупима. Кратка хроника помиње да је Манојло II водио и своју војску. Око 17. септембра Манојло II је ушао у Цариград и изненадио је Јована VII који је остао без помоћи свога таста Франческа II Гатилуза.²²⁷ Манојлова помоћ оцу била је пресудна и током 1390. године када је Јован VII покушао да збаци старог цара са престола. О томе Манојло говори у 12. писму Кидону које је датовано у јесен 1389/90. године²²⁸. Манојло помиње болест цара Јована V, али и велики поклон у новцу, хиљаду златника, које цар даје Кидону што је потврда да овај има утицаја и да игра веома битну улогу у животу оба цара. Од њега се очекује подршка, али он ипак одлази у Венецију и поред овог поклона. Одлука Кидона да напусти Цариград, могла је да буде последица политичке несигурности, јер је велика турска војска присутна на Балкану, као и опасност да се ова војска уједини са претендентом Јованом VII ради освајања престонице.

Манојло у 12. писму Кидону помиње и друге обавезе цара према Турцима, вероватно мисли на данак у новцу.²²⁹ Болест цара која се помиње у писму није само лоше стање његовог здравља, него и стање у коме се Јован V нашао нападнут од стране Јована VII у марту 1390. године. Болест је код цара представљена као стање душе, више него само стање физичког здравља, мада је очекивано да остарелог цара мучи слабо здравље. У

²²⁵ Игњатије из Смоленска, Хожденіе Игнатія Смоленина, 12-13

²²⁶ Вероватно због сукоба са Турцима око Смирне.

²²⁷ Kleinchroniken I 69, No. 22. Мешановић, Јована VII Палеолог, 82.

²²⁸ Dennis, Letters No. 12

²²⁹ „Сви му се надају као што се болесни надају лекару. Мучило их је одлагање његовог повратка и проклињали су ветрове који нису дозвољавали њиховом кормилару да им се брже врати. Али сада, када су га угледали, као да су поново оживели и осећају да ће се са тобом лакше суочити са свим опасностима. Дођи онда и уз божију помоћ, испуни свима наде, јер ти знаш да ништа није часније него истрпети опасности зарад своје отаџбине, посебно због тога што не джеш оружје само у њено име, већ такође и у име свог оца. Loenertz, Démétrius Cydonès, Correspondence, No. 51.

овом писму говори се о болести цара Јована V²³⁰, али и о великом поклону у новцу од хиљаду златника које цар даје Кидону. Димитрије Кидон је одлучио да отплови у Венецију и поред „великог поклона“ није желео да остане у служби цара. Реч је о понуди за повећање плате да остане, међутим, новац није био довољан да Кидон остане у Цариграду који је притиснут и Турцима и претендентом Јованом VII. Манојло описује тешку финансијску ситуацију, када истиче да је тешко било определити новац за овакве расходе и за плату Кидону.

Манојло у писму истиче да је Кидонова плата била знатно нижа и да је управо тада цар Јован V одлучио да је повећа. „...Онај који ти није давао наде да ћеш добити чак ни хиљаду златника сада је неочекивано дао двоструко..., ...Немој нам сада рећи да је цару лако да да хиљаду златника и да ту суму даје често, када му је тешко да утврди своју власт над народом, коју је већ дуже време на одређени начин служио.“ Ипак то није било довољно Кидону да остане. „Кад наступе невоље човек треба бити слеп према расуђивању?“ Манојло на крају писма даје савет да остане, јер његово искуство вреди: „Послушај ме онда и као накнаду за оно што ја мислим да је добар савет, дај нам обећање да ћеш ово послушати и умирити свој ум признавши да ћеш само на овај начин успети, далеко од морских таласа, да донесеш ред и радост својој отаџбини и да је подржиш својим саветима пошто су олује удариле.“²³¹

Јован V је већ био болестан када је Манојло стигао у Цариград. Болест цара и побуна Јована VII су разлози за његов повратак. Кидон је описао овај догађај у свом 410. писму. У 411. писму Кидон користећи алегорију, пише о сну у коме описује догађаје који су се стварно десили, и то да се Јован V чудно понашао, није дозволио Манојлу да уђе у град када се вратио из изгнанства, да би после тога баш Манојло спасао град. Зна то Кидон који због болести није могао да дочека Манојла, али све детаље наводи у своме писму.²³²

Манојло је дошао у Цариград у току побуне Јована VII против цара. Том приликом је одржао похвални говор.²³³

²³⁰ Dennis, Letters No. 12. Писмо је у корелацији са 410. и 425. Кидоновим писмима. Loenertz, Démétrius Cydonés Correspondence, No. 22, 51.

²³¹ Dennis, Letters No. 12.

²³² Loenertz, Démétrius Cydonés, Correspondence, No. 51.

²³³ J. F. Boissonade, Anecdota nova (Pariz, 1844.), 222-238.

Када је Манојло држао говор Кидон је био присутан и тада је добио поклон у виду новца од Јована V. Манојло у 22. писму говори се о болести Кидона. Он напомиње да Кидон није успео да га посети у протеклих пет дана, што указује да су били у Цариграду те да се Манојло вратио. На основу самог Манојловог писма Кидону види се да је написано истог дана у коме помиње опоравак цара и поклон у новцу. Кидон је похвалио Манојлову беседу у писму које је упутио готово дан после говора.²³⁴ „То је била нека врста гозбе коју си нам приредио јуче када си исказао своју захвалност Господу за здравље свога оца цара, који је се опоравио иако је био готово на самрти.“ „Сада, кад су ти звезде у рукама, да ли ћеш поверовати, да си их добио? Сигуран сам да хоћеш. Очекуј, дакле, да ће оно што смо изrekli јуче уследити после царевог опоравка, који ће уз божију помоћ савладати болест јачу од вештине лекара, као и оне ствари којима се надаш. Онај који ти није давао наде да ћеш добити чак ни хиљаду златника сада је неочекивано дао дупло... Немој нам сада рећи да је цару лако да да хиљаду златника и да ту суму даје често, када му је тешко да утврди своју власт над нацијом, коју је већ дуже време на одређени начин служио.“ „...добро би поступио, када се све узме у обзир, ако би, иако си обезбедио средства, одложио путовање у стране земље на које те сви зову... цар је доброг расположења према теби ... он ти је својевољно, иако не сасвим опорављен од болести, обезбедио овај поклон.²³⁵ Од Кидона се тражи да остане у отаџбини, да је подржи својим саветима у тешким временима. И поред Манојлове молбе, Кидон је отишао у Венецију, вероватно током 1390. године.

Са друге стране, Султан Бајазит је више био на страни Јована VII, што ће показати и касније, јер му се он чинио бољим подаником са становишта турских интереса. Са друге стране, сасвим је очигледно, да је много ценио Манојла II, нарочито његову царску појаву која је остављала утисак на свакога, па и на турског владара. Бајазит је у византијском цару видео узорног владара, чије владарске манире је требало да опонаша на свом путу ка Европи. Кажу да је султан Бајазит рекао за Манојла II: „Чак и онај ко не би знао ко је он, само на основу његовог држања могао би да закључи како би му пристајало да буде цар“.

²³⁴ Loenertz, Démétrius Cydonés Correspondence, No. 82, 83, 386. Кидон се захвалио Јовану V на поклону од 600 златника. Dennis, Letters No. 22.

²³⁵ Loenertz, Démétrius Cydonés Correspondence, No. 435.

Манојло II је био у турској војци, као и Јован VII, али се то за овог другог не може рећи поуздано.²³⁶

Јован VII настојао да освоји престо за шта је сматрао да му припада по наследном реду. Увек изнова је постављано питање легитимитета власти, јер је и сам Јован VII имао велики број присталица међу племством у Царству. На акцију је подстицан од султана Бајазита. Поред става турског владара, као врховног господара, битан је и став цркве. Манојло II је, као и пре њега Јован V настојао да на патријаршијски трон доведе себи оданог патријарха.

После дуге владавине Јован V Палеолог је умро 16. фебруара 1391. године. Царица Јелена је привремено вршила власт од смрти цара до доласка Манојла II који је ратовао за Бајазита у Малој Азији током друге половине 1391. године, да би престо сачувала за њега, јер је постојала опасност да на њега дође њен унук Јован VII коме је била мање наклоњена. Царица Јелена је учествовала неко време у државним пословима, до повлачења у манастир, негде у јулу 1392. године. Доста имовине је дала сиромашнима, а Кидону је оставила посебан поклон, о чему Манојло говори у 23. писму њему упућеном: „У твоје име ја сам лично прочитао твоје предивно, слатко писмо²³⁷ мојој мајци царици, у коме си говорио о њеној тешкој судбини“. Манојло преноси утиске које је стекао док је читао његово писмо упућено царици Јелени. Царица је била у добрим односима са Кидоном.

Кидонова болест је за Манојла тема и на почетку 29. писма.²³⁸ Сасвим је реално о томе да се говори, јер је Кидон био у годинама, када је болест могла да буде оправдање, тј. она га је спречила да посети пријатеља. Кидоново 450. писмо је написано као одговор на ово писмо. Манојло у свом писму говори да је Кидон "несрећно изабрао тренутак" да напише писмо пуно грчке елеганције. Алудира се на догађаје који се везују за опсаду Цариграда.

²³⁶ Мешановић, Јован VII Палеолог, 83.

²³⁷ Dennis, Letters No. 23. Манојло II је прочитао Кидоново 222. писмо. Loenertz, Démétrius Cydonés Correspondence, No. 222, 444, 449. Loenertz, Démétrius Cydonés Correspondence, No. 28, 68-77.

²³⁸ Dennis, Letters No. 29. Кидоново 450. писмо Loenertz, Démétrius Cydonés Correspondence, No. 450. Денис га преноси: „Сасвим сигурно, твоје писмо је било писмо војника, показујући да је аутор био изузетно заузет и дајући нам до знања, да не би требало да пишемо дуг одговор. Уствари, ми схватамо да би било оптерећујуће одвлачити заузету особу од њених хитних задатака, тако да смо ово писмо учинили сасвим кратким, али оно што бисмо укључили у писму, сада ћемо прикључити својим молитвама.“

После битке код Никопоља Жигмунд се склонио у Цариград. Пораз крсташа, Француза и Мађара, код Никопоља 25. септембра 1396. године изазвао је разочарање у Цариграду, зато је Кидон, можда, и одлучио да напусти престоницу верујући да је све изгубљено. Пошто је Димитрије Кидон отпловио из Цариграда цар Манојло је написао 31. писмо у коме саопштава кореспонденту да је краљ Жигмунд стигао у луку. Манојло сматра да је Кидон требало да остане у Цариграду да није био за путовање, да је стар и болестан, али да постоје и други разлози, јер одласком из престонице пропустио је прилику да види угарског краља који је покушао да спасе хришћане ропства. Манојло замера Кидону за одлазак, када каже: „...ти си пропустио да видиш доброг и племенитог човека који је дао све од себе да спасе хришћане из ропства, човека кога си желео да видиш можда више него било ко други.“²³⁹ Манојло је ипак променио став о Кидоновом одласку каже да је боље што је отишао да и сам не доживи жалостан приказ пораженог краља, „ово је велики ударац за све“, да је тешко здравима да то издрже, а камоли старом и болесном Кидону.

Манојлово 62. писмо²⁴⁰ је Кидона затекло у Венецији, вероватно у септембру 1396. године, одакле је отпловио на Крит, где је и умро у зиму 1397/98. године.²⁴¹ Манојло у писму жали што је Кидон у инострану земљу. Сматра да не чини довољно да помогне отаџбини.²⁴² Писмо је адресирано: Κυρῶ Δημητρίῳ τῷ Κυδώνῃ у Париском рукопису било издвојено у односу на остала писма и наведено је заједно са Дијалогом о браку. Писмо је пратило Манојлов говор "Дијалог о браку" (Διάλογος ἠθικός ἢ περὶ γάμου). У Барберини рукопису писмо је наведено на месту које је и добило касније код издавача, Легранда и Дениса.

Манојлово 33. писмо²⁴³ представља одговор на писмо које је добио од Димитрија Хрисолораса. Оно садржи много података из политичког живота Византије у време опсаде Цариграда. Такође, говори се о односу унутар династије Палеолог, као и о ставу према султану Бајазиту. У зиму 1394. године турски султан Бајазит опсео је Цариград. Интензивна опасност је трајала до пролећа следеће године, али је опсада остала и дуже. Бајазит је имао намеру да цара Манојла II замени на престолу и доведе Јована VII у кога је

²³⁹ Dennis, Letters No. 31.

²⁴⁰ Dennis, Letters No. 62. Barker, Manuel II, 418.

²⁴¹ Loenertz, Calecas, 25, 55-57.

²⁴² Dennis, Letters No. 62.

²⁴³ Dennis, Letters No. 33. Barker, Manuel II, 142 – 149.

имао више поверења. Јован VII му је помагао током опсаде и имао значајну подршку у самом Цариграду.²⁴⁴ Манојло II се због тога нашао у тешком положају. Димитрије Хрисолора покушава да убеди цара Манојла II, да град преда своме синовцу Јовану VII, како би се ослободио турске опсаде. Ово писмо је одговор на писмо којим Димитрије Хрисолорос тражи од Манојла да се договори са Јованом VII. Димитрије сматра Јована VII повољнијим због добрих односа са Бајазитом. Цар Манојло одговара да је Димитрије то писмо требало да упути другоме, мисли на Јована VII, јер он, дакле Манојло, „има сина наследника“. Јован VII у том тренутку још није имао наследника, па је и тај аргумент на страни цара Манојла.

Због веома тешке ситуације у којој се нашао Цариград, Манојло II је упутио понуду венецијанском сенату, да му обезбеди принудни смештај у случају опасности. Очигледно се очекивао пад Цариграда, за шта су у Венецији били спремни како би заштитили своје интересе у овом граду. Манојло сматра да иза овог писма стоји Јован VII који је наредбодавац да се оно као такво напише. Манојло закључује да је писмо Димитрија Хрисолороса лепо написано, али је требало да га упути Јовану VII, Манојловом супарнику и претенденту. Манојло наговештава у писму да би требало да се прави разлика између њега и непријатеља, јер препоруке из писма Димитрија, иду у прилог њима, а требало би да је другачије.²⁴⁵

Становништво Цариграда је константно живело у страху од коначног турског освајања града. Због тога се многи виђенији Византинци одлучују и за најтеже преокрете у животу, тако и оне који се тичу и места живљења. У овом случају морамо поменути Манојлово 30. писмо којим цар пише Константину Асену. У ствари, на овај начин одговара на писмо Калекаса, по садржају је очигледно било намењено Манојлу. Калекас је упутио писмо Асену са пуно увреда упућених цару Манојлу II који је сазнао за садржај писма. И поред тешких речи против Манојла, цар је написао пристојан одговор којим оптужује Калекаса да се одвојио од Византинаца, као странац.²⁴⁶ Он додаје даље, „верујем, да је истина да га они веома уважавају и да су спремни да му понуде истакнут положај међу њима, јер они обично указују част новим преобраћеницима више него што ови заслужују. Ако гледа на стране земље као на заједничку домовину, прелазећи на страну

²⁴⁴ Ducas, *Historia Turco-Byzantina* (1341–1462), ed. V. *Grecu*, Bucharest 1958, 83.

²⁴⁵ Dennis, *Letters* No. 33 Barker, Manuel II, 142-149.

²⁴⁶ Dennis, *Letters* No. 30.

оних који долазе тако и заузимају став према ономе што је свето „себе је одвојио од нас“, зато му је своја земља страна. Певао је у страниј земљи „химну Господу“ са радошћу, уместо са тугом. Његова ствар је што не тугује, иако је ствар за тугу, додаје у критици Манојло.“

Манојло Калекас је 1396. године побегао у градић Перу, где је прешао у католичку веру. Поменуто писмо је вероватно написао у лето 1396. године. Калекас је знао да ће писмо упућено Константину Асену привући пажњу цара. То се и догодило. Манојло је позвао Калекаса да дође у Цариград, али је позив одбио. Калекас је касније променио свој став према цару Манојлу написавши нови спис којим то показује.²⁴⁷

V Писма из турског табора

Писма од 14. до 21. настала су у време док је Манојло II боравио у табору Бајазита у Анадолији. Она су од изузетног значаја као историјски извор за доба султана Бајазита, јер је Манојло II очевидац догађаја о којима говори (1390/1391).

Султан Бајазит I (1389-1402) који је називан Јилдирим, Муња, што показује и особине његове личности, водио је своје походе муњевито до победе, скоро све, осим једног, против монголског кана Тамерлана који га је у свему надвисио и тако окончао велику победничку славу Муратовог наследника. Његови вазали, па и сам Манојло добро су знали са ким имају посла, волели су да што мање буду у његовом окружењу, јер су могли да буду жртве изненадног беса и султанове преке нарави.²⁴⁸

²⁴⁷ Loenertz, Calecas, 186-187, 308-318.

²⁴⁸ Византијско турски односи су били честа тема у историографији: М. Кеџиш, Sultan Yildirim Bayezid and ottomansin letters of Manuel II Paleologus, International Journal of Social Science Volume 6 Issue 3, 2013, 301-320. Х. Иналцик, Османско царство, Класично доба 1300—1600, Српска књижевна задруга, Коло LXVII, књига 452, Београд 1974. G. Moravcsik, Byzantinoturcica II, Budapest 1942, 1943. Second edition, Berlin 1958, 250. Elizabeth A. Zachariadou, Manuel II Palaeologos on the strife between Bayezid I and Kadi Burhan al-Din Ahmed', Bulletin of the School of Oriental and African Studies, XVIII (1980), 471-481. F. K. Mollaoglu, Sultan I. Bayezid Dönemine Ait Grekçe Bir Anlatı', OTAM, 24 (Güz 2008), 129-146. P. Charanis, The Strife among Palaeologi and Ottoman Turks, 1370-1402, Byzantion, 16 (1942-1943), 286-314. С. Imber, The Ottoman Empire 1300—1600, The Structure of Power, Palgrave Macmillan, Basingstoke-New York 2002. А. Б. Халфин, Турецкая тема в эпитафии Мануила II Палеолога, Античная древность и средние века. 2004. Вып. 35.

Византинци нису много очекивали од исхода Косовске битке, нарочито нису желели да међу српским великашима траже савезника. Радије су свако за себе служили султана, него да му се одупру ради заједничког добра. Као да историјска свест поред сопствене величине у прошлости није омогућила Византинцима да реално сагледају опасност од Турака. Њима је био важнији престо од будућности Царства и слободе града. Крупној властели је делом било свеједно ком господару служи. Са друге стране, муслиманска вера у то време није била толико агресивна према неверницима, па се њена моћ и није много осећала. За Турке хришћани су поданици, битан део друштва.

Нажалост, Косовска битка је била скоро последња прилика да хришћанске државе Балканског полуострва поразе Турску која је победом на реци Марици загосподарила стратешки важним правцем освојивши Вардарску долину. Међутим, византијски претенденти на престо, били су заузети међусобном борбом ко ће да постане автократор после смрти Јована V. Поменули смо већ писмо Димитрија Кидона којим жали што Манојло није у Цариграду у тренутку после победе хришћанске војске. Не зна се тачно на коју победу мисли, вероватно се ова вест односи на Косовску битку, што може да допринесе новом погледу на овај догађај.

Вест о погибији султана Мурата изненадила је Византинце који су је сачекали неспремни да пруже било какав озбиљнији отпор обезглављеној турској држави. Напротив, може се рећи да је нови турски султан Бајазит, иначе суров по природи, изненађујуће брзо добио већу моћ, него што је имао његов отац. Та моћ се огледа у чињеници да је убрзо по доласку на престо кренуо да се обрачунава са својим противницима, најпре међу непослушним емирима Анадолије у чему су му помагали и вазали са Балкана.²⁴⁹

У односима Манојла и Бајазита могу се уочити два различита периода, пре и после састанка у Серу (1393). До овог догађаја Манојло је био одан вазал који је морао да ратује за Турску са Бајазитом. После овог врло непријатног догађаја за све који су били на

²⁴⁹ М. Спремић, Турци и Балканско полуострво у 14. и 15. веку, ЈИЧ 1-2, Београд 1966. Th. Khoury, Manuel II Paléologue. Entretiens avec un musulman, 7e Controverse, Sources Chrétiennes 115, Paris, 1966. Н. Ватен, Бајазит I (1389–1402), 57.

Р. Мантран, Историја Османског царства, Београд 2002, 50–53. Ђурић, Сумрак Византије, 44–46. Х. Иналдик, Османско царство, 148. Inalcik, Emergence of the Ottomans, ed. P. M. Holt, A. K. S. Lambton, B. Lewis, The Cambridge History of Islam I, Cambridge 1977, 278.

састанку, византијски цар Манојло је променио своју политику према турском султану, што је, очекивано, довело до последица, дуготрајне опсаде Цариграда.

После Косовске битке Турци су већ у зиму (1389/90. године) обновили своју власт над Саруханом, Ајдином, Гермијаном (са градовима Ефесом и Милетом), као и осталим крајевима уз западну обалу Мале Азије, изузев области Смирне која је остала изван турске управе. Смирна је остала под влашћу витезова Јовановаца са Родоса. Турски султан Бајазит је након ових успеха наставио поход, сада против највећег међу емирима Алаудином (1361—1398). Освојио је градове влашћу Караманида и опсео град Коњу, престоницу емира Алаудина. Владар Кастамоније Сулејман II Цандарли одбио је да се потчини Бајазиту и пришао је Кадију Бурханедину, владару Сиваса. Они су подржали Алаудина у борби против Бајазита. На то је Бајазит склопио примирје са Карамандима и задржао је све територије које је освојио током 1390. године.

Крајем 1390. године Бајазит је предузео поход против Филадельфије (Φιλαδέλφεια), последњег малоазијског града који је остао Византинцима. Ала-шехир, Филадельфија, је град на истоку области Ајдин. Трагедија је у томе што су и византијски одреди морали да нападају овај град као вазали о чему пише и Манојло у својим писмима, што га је сасвим очекивано посебно погодило. Вероватно је да је у овом походу учествовао и царев братанац и претендент на престо Јован, мада није поуздано утврђено. За турског владара пад Филадельфије представљао је симбол моћи по коме су Османлије полагале право на заузимање и Цариграда.²⁵⁰

О тешком положају Византије говори и чињеница, да је султан наредио василевсу Јовану V да сруши надзитке на бедемима које је подигао те године не би ли ојачао одбрану. Свој захтев је поткрепио претњом да ако цар то не учини, он ће ослепити Манојла који се налазио у његовом табору, наравно да је цар послушао не би ли угрозио здравље престолонаследника. Из овога се јасно види моћ султана Бајазита и немоћ византијских царева. Посланици Венеције који су се упутили у Цариград 1390. године, били су спремни и да на престолу Царства затекну самог Бајазита.²⁵¹ Ситуација је заиста била тешка. Убрзо после тога стари цар се разболео и умро. Манојло се у то време налазио

²⁵⁰ М. Шуица, Срби у опсади Филадельфије 1390, Византијски свет на Балкану (2012) 385–396. F. Kate, *The Cambridge History of Turkey. Volume I. Byzantium to Turkey, 1071–1453.* Cambridge, 2009.

²⁵¹ Б. Ферјанчић, Византијски василевс и Турци од Косова до Ангоре (1389-1402), Глас САНУ CCCLXXVIII, књ. 9, Београд 1996, 112–113. Мешановић, Јован VII Палеолог, 83. Thiriet, *Regestes*, 385–396;

у Бајазитовом табору код Филаделфије у Малој Азији, када је сазнао за смрт свога оца и није оклевао, отишао у Цариград без знања Бајазита, у тајности, да обезбеди престо, како га не би у томе предухитрио братанац Јован VII. Бајазит се разбеснео када је сазнао за то, вероватно је више желео да на престолу види Јована који му је био оданији вазал и ближи савезник.

Царица Јелена Палеолог привремено је вршила власт од смрти цара до доласка свога сина Манојла из Мале Азије, да би престо сачувала за њега. Свакако да је за исту ствар наде полагао и Јован VII. Царица је учествовала у власти свога сина Манојла до јула 1392. године када се повукла у манастир у Цариграду, са монашким именом Хипонома, оставила је своју имовину сиромашнима о чему говори Кидон у 222. писму, на шта је цар Манојло написао одговор 23. писмом, „У твоје име ја сам лично прочитао твоје предивно, слатко писмо²⁵² мојој мајци царици, у коме си говорио о њеној тешкој судбини“, каже цар у писму Димитрију Кидону.²⁵³

Бајазит је признао новог цара и послао му је делегацију, ради обнове вазалног односа и државних уговора. Манојло је и даље морао да плаћа трибут и да иде код султана на поклоњење, као и да учествује у његовим походима. Бајазит је више био на страни Јована, што ће показати и касније, али је много ценио Манојла, нарочито његову царску појаву која је остављала утисак на свакога. Кажу да је султан Бајазит рекао за Манојла: „Чак и онај ко не би знао ко је он, само на основу његовог држања могао би да закључи како би му пристајало да буде цар“. Не зна се поуздано да ли је и Јован VII био у истој војсци која је за Бајазита ратовала по Малој Азији.²⁵⁴

Током јуна 1391. године поново се Манојло прикључио Бајазитовој војсци у Анадолији, сада као автократор. Емир Кастамонија Сулејман II убијен, а његова област је већим делом припојена Османлијама. Једино је изван њихове власти остала област са градом Синопа. Поход против Амасије и Кади Бурханедина није дао битне резултате, тако да се Бајазит у зиму повукао. Одлучио је да сагради сопствену флоту, намеравајући да команду над њом препусти Манојлу. Флотом је планирао да нападне Синопу, али је од тога одустао, јер је морао да се посвети приликама на Балкану.

²⁵² Loenertz, Démétrius Cydonès Correspondance, No. 13, 41, 444, 449. Thiriet, Regestes, 798, 820. Loenertz, Démétrius Cydonés Correspondence, No. 28, 68-77.

²⁵³ Dennis, Letters No. 23.

²⁵⁴ Мешановић, Јован VII Палеолог, 83.

У својим писмима цар Манојло описује суровост Бајазитове војске према становништву покорених крајева. Суровост је својствена освајачком народу као што су били Турци, да би се сузбила свака помисао на побуну. Цар Манојло својим писањем о суровости жели да истанке особине турског владара, свога господара, да не штеди никога, ни мушкарце ни жене. Манојло је део војске освајача, али не жели да се понаша исто као Бајазит, без обзира ко су му непријатељи. Бајазит је суров и према муслиманима, што Манојла додатно чуди, а камоли према хришћанима. „Нико није поштеђен, ни мала деца ни беспомоћне жене. За оне које старост или болест спречавају да побегну нема наде да ће избећи смртоносно сечиво.“²⁵⁵ Манојло истиче суровост народа Илира. У поменутом писму цар је употребио архаичне називе за балканске народе као што су то користили и други писци византијске епохе. Денис говори о значењу ових израза код Манојла, па тврди, да цар писац за Србе каже да су Трибали, за Бугаре да су Мези, а за Албанце да су Илири.²⁵⁶

Бајазитова војска је била подједнако сурова према хришћанима и према муслиманима који су такође били међу непријатељима Османлија. Манојло истиче општи покољ и суров третман „варварство“ Бајазита према муслиманима, као да се боре против хришћана. Сви који су против султана су његови непријатељи, не само присталице исте вере, него и саплеменици. Нарочито је цара писца зачудио однос султана Бајазита према муслиманском реду "Маула".²⁵⁷ Ово високо верско достојанство, које је присутно у крају који је освајала турска војска, није било сметња Бајазиту да буде суров, дакле и према муслиманима, а не само против хришћана, што Манојло истиче у своме 16. писму.²⁵⁸

Суровост турске војске према становницима покорених подручја је посебно наглашавана, ради тога да се код слушалаца или читалаца Манојлових писама из Бајазитовог табора, стиче утисак о суровости целог подухвата. „Већина ових градова су сада рушевине, жалостан призор за људе чији су преци некада поседовали исте. Чак ни имена нису сачувана, пошто су тако давно уништени. Заправо, када сам се распитивао о именима ових градова, људи које сам питао би одговорили: „Уништили смо ове градове,

²⁵⁵ Dennis, Letters No. 16.

²⁵⁶ Врло чести архаизми код византијских писаца.

²⁵⁷ Dennis, Letters No. 16. говори о титули веома поштованих верских вођа Маула (μαυλωνάς). Дервишки ред из Мале Азије. D. S. Margoliouth, „Mawlawiya“, Encyclopaedia of Islam, III (London-Leiden, 1963.), 418-419. S. Vryonis, The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century (Los Angeles, 1971.), 381-396.

²⁵⁸ Dennis, Letters No. 16.

али је време избрисало њихова имена“, ухватила ме је туга, али сам то ћутке поднео, пошто сам још увек био у стању да се исконтролишем. Али као што можеш да замислиш, када би неко, ко нема појма о древном имену града, рекао неко чудно варварско име, ја бих гласно закукао и једва бих могао да сакријем своју тугу, иако бих заиста желео да се обуздам.“²⁵⁹ Тако Манојло завршава опис суровости војног похода у коме учествује заједно са новим турским султаном.

Манојло није добро познавао област у којој се нашао, јер је Византијско царство давно изгубило контролу над овим крајевима, а ново становништво користи нове називе. Манојло забринуте изјављује, „признајем, не могу да ти саопштим у ком делу света се тачно налазимо. Јер како ико може да напише имена места која више немају име? Зато ћемо морати да прибегнемо следећем најбољем решењу, односно, да те поведем на замишљени пут кроз друга места чија имена нису уништена, а у којима проводимо време.“ Манојло тако покушава да објасни Кидону локацију у којој се нашао. Он не познаје турске нове градове, али добро зна положај старих градова у овим крајевима, или не жели да призна ново стање ствари. Зато покушава да свој положај дефинише у складу са остацима градова које препознаје на терену, или сазнаје од локалног становништва, али недовољно, јер нема много оних који су потомци старог ромејског становништва, негде чак ни толико да пренесу сећање на име.

Војска цара Манојла која се у оквиру турске војске налазила се у близини града Помпеје, за кога у писму каже „сада град у рушевинама, а некада славан, са очуваним мостом. “Турска војска са својим савезницима међу којима је био и византијски цар кретала се у правцу "излазећег сунца", између Синопе са десне стране, и са Ханисом са леве стране. “Ти си чуо за град Помпеју, леп, величанствен и простран; односно, такав је некада био, јер сада једва можеш да препознаш његове рушевине. Налази се на обалама реке премошћене каменим мостом, који је украшен стубовима, величанственим по својој величини. Заиста, овај град и ови величанствени остаци не нуде мањи разлог томе што су Римљани дали његовом оснивачу име „Велики“ од његових многих победа које чине овај назив оправданим. Сада, пошто смо напустили овај град, остављајући затим и град Зено иза нас, са Синопом са десне и Халисом са леве стране, дуго већ марширамо, користећи сунце као водич. Јер ми морамо ићи директно према излазећем сунцу, ако не желимо да

²⁵⁹ Dennis, Letters No. 16.

залутамо.“ Византинци дуго не залазе у ове крајеве тако да је цареву познавање географије очекивано мало, па његови описи нису од велике користи, осим за опис терена који је карактеристичан за целу Малу Азију. Бајазит жели да покори владара области „Peisha“, у близини Синопе, како би га натерао да се преда. „Он верује да би извесни намесник, по имену Пеисха, који управља територијом која се граничи са Синопом, заједно са неколико села и малим бројем људи, требало бити покорен или натеран да склопи савез. Онда пошто би Синоп била готово сасвим опкољена, он би је могао или потчинити себи или присилити Исфендиара, владара Синопе, да размотри и прихвати све захтеве које би му овај желео упутити. Коначно, са свим овим победама он би, заједно са Скитима, изазвао страх код владара Севестије.“ Циљ султана Бајазита је да се освоји Синоп. Када се оствари овај циљ, султан би могао распустити војску. Манојло за то каже „... за тренутно стање ствари морамо свалити кривицу не помињући особу коју би требало кривити...“ „...Претпостављам, да он опет жели да попије коју здравицу пре вечере и да нас присили да и сами налијемо вина из његове разноврсне збирке златних ћупова и посуда.“²⁶⁰

Манојло у својим писмима говори о тешком положају и савезника и саме турске војске. Тако се често жали на недостатак намирница и оштрину зиме. Болест, је "покосила" много војника у Бајазитовој војсци. Византијска војска, као и војске других савезника, погођене су, највише болешћу и меланхолијом, јер ратују у корист својих непријатеља. Ради се о стању у коме се нашао Манојло II, и душевном и физичком. У овом писму цар је говорио о своме односу према Бајазиту, из чега се може закључити да је султан желео да Манојло буде у близини, што је оправдано из разлога што се тако најбоље контролише вазал, ако је уз господара. Султан Бајазит је имао лично поштовање према цару и желео је да се овај налази у његовој близини, да буде у његовом друштву „док пије вино“.²⁶¹ „Како ја могу бити смирен када предводим тако велику војску, тако дуго времена за време зиме у страној земљи, иако би је могао назвати пријатељском?“ „Овome треба додати оскудне намирнице, а страшно високе цене које треба платити за њих оптерећују ум, пошто смо већ много потрошили ратујући далеко од куће. Јер људи који су са мном странци су по обичајима, језику и вери, а у добро организованом граду једва да су у могућности да купе остатке од онога што се продаје на пијаци. Шта све они морају

²⁶⁰ Dennis, Letters No. 16.

²⁶¹ Кидон је написао одговор 432. писмо. Loenertz, Démétrius Cydonés Correspondence, No. 432.

истрпети, посебно што морају да се боре са твојим људима ако желе да уграбе неку ситницу од продавца? Осим тога, замисли глупост, охолост оних који имају највиши положај пред сатрапом (Бајазитом), њихову незаситу похлепу, њихове сталне захтеве, њихову бруталност, њихову међусобну љубомору, бес који осећају према странцима, њихово одбијање да одустану од било чега или да се врате кући сасвим наги. После и преко свега овог, да ли би требало да наведемо свакодневни лов, расипање и раскалашност за време и после оброка, гомилу глумаца, масу фрулаша, певачке хорове, читава племена плесача, безумно церекање после јаког вина? Да ли је могуће да ум оних који све то издрже не затупи?²⁶²

Василевс у војсци султана

Цар Манојло је написао осам писама док је боравио у Малој Азији. Његова писма су важан историјски извор за проучавање друштва, нарочито војске, из доба развоја турске државе. Од тога чак пет писама написао је своме пријатељу Димитрију Кидону, по једно писмо Кавасилу, Потосу и Константину Асену. Писма Кидону су у већем броју, зато што је овај имао важну улогу у управи у Цариграду, на почетку Манојлове самосталне владавине.

У писму које Денис у свом издању наводи као четрнаесто, Манојло као чест разлог зашто нема времена више да пише, наводи, да му то државни послови не дозвољавају. Чињеница да је цар ратовао за своје непријатеље је довољан разлог за бригу, што цар посебно истиче као разлог зашто му је посебно тешко. Као вазал Бајазита, цар Манојло каже да је „марширао сам са Римљанима, како би ратовао са Скитима,²⁶³ од наше домовине до скитске земље и да заповедам трупама наших непријатеља.“ Дакле, био је

²⁶² Trapp, Dialogue mit einem „Perser“, 120-121.

²⁶³ Реч Скит је анахронизам који се често користи код византијских писаца, али за разлику од других сличних назива теже је одредити о којем се народу ради, може се говорити о народима који насељавају територију, која је у то доба насељавана разним народима, па и Монголима, као и разни емирати зависни од њих. У сваком случају ово становништво није било под турском влашћу.
G. Moravcsik, Byzantoturcica II, 282.

заједно са другим савезницима, Бајазитовим вазалима. Међу вазалима у војсци је био и кнез Стефан Лазаревић, сматра Денис, мада нам се чини да је био више присутан као талац са српском војском, него као војсковођа, за шта је био превише млад. Сигурно је да је Јован VII био учесник у походу са војском, јер је сам био господар значајне области са градом Селимврија.²⁶⁴

За 16. писмо Баркер тврди да је написано у време Бајазитовог похода на град Синопу на северу централног дела Мале Азије, из половине 1391. године. Манојло говори да га је Кидоново писмо затекло „у сићушној, малој равници, окруженој ланцем стрмих планина, „како би песник рекао, једва довољној за војни логор.“ По изгледу то је једно дивље место. Осим мало шуме и нешто мутне воде, ништа више нам не може пружити. Становници који су је напустили су побегли у планине, у тврђаву, или у планине покушавајући да избегну сигурну смрт, веома сурову смрт без трунке правде. Јер свака уста која су се отворила одмах су као одговор мачем затворена.“ Додаје Манојло у 16 писму, да нико није поштеђен, ни мала деца ни беспомоћне жене.²⁶⁵

Поход је за византијског цара био изузетно напоран, о чему на неки начин говори у 19. писму које је написано Кидону. Написао га „у малом шатору и ноћу, уместо сна, који враћа снагу уморном телу. Као и свака војска која осваја, па макар то и била савезничка, војска сачињена од турских вазала, очекује награду, богат плен. Султан Бајазит је обећао богату награду и цару Манојлу и византијској војсци.²⁶⁶

Бајазит је у пљачашком походу на „Ските“, ратовао са својим вазалима источно од реке Халис. Цар о томе говори у 20. писму Кидону. Оно је написано када је Манојлу стигло писмо од Константина Асена. Било је тешко да се дође до њега, због неприступачног теснаца реке Халис, зато је тек по повратку сазнао за писмо и вест о куги која је захватила Цариград у време док је он боравио у овом граду. На крају писма Манојло саопштава да ће се он ускоро вратити.²⁶⁷

Манојло је са Истока упутио 15. писмо Кавасилу у коме пише: „потешкоће још увек нису прошле, нити је дошло време да се поброје ствари које би ти могле дати разлог

²⁶⁴ Dennis, Letters No. 14.

²⁶⁵ Dennis, Letters No. 16. J. Berger de Xirvey, Memoire sur la vie et les ouvrages de l'empereur Manuel Paleologue, 55-59. Barker, Manuel II, 90-93. Charanis, The strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks, 310-311. Loenertz, Manuel Palaeologue et Démétrius Cydonés, 281.

²⁶⁶ Dennis, Letters No. 19.

²⁶⁷ Dennis, Letters No. 20.

да скачеш од радости са срећним изразом лица и да упућујеш Богу химне у знак захвалности.“²⁶⁸ „Ниједан непријатељски војник није поштеђен, ...некада моћни, а сада трпе поразе, ...дрхте и дозвољавају да се њихова земља пустоши“. Јасно је да је султан Бајазит покоравао остатке самосталних емирата, што цар и истиче, али нема сумње да је свестан да су ови градови били и симбол моћи Царства, па се да закључити, да он свом пријатељу говори и о томе.

На овом походу, недостатак намирница, јечма, пре свега, јавља се као озбиљан проблем. Недостатак хране је већа штета него она коју би нанео непријатељ, јер нема ни за коње. Манојло описује област детаљно, каже да нема траве, нема влаге, права пустиња. Манојло је овом приликом написао веома дуго писмо Николи Кавасилу да би у њему детаљно описао стање у коме се нашао. Оно представља ремек дело уметности у писању.²⁶⁹

У зиму 1391. године Манојло је написао 17. писмо, упућено Потосу.²⁷⁰ Манојло је од Потоса добио велики број писама. Појављују се писма вероватно упућена двојици кореспондената који се називају Потос. Обојица су добри писци. Потосу коме је упућено 17. писмо пише и Кидон, дакле, без сумње, ово показује да се ради о великој личности. Потос је вероватно био судија, али је свакако имао висок положај у друштву. Наводи, када ствари дођу до овог степена, проистиче да постоји време када би човек требало да воли чак и оне које мрзи. Не мислим да мора да се чита о томе како је ова „пошаст“ уништила градове и народе, јер то је очигледније него јавно мњење, чему сведоче све саме чињенице.

Константин Асен у 18. писму каже. „Слушај ово што звучи као загонетка, али је заправо сасвим тачно. Мислим да би ти ово могло омогућити да видиш у својој свести јасније околности у којима се налазимо. Ниједан непријатељски војник није напао нашу војску. У ствари, непријатеља нема на видику нити је чак направио звук у шуми. Бар би се толико очекивало од најнепријатељскијих снага у својој земљи када се налазе у веома лошем положају. Ово би се посебно очекивало од Скита, који се понашају као пси; када су уплашени, подвију свој реп и беже, али и даље лају како би уплашили своје гониче. Тако

²⁶⁸ Манојло II је упутио Кавасилу писма: 6, 7, 15 и 67.

²⁶⁹ Dennis, Letters No. 15.

²⁷⁰ Dennis, Letters No. 17. Не можемо поуздано да утврдимо, да ли су Потос из писма 17 и Манојло Потос из писма 35 и 42, иста личност.

да сада некада страшни Скити дрхте и дозвољавају да се њихова земља без отпора пустоши.“ „Недостатак намирница је надокнадио сву штету коју је непријатељ могао да нам нанесе. ...Човеку би лакше било наћи белог Етиопљанина него јечам... Ипак, нема траве у околини нити било чега зеленог чиме би се могао нахранити изгладнели коњ. Јер у целом овом подручју земља је без влаге, као песак.“ „...Један од наших људи је био присиљен да прода неколико својих коња како би купио јечам. Пошто је сазнао да ће примити само сребрних новчића за сваког коња, али да би морао да плати четрдесет и пет новчића ако би желео да нахрани јечмом само једног коња, тада је јадник схватио да би сваког дана морао продати девет коња како би нахранио само једног, онда је заурлао јаче него они које секу у комаде и тако је пренео свима оно што се никада, верујем, није десило унутар града под опсадом, а камоли у војсци која је вршила опсаду града...“²⁷¹

У 20. писму упућеном Кидону, Манојло каже: „Док смо били одсутни из Великог града, ти си се понашао на уобичајен начин. Првој особи која је долазила овде, то је био Асенов слуга, ти си уручио писмо“ „Пошто смо прешли Халис, шуме и честар око плићака су постале пуне непријатеља.“ „...ми смо отишли да пљачкамо земље Скита, сигурно источно од реке Халис. Пошто није било безбедно прећи Халис, човек кога си послао је схватио да не може ићи даље и тако се сасвим ослободио кривице пред својим господаром, иако је његов господар знао да је видети некога из домовине било веома важно због много разлога, али посебно због куте која је наносила страшну штету нашем граду, док сам био са вама...“²⁷²

Манојло је 21. писмо написао крајем 1391. или почетком 1392. године, такође у време док је са војском боравио у Малој Азији. Написано је као одговор на Кидоново писмо.²⁷³ Манојло жели да истакне поруку Кидона, да је "јадиковање узалудно"... и да се треба окренути Спаситељу. Манојло о томе каже. „да те цитирам, окренути се Њему који нас је са небеса казнио због многих наших грехова. Дај нам, Спаситељу, да се брзо вратимо теби без одлагања, како би и нама боља срећа могла назад похитати.“ То је порука коју цар истиче у овим врло тешким временима.

²⁷¹ Dennis, Letters No. 18.

²⁷² Dennis, Letters No. 20. Barker, Manuel II, 95-96.

²⁷³ Dennis, Letters No. 21. Манојло II је ово писмо написао као одговор на Кидоново 431. писмо. Loenertz, Démétrius Cydonés Correspondence, No. 431.

*

Манојло је био добар богослов, зато је током свог боравка и на Истоку и на Западу водио разговоре о појединим верским питањима. Манојлове теолошке расправе су од великог значаја, нарочито, јер говоре о царевом широком образовању. Манојло каже. „окренути се Њему који нас је са небеса казнио због многих наших грехова.²⁷⁴ Манојло је у Анкари организовао теолошке расправе са муслиманским учитељем са титулом мутеризом.²⁷⁵

У писму написаном у децембру 1391. године Манојло наводи да је после лова са Бајазитом, журио назад да се нађе са својим пријатељима муслиманима, како би наставили са својим дискусијама.²⁷⁶ Мора да је провео око месец, вероватно цео децембар, у Анкари, јер је дијалог са мутеризом трајао бар двадесет дана, за време којих се десила озбиљна олуја. „У време када је изгледало повољно повести рат против Скита у савезу са оним који те исте људе воде против нас, а који су били стављени у његову службу нашим потешкоћама и опасностима, тада смо морали да проведемо један дужи период времена у Анкари, оном некада просперитетном граду који сада чак није богат ни по безбожништву. Ту сам случајем био гост извесном старцу.“²⁷⁷

Тако разговором о верским питањима о којем говори у писму Манојло наговештава да је током неугодног похода, ипак имао тренутке у којима је могао да покаже сопствено верско убеђење, али и богато познавање теологије уопште. Са друге стране можемо на основу те чињенице извести закључак, да је сам цар високо ценио и друге теологе.

У 31. писму, упућеном Кидону, Манојло говори о поразу хришћана код Никопоља. Тим поводом говори о Богу, али и о лажном пророку Мухамеду и неверницима, када каже: „...сада кад видим да је пут безбожника олакшан...“ „Рекао бих нешто што би могло изгледати прилично смело, он има извесну обавезу која би била да побије веровање или оно што је у ствари глупост неверника и покаже глупост и нетачност учења која је Мухамед, сатанин војсковођа и ученик, оставио као грешку својим ученицима и следбеницима. Њима је он гарантовао и прорекао, у оној мери у којој га они напуштени

²⁷⁴ Trapp, Dialogue mit einem „Perser“, 120-121.

²⁷⁵ Marie - Helene Congourdeau, Manuel II et l'islam. Contacts, 2007, 217, 20-34. Описан је као часни старац, тек стигао из Вавилона који има титулу Mouteritzès (müderis), што вероватно значи да је на челу медресе. Има два сина, који повремено учествују у дебати, и ученике.

²⁷⁶ Dennis, Letters No. 31.

²⁷⁷ Trapp, Dialogue mit einem „Perser“, 9-13.

заиста сматрају за пророка, да ће увек бити потпуни победници над хришћанима. Заиста, према божијем прикривеном суду, ово се непрестано дешава, и не само да их не доводи до тога да напусте своја ташта веровања иако немају, како изрека каже, ништа значајно да понуде у одбрани свог учења од напада, већ такође приморава многе људе, несигурне у своју веру и несвесне богатства божије доброте, трпељивости и великодушности да богохуле...“

Прелазак на ислам Манојло строго осуђује, па тим поводом износи свој став. „Можеш приметити да се неки од њих својеволјно одричу светла и допуштају да буду увучени у таму, и чак сасвим бестидно, нашу ствар изврћу руглу. Јер ако тај „лажни“ пророк не буде оспорен и бог који држи лук натегнутим никада не пусти стрелу да полети, ако онај који носи мач о коме је Павле говорио мач узалуд глача, а богомрсци наставе свој победоносни низ док не дође време када, према истом апостоу, њихову вредност ће разоткрити ватра, тада би они можда могли изнети неки вид одбране на суду, мада не најбољу, тврдећи да нису гледали на свог учитеља као на лажова, већ да су мислили да им помаже. Ако они верују у такве ствари, нису се приближили истини ни на који начин већ су, пошто су ти људи необразовани варвари, следили лаж која је носила маску истине, ја верујем да је ово тачно, ако се вратиш у својим мислима све до времена њиховог претка Исмаила - њихова уста неће бити сасвим затворена за време суда којем ће ове слуге, са којима ће Господ тада разговарати, морати подлећи.“²⁷⁸

У Манојловој епистографији наилазимо на став према султану Бајазиту који је дефинисан после познатог састанка у Серу. Бајазит је том приликом желео да дисциплинује своје балканске вазале. После Косовске битке, међу балканским господарима који су мање-више били вазали турском владару, јавила се жеља да се одупру Муратовом наследнику. Постоји покушај помирења две владарске породице у Цариграду. Са друге стране, бугарски владар Иван Шишман је преговарао са угарским краљем Жигмундом око заједничког подухвата против Турака. Бајазит је намеравао да походом на Бугарску ојача своје позиције на Балкану и да коначно зада ударац ослабљеном Цариграду.²⁷⁹ Тако би турска држава представљала компактну целину из које је било могуће контролисати крајеве све до Дунава.

²⁷⁸ Dennis, Letters No. 31.

²⁷⁹ М. Шуица, Вук Бранковић и састанак у Серу, 254-261.

Нелојалност балканских вазала је натерала Бајазита да закаже састанак са њима у Серу и да се према њима тако сурово опходи како би изазвао страх и осујетио будуће покушаје побуне. Састанак у Серу је један од догађаја који је битно утицао на све хришћанске вазале,²⁸⁰ нарочито на византијског цара Манојла, јер су од тада па до смрти султана Бајазита њих двојица били само непријатељи. У том сукобу Манојло је био много слабији, па је нужно морао савезника да тражи на страни, а султан је тој немоћи доприносио и тако што је против автократора подбуњивао његовог савладара Јован VII коме је нудио престо, ако га освоје. Бајазит је желео да оконча освајања на југоистоку Балкана и зато је планирао да опседне византијску престоницу, али и да настави даље са продором ка северу тако што ће у потпуности покорити крајеве јужно од Саве и Дунава.

Султанова свест о сопственој моћи дала му је за право да верује, да баш њему припада престо ромејских царева у Цариграду, што је на неки начин и тачно, јер је под својом влашћу, макар и посредно, држао скоро све што је некада припадало Византији у време врхунца њене моћи са почетка 11. века. Бајазит је за себе приграбио титулу султана. После доласка на престо Бајазит је учврстио своју моћ, међу емирима у Анадолији, показао је то оснивањем новог беглербеглука.²⁸¹ У томе су му помагали балкански хришћански вазали.

Султан Бајазит је своју моћ показао током састанка са вазалима у Серу. Овај састанак је организован као годишњи састанак балканских вазала са Бајазитом којом приликом су потврдили свој вазални положај и донели годишњи трибут, харач. Јован VII је дошао последњи на састанак, пре Бајазита, чиме је желео да истакне свој утицај на султана. Изгледа да нико од позваних вазала није знао да ће доћи и остали. Осим двојице византијских царева и деспота Теодора, били су присутни и српски обласни господари, Лазаревићи, Драгаш - Дејановић и вероватно Бранковићи.²⁸²

Манојло II Палеолог је описао серски догађај у говору написаном поводом смрти свога брата деспота Теодора I, „сви они који су били предводници хришћана, у крајњем случају они који су имали обичаје да долазе њему [Бајазиту] на ноге. Тај човек их је у ствари пажљиво сакупио с обзиром да је желео да их збрише у потпуности. За њих је било неопходно да се појаве, чак и да прихвате опасност таквог чина, пре него да се оглуше о

²⁸⁰ Исто, 259.

²⁸¹ Иналдик, Османско царство, 148. Шуица, Вук Бранковић и састанак у Серу, 254.

²⁸² Шуица, Вук Бранковић и састанак у Серу 261.

његов захтев. Сада, било је заиста опасно појавити се пред њим, нарочито пошто су се у то време сви држали разборито. Због тога они су свесни овог човека, или његових намера усмерених према њима. Али, с друге стране, не признати његова наређења био је корак много веће опасности. Ни у ком случају он није подносио увреду или непослушност, нити би мирно то трпео, већ би био жељан да их у потпуности уништи, и био би спреман да чини што му је у вољи. Из тих разлога, приклањајући се мањем злу, они [вазали] су пошли њему на ноге поверавајући своју судбину Богу и путујући са надама.²⁸³

Манојло је учесник састанка па је самим тим и његово писање веома важан извор за овај догађај. Међутим, морамо имати на уму да је говор написан после смрти деспота Теодора крајем 1407. или почетком 1408. године и да је цар Манојло писао о догађају са дистанце, јер тада Бајазит више није жив, па се због тога може претпоставити да је цар мало и претерао, или да је сам доживео овај догађај другачије од других учесника. Нажалост, други савремени извори мало говоре о овом догађају, а познији извори су мање поуздани. О њему говоре Лаоник Халкокондил и на основу њега Псеудо-Сфранцес који саопштава да је састанак у Серу, одржан у зиму 1393/94. године. О збивањима не говори тако детаљно и не доводи их у везу са потоњом Бајазитовом опсадом Цариграда. Помиње Константина Драгаша и Стефана Лазаревића, деспота Србије, те да је том приликом био уговорен брак између цара Манојла и Драгашеве кћерке, што је тешко прихватљиво, с обзиром на постојање савремених извора о венчању. Другим речима, на овом месту писац такође сумарно парафразира Халкокондилове вести. Ову вест помињу још и Константин Филозоф и Хроника о турским султанима.²⁸⁴

Судећи по расположивим изворима на састанку су најгоре прошли цар Манојло и деспот Теодор, док је Јован био у бољем положају, јер је султан према њему био посебно расположен. Намеравао је да Јована постави за владара у Цариграду. Бајазит је желео да покаже своју моћ, да застраши балканске вазале. Најгоре је прошао Теодор коме је било

²⁸³ Исто.

²⁸⁴ М. Николић, Псеудо - Сфранцес о српским земљама, 132. Шуица, Вук Бранковић и састанак у Серу, 262. Хроника Псеудо-Сфранцеса или *Chronicon Maius*, прати догађаје од 1258. до 1478. године (компилација из 16. века), настала на темељу Сфранцесових Мемоара, али и других византијских и поствизантијских извора. Данас се зна да је њен састављач монемвасијски митрополит Макарије Мелисин, плагијатор писаца Лаоника Халкокондила и Доротеја Мономвасијског.

онемогућено да напусти Сер, али је пре тога султан њему потврдио право на морејски град Монемвасију коју је деспот преотео од Павла Мамонаса.²⁸⁵

Током састанка у Серу са султаном Бајазитом у зиму 1393./4. године боравио је и Јован VII. Тада је и сам био василевс који је држао Селимврију као његов отац. Његову титулу је признавао и сам цар Манојло II²⁸⁶ зато што су обојица били вазали султана Бајазита. Можемо рећи да је помирење Манојла и синовца Јована последица сложених политичких прилика, али и поред помирења, млађи цар оставља утисак непоузданог савладара. Манојло II у својим писмима нарочито помиње свој однос према рођаку Јовану, претенденту на престо који је самостално управљао облашћу око Селимврије.

Манојло II је био неповерљив према савладару Јовану VII. Знао је да му прети стална опасност од братанца, незадовољног својим положајем.²⁸⁷ Ради мира у Царству, међу њима је постигнут чврст договор који је поткрепљен таоцима и драгоценостима. Гаранти споразума били су Ђеновљани који су тада подржали Манојла II. Спор је решен тако што је Јован VII усињен од стране цара, а он је усинио Манојловог најстаријег сина и наследника Јована. Привремено је однос међу њима био добар, макар привидно, али је Јован VII и даље био незадовољан, јер је сада без права на престо остао његов син Андроник.

Јован VII је настојао да придобије наклоност султана Бајазита. Једино је он могао да промени однос снага у корист Јована VII. До рођења Јована VIII, Манојловог сина, наследника престола, Јован VII је био сигуран да ће га наследити његов син Андроник V. По рођењу Манојловог сина Јована VIII ствар се мења и односи међу савладарима тј. супарницима се компликују. Све се то дешава у време велике турске опсаде Цариграда. Међутим, син Јована VII, Андроник, умро је са седам године, али се не зна тачно када, вероватно после 1393. године, свакако се то десило до 1397. године.²⁸⁸ Та чињеница је битно утицала на односе два цара, јер Јован није имао више наследника, па је Манојло II могао да рачуна да ће престо да наследи његов син.

²⁸⁵ Barker, Manuel II, 116.

²⁸⁶ Шуица, Вук Бранковић и састанак у Серу, 254-261.

²⁸⁷ Dennis, Letters No. 23. Писмо Димитрију Хрисолорасу.

²⁸⁸ Мешановић, Јован VII Палеолог, 65, 66.

Турска опсада Цариграда

Турска војска је непрестано вршила притисак на Цариград, али од септембра 1394. године почиње велика опсада града са истовременим нападом на Пелопонез. Бајазит је намеравао да покори остатке Царства, нажалост у томе је имао подршку цара Јована VII, братанца и савладара автократора Манојла. Он је у томе видео прилику за себе да завлада самостално у чему је подстицан од стране султана Бајазита. Османлијска војска је била под бедемима града до тада, али је тада почела велика опсада, потпуна блокада Цариграда. Цариград је у то време једва бројао око педесетак хиљада становника, био је доста опустео и порушен, полако је тонуо у немоћ и безнађе, живело се у крајњој оскудици и глади. Царева породица је била у великом страху. Отуд су и настојања Манојла II да се од млетачког сената обезбеди гаранција, да ће моћи царска породица да се склони на млетачке лађе у случају да град падне у руке Турака. Са друге стране и Јован VII је 1397. године тражио од француског краља један замак у овој земљи за своје право на престо и двадесет пет хиљада златника. Француски краљ није разматрао овај захтев, јер је већ преговарао са Манојлом око пружања помоћи. Шарл VI је обећао дванаест хиљада златних франака, али је помоћ стигла у виду војске, хиљаду војника под командом маршала Бусикоа. Помоћ је обећао и енглески краљ Ричард II од две хиљаде фунти које никада нису стигле у Византију. Помоћ је обећала и Сијена, али без реализације.²⁸⁹

Очајном цару Манојлу који обилази дворове западних владара и знамените властеле су углавном давана обећања, ради неке реалне користи, најпре, да би се добиле привилегије приликом трговачких послова или ратних похода, али није било никоме лако да се обећано испуни, нарочито без озбиљне користи на коју рачунају сви који су обећали. Није то права помоћ, већ понуда за сарадњу која се није лако могла остварити, због слабости обе стране. За западни свет, помоћ Византијском царству је несигурна инвестиција, јер се у доба Бајазита, пад Цариграда очекивао сваког тренутка.

У Манојловом 24. писму упућеном Франкопулосу помиње се на неки начин опсада Цариграда, када пише: “пошто ми садашњица не дозвољава да кажем више, рећи ћу само ово: ако се оно што сви очекујемо оствари, онда неће бити потребе за писањем. Јер зашто ићи другим најбољим путем када нам је и први на располагању“ Манојло наводи, да

²⁸⁹ Мешановић, Јован VII Палеолог, 68. Ђурић, Сумрак Византије, 172. Barker, Manuel II, 164.

Франкопулосу може све што би написао, могао и да саопшти, ако се оствари оно „што сви очекују“, а по свему судећи мисли на намеру угарског краља Жигмунда, да поведе војску крсташа. Франкопулос, дакле, није могао да уђе у град, због опсаде од стране турске војске која је почела 1394. године. У 29 писму говори „Уз божију наклоност, ја се спремам да пођем у помоћ једној малој тврђави под опсадом. То је заиста мало место и није од велике важности непријатељу, али ако би га Манојло заузео, учинио би да се Византинци осећају срећније и угледније. Међутим, потребна је храброст. Јер Бог је већ оставио њиховог сатрапа празних руку када је отпочео свој напад, а исто ће урадити и сада“²⁹⁰

У последњем свом 450. писму Кидон каже: „Сасвим сигурно, твоје писмо је било писмо војника, показујући да је аутор био изузетно заузет и дајући нам до знања да не би требало да пишемо дуг одговор. У ствари, ми схватамо да би било оптерећујуће одвлачити заузету особу од њених хитних задатака, тако да смо ово писмо учинили сасвим кратким, али оно што бисмо укључили у писмо, сада ћемо прикључити својим молитвама.“²⁹¹

Истовремено са опсадом Цариграда турски султан је намеравао да покори друге области на Балкану. Агресивна и претерано амбициозна политика султана није увек давала значајне резултате. Било је и неуспеха који су хришћанима давали наду, као што је то била погибија султана Мурата у Косовској бици или неуспех турског похода на влашког војводу Мирчету маја 1395. године, јер је на Ровинама погинуло више хришћанских великаша који су се као вазали борили на страни Турака. Међу погинулима је био и отац царице Јелене, Константин Драгаш. После овог турског неуспеха побудила се нада код хришћана да је могуће организовати успешан крсташки поход. Међутим у томе се пожурило, па је крсташка војска код Никопоља доживела тежак пораз септембра 1396. године, а сам угарски краљ Жигмунд је морао да бежи са бојног поља. Неуспех крсташа није био без значаја по одбрану Цариграда.²⁹²

Турци су значајан део војске морали да држе свуда по Балкану, па је град са времена на време трпео мањи притисак. Другог априла 1397. године опљачкан је Аргос. Шесдесет хиљада Турака је пљачкало по Пелопонезу. Атина је привремено заузета 1397. године.

²⁹⁰ Dennis, Letters No. 24, 29. Barker, Manuel II, 126-127.

²⁹¹ Loenertz, Démétrius Cydonés Correspondence, No. 450.

²⁹² Мешановић, Јован Палеолог, 72. Ђурић, Сумрак Византије, 70. напомена 81, 72, напомена 89.

VI Писма са Запада

О намерама цара да путије на Запад говоре и савремени извори., рођак цара Манојла. Никола Нотар и Теодор Палеолог су у октобру 1397. године донели краљу Француске, Шарлу VI, писмо од цара које је написано 1. јула исте године. Слично писмо су однели и краљу Енглеске Ричарду 23. априла 1398. године.²⁹³

Први споразум двојице царева је вероватно постигнут 1393. године, али је био мање поштован, нарочито се то види за време опсаде Цариграда, јер се тада пробудила нада код Јована VII да ће Турци њега довести на престо. Право помирење је уследило тек 1399. године уочи царевог пута на Запад. Помирење царева Манојла и Јована је започето 1393. године, а засигурно обављено 1399. године, онако како је Манојло морао да учини, да усвоји братанца, а да он усвоји Манојловог сина.²⁹⁴ Тако је успостављен редослед наслеђивања престола и коначно постигнут мир унутар династије. Овакав договор је начињен под утицајем француског маршала Бусикоа који је био организатор склапања уговора. Он је већ неко време боравио на Балкану штитећи интересе италијанског града Ђенове који се нашао под француском влашћу. Бусико је извршио снажан утицај на обојицу владара да склопе споразум, да би се у директним разговорима на Западу обезбедила помоћ Царству за рат против Турака.

Док је боравио на Западу, Манојло је написао шест писама, која се могу наћи у његовој колекцији. Дакле, то су писма која су сачувана у рукописима и за која је сам писац желео да буду јавна, што не значи да их није било више. По Денисовој номенклатури је то од 37. до 42. писма. Међу кореспондентима је Манојло Хрисолора који је већ неко време живео на Западу и у великој мери је прихватио тамошњу културу. Важна је кореспонденција са монахом Јефтимијом. Једно писмо је написао Димитрију Хрисолорасу који је био близак цару Јовану VII. Последње писмо са Запада, цар Манојло је написано Потосу.

²⁹³ Ch. Dendrinis, Manuel II Palaeologus in Paris (1400-1402): Theology, Diplomacy and Politics, Greeks, Latins, and Intellectual History 1204-1500, *Recherches de Théologie et Philosophie Médiévales - Bibliotheca*, 11, 2011, 397-422. Ch. Dendrinis, C.H. ἐπιστολή τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγου πρὸς τὸν Ἀλέξιο Ἰαγούβ καὶ οἱ ἀντιλήψεις του περὶ τῆς σπουδῆς τῆς θεολογίας καὶ τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, 2001 In: *Φιλοσοφίας Ἀνάλεκτα*. 1, 58-74. Peers, *Ekphrasis on a Tapestry in the Louvre*, 201-214.

²⁹⁴ Ђурић, Сумрак Византије, 82. Ферјанчић, Савладарство у доба Палеолога, 358.

У време путовања цара Манојла на Западу боравили су многи познати Византинци, међу њима и цареви рођаци и пријатељи.²⁹⁵ Био је то велики број угледних људи који су уносили хеленски дух, давали су посебан сјај чинећи круг утицајних људи, неку врсту византијске грчке емиграције која је међусобно била повезана. Тамо је много угледних Византинаца нашло место у разним службама, по дворовима и универзитетима, по богатим црквеним средиштима.

Слика Запада - Манојло Палеолог и папство

Да бисмо разумели Манојлова писма са Запада, морамо да се упознамо са приликама у којима се нашао, као и са његовим виђењем западног света. Стога се намеће питање односа цара Манојла и свете столице, што је за наш рад од великог значаја. Нажалост, нема довољно поузданих извора да се у потпуности реконструише.

За време боравка цара у Паризу, Француска је настојала да прошири свој утицај на Средоземљу, зато је битно и решење црквеног питања, јер добри односи француског краља и римског папе су од великог значаја за ово питање. Црква је поново јачала па је стога и разумљива жеља да се преко византијског цара изврши притисак на васељенску патријаршију за приближавање две цркве. Цар Манојло је у Паризу говорио о својој вери која је за већину Парижана недовољно позната, као и његова култура. Запади свет је могао да чује грчку литургију, нешто ново, али не и непознато. Грчка емиграција на Западу је оставила дубок траг у времену у коме је цар боравио у Паризу. Тај утицај је касније био и већи.²⁹⁶

Манојло је аутор и једне расправе о вери у којој дискутује са римокатоличким свештенством.²⁹⁷ Постоји непотврђена прича, да је Манојло увредио папу, када је одбио да пољуби Христову статуу. Однос византијског цара и римокатоличког свештенства је оличавао његов став по питању уније цркава. Ову тему није волео и трудио се да се не

²⁹⁵ Harris, *Greek Emigres in the West*, 44-45. Dendrinis, *Manuel II Palaeologus in Paris, 397*. Barker, *Manuel II*, 154-160.

²⁹⁶ Harris, *Greek Emigres in the West*, 44-45.

²⁹⁷ Dennis, *Letters No. 43*. Dendrinis, *On the Procession of the Holy Spirit*, xx-xxi, 139. Dennis, *Two unknown documents of Manuel II Paleologus*, *TM*, 3 (1968.), 397-404.

нађе у прилици да неко врши притисак на њега ради јединства цркава. Постоји уверење да је Манојло превише био груб пред римским бискупом када је на савет, вероватно своје свите, одбио да се поклони римском високодостојнику. У ствари, цар Манојло је према цркви имао другачији однос, него што су високодостојници римокатоличке цркве научили да се владари опходе према њима. Цар је себе видео изнад и стога није желео положај који би га понизио, нарочито, јер ово свештенство није источнохришћанско. Цар је био слободан да изнесе своје верске ставове који су различити, нарочито по питању происхођења Светог Духа. Основна тема теолошких расправа за Манојла на Западу односила се на происхођење Светог духа, што је уобичајено и у другима случајевима. У својим писањима Манојло не помиње свој сусрет са римским папом. Можда и није желео да квари односе са својим домаћином француским краљем, имајући у виду да је још увек постојао и авињонски папа.²⁹⁸

Силвестер Сиропул који је описивао догађаје око уније, наводи занимљиву причу везану за Димитрија Хрисолораса који је био у служби цара Јована. Цар је упитао Хрисолораса да ли зна, пошто је образован човек, који ће византијски цар да склопи унију са Латинима, те да је Димитрије нашао да ће то учинити седми Палеолог, а то није Јован VII његов господар, него Јован VIII царев син. Манојло је водио преговоре око уније и током 1414. године.²⁹⁹

Док је боравио на Западу, цар Манојло је долазио под удар утицаја западне цркве у покушају да га поједини римокатолички свештеници приволе на црквену унију. Водили су расправе о појединим црквеним питањима у којима је Манојло бранио достојанство источне цркве.³⁰⁰ По овоме се види да је цар био свестан да ни унија не може да му помогне у одбрани Цариграда, јер није желео да попусти у доктрини пред теолозима са Запада. На Западу су знали да царско мишљење није званичан став источне цркве и да се на то не могу ослонити у вођењу верске политике према Царству. Расправе су имале више теоријски значај, да се покаже ерудиција којој је цар Манојло у сваком погледу тежио. Цар Манојло појављује се као бранилац става о безгрешности Девике Марије, под чијим утицајем је писао свој говор о Успењу Богородице. Излагао је учење о происхођењу Светог Духа. Не знамо ко је аутор латинског трактата који је искористио цар Манојло да

²⁹⁸ Dendrinou, Manuel II Palaeologus in Paris, 409-411. Barker, Manuel II, 192-193.

²⁹⁹ Ђурић, Сумрак Византије, 125.

³⁰⁰ Barker, Manuel II, 191-199.

напише свој полемички спис. Не зна се тачно да ли се цар сусрео са њим лично или је само искористио спис западноевропског теолога да на основу њега напише своје виђење. Вероватно је био учени Парижанин професор теологије на универзитету. Може се и претпоставити да је био монах у близини Париза. Можда је био монах у бенедиктинској опатији Сен Дени коју је посећивао и сам цар. Монах је могао тамо да напише расправу у бенедиктинском духу.

Манојло је написао Расправу о происхођењу Светог Духа којом покушава да приближи различита схватања две цркве, ради заједничких интереса. На њега су утицали његови пријатељи и учитељи, нарочито Димитрије Кидон и Манојло Хрисолора. Они су истакнутији представници латинске странке у Цариграду која је у тим годинама јачала нарочито како је јачала опасност од турске најезде. Манојло је имао подршку свога пријатеља и теолога Макариоса Макрела у изради теолошких списа што се може закључити на основу Ватиканског и Барберини рукописа, као и на основу сведочења Исидора из Кијева.³⁰¹

Цар Манојло и представници краља Шарла су разговарали о црквеном сабору о чему је сведочио један од теолога из пратње цара, митрополит Макарије Анкарски (1397-1405). На црквеном сабору би се разговарало о помирењу два црквена седишта. Макарије помиње састанак у јулу 1401. године на врху француске државе ради реализације помоћи цару Манојлу у злату ради повратка у Цариград. Састанку су присуствовали представници високог свештенства, канцелар, председник парламента и маршал Бусико. Ова вест нема потврду у другим изворима. На овом састанку је требало да се понуди конкретно решење проблема са турском доминацијом на Босфору.

Питање приближавања две цркве за цара Манојла је изузетно важно, јер је помоћ у злату и војсци била прилично условљена целокупним царевим приближавањем Западу, не само политичком, него и црквеном. Ако се узму у обзир вести које преноси Макарије из Анкаре о преговорима за сазивање васељенског сабора, онда можемо да верујемо да је морао да размишља и у том правцу. Све је то могао да правда добрим изговором, ради спасења отаџбине, о чему је и сам писао у својим писмима.

³⁰¹ Dendrinou, Manuel II Palaeologus in Paris, 413, 419.

Царев пут на Запад

Када се цар Манојло 10. децембра 1399. године укрцао на лађе маршала Бусикоа и отпловио на Запад, породицу је оставио код свога млађег брата деспота Теодора I на Пелопонезу. У њега је имао довољно поверења, јер су и много пута раније стајали на истој страни. То се не може рећи за Јована VII који је био склон да сарађује са Турцима, због чега је, по схватању многих, и сам Цариград био угрожен. Манојло и Теодор су се заједно обратили сенату у Венецији да им обезбеди гостопримство у случају турског освајања Цариграда.

Породица цара Манојла је боравила у Монемвасији, док је он боравио на Западу. Тамо су се преселила из Мистре³⁰² где је боравила кратко. Монемвасија је једини град на Пелопонезу који је у то време остао у рукама Ромеја, док је цар боравио на Западу. И тамо није била сасвим сигурна зато је цар настојао да Венеција у случају опасности од пада града у турске руке пружи уточиште његовој породици.³⁰³ Ова чињеница говори о томе да је цар Манојло био свестан да то може да се догоди сваког часа.

Цар Манојло се оправдано бринуо да ће његов савладар Јован предати Цариград Бајазиту, док он буде боравио на Западу. Био је цар Манојло у праву, све време док је Јован самостално владао у Цариграду, водио је и преговоре са Бајазитом који су прекинути Битком код Ангоре 1402. године. Маршал Бусико је био творац овог помирења и споразума двојице царева, зато му је стало да се споразум под заклетвама и одржи. Договор је склопљен уз заклетве двојице савладара који су карактеристични за западноевропске ритере и Јован VII је добио титулу цара.³⁰⁴

Цар Јован VII је имао значајног противника својој владавини у Цариграду и то у лику патријарха Матеја који је био одан цару Манојлу и противио се преговорима са Турцима. Патријархови противници су му баш то приговорили да је, иако је патријарх, сарађивао са неверним Турцима, иако је сам био против преговора са њима. И поред тога, патријарх Матеј је смењен и тек по повратку цара Манојла 1403. године поново је враћен за патријарха.

³⁰² S. Runciman, J. Freely, *Lost Capital of Byzantium: The History of Mistra and the Peloponnese*, Harvard 2009.

³⁰³ Dendrinis, *Manuel II Palaeologus in Paris, 397*. Barker, *Manuel II*, 154-160.

³⁰⁴ Ђурић, Сумрак, 115. Мешановић, Јован Палеолог, 95.

Важно је да овом приликом сагледамо околности које су пресудно утицале на цара Манојла да напусти Цариград. Те околности су довеле до преокрета да сада цар мора лично да пође да тражи помоћ у односу на ранија виђења ствари, када су то други радили уместо њега. Битно је и питање да ли се на то одлучио само због политичких разлога, или постоје разлози личне природе.

Повод за пут на Запад је пораз код Никопоља, што је за последицу имало слабљење идеје свих хришћана да се одупру Турцима. Међу водећим владарима Западне Европе онога времена појављује се и угарски краљ Жигмунд (1387-1437).³⁰⁵

Намеравајући да путује на Запад 1399. године, Манојло је понудио своме савладару василевсу Јовану VII да га овај у свему замењује у престоници. Јован VII је за узврат требало да добије Солун, када се Манојло врати са пута, иако овај град тада није био у рукама Ромеја. Солун је сигурно у периоду од 1387. до 1403. године био у рукама Турака. Цар Манојло је желео да се са Запада врати с великом војском крсташа која ће ослободити Солун и друге области, макар на Балкану. Такво обећање може да нас наведе на претпоставку, да је цар Манојло абдицирао у корист Јована VII. Само такав договор је имао смисао, јер тешко да је цар Манојло веровао, да ће Царство одузети Солун од Турака. Поуздан договор је држао Јован VII мирног у Цариграду и много мање расположеног да сарађује са Турцима, осим што је турском становништву у граду признавао одређене повластице. Само такав однос снага је цару Манојлу створио прилику, да дуго борави у Паризу.

До сада је већ постављано питање у византијској историографији, да ли је цар Манојло отпутовао на Запад само да тражи помоћ ради борбе против Турака или је побегао из престонице којој је претила опасност да сваког тренутка постане плен османске државе, о чему сведоче и писани документарни извори, када се обраћа венецијанском сенату и наративни извори.³⁰⁶

Халкокондил и Дука се слажу да је Бајазит користио намеру цара Јована VII да заузме престо у Цариграду, како би ослабио одбрану града, доприносећи лошим односима у владајућој династији. На уму треба имати и чињеницу да је цар Јован VII полагао легитимна права на престо и да је за то имао подршку у самом Цариграду код дела

³⁰⁵ D. Nicolle, *Nicopolis 1396: the last Crusade*, Oxford, 1996, 40, 60. D. Nemet, *Križarski pohod i bitka kod Nikopola 1396. godine*, *Zavod za hrvatsku povijest Pregledni rad*, Vol. 41, Zagreb 2009, 55-113.

³⁰⁶ Laonici Chalcocondylae *Historiarum Demonstrationes*, I, ed. E. Darko, Budapestini 1922, 58.

духовних високодостојника и код дела племства, те да је то код цара Манојла стварало одређену дозу несигурности. Занимљив је став позних византијских историчара по овом питању. Њихова мишљења се разликују.

Лаоник Халкокондил сматра да је Манојло отишао на Запад по помоћ, што тврди и сам цар у својим писмима. Међутим, писма нису смела да покажу другачију намеру цара, имајући у виду да је њихов садржај могао да буде прочитан јавно зато су она износила неку врсту државног програма цара. Писац Дука мисли другачије и сматра да пут Манојла на Запад није потпуно добровољан и да нема потпуног помирења са царем Јованом VII. У верзији овог хроничара, цар је жртва завере уједињења његових противника, претендента на престо Јована VII и султана Бајазита, што је сасвим оправдан разлог који се више може прихватити. Дука је више наклоњен цару Јовану VII судећи по свом ставу да су Византинци били незадовољни управом Манојла II у Цариграду која је личила на тиранију. Очигледно је да је дугогодишња опсада Цариграда ипак оставила трага на општи став, да је за стање у граду крив цар. Осећао се велики притисак споља, а у граду страх потпомогнут несташицом хране. Зато се цар, по мишљењу Дуке, одлучио на маневар да престо остави братанцу, а да сам себе обезбеди бекством на Запад.³⁰⁷

Ситуација у Цариграду је била изузетно тешка и саме материјалне прилике су биле лоше, па се може закључити, да цар није могао сам да се одлучи на тако неизванстан подухват. Напротив, зна се, да га је на то подстакао француски маршал Бусико, чији је утицај на одлуку цара да отпутује на Запад био пресудан. Улога маршала Бусикоа у овоме је пресудна, као и његова улога у томе да у Цариград на силу доведе Јована VII. Такође, битно је утицао на склапање споразума између двојице савладара, и то, што је јако важно, у духу западне феудалне традиције.³⁰⁸ Стога писање историчара Дуке није прихватљиво у потпуности, али је битно да је пренео вести о ставу цариградског становништва, а тај став је карактеристичан за тешко време у коме се живи.

Нејасно је држање султана Бајазита у овом тренутку. Тачније речено, нема довољно података у изворима о његовим активностима које су довеле до опадања утицаја, нарочито на цара Јована VII док је господарио Цариградом. Бајазит је био заузет нечим, те није могао да посвети довољно пажње приликама на Балкану или је желео да избегне

³⁰⁷ Ducas, *Historia Turco-Byzantina* (1341–1462), ed. V. Grecu, Bucharest 1958, 83.

³⁰⁸ D. Lalande, *Jean II Le Meingre, dit Boucicaut (1366-1421): étude d'une biographie héroïque*. Genève, Librairie Droz, 1988, 227.

озбиљније сукобе са француским ритерима који су у то време у више наврата боравили у близини града.

Венецијански сенат је прихватио предлог и одлучио да упути посланика цару Манојлу како би га обавестио о пристанку на договор о посредном учешћу Венеције у рату, који је постигао Филантроп током боравка у Угарској. Венеција је пристала да пружи финансијску помоћ савезницима.³⁰⁹

Манојло је 31. писмо упутио Кидону који је отпловио из Цариграда за Венецију. У писму пише о доласку краља Жигмунда у Цариград. „Чињеница да ниси био овде је било нељубазано и очигледно недраговољано дело судбине, јер само си ти пропустио да видиш доброг и племенитог човека, човека који је дао све од себе да спаси хришћане из ропства, човека кога си желео да видиш можда више него било ко други. Бојим се да ће све ово код тебе изазвати велику тугу и обесхрабрење, а извештаји о овој катастрофи, који се не могу довољно оплакати, ће те пробадати као стреле. ...по виђењу онога што се у ствари збило вољан сам да променим своје гледање на твој одлазак, који нисам подржавао у то време, као на заштитничко дело божије. ...када се та страшна катастрофа највећом силином обрушила на нас и ишчупала из корена све најлепше наде из умова људи. Очекивати да ћемо се решити болести која је тако дуго мучила наш народ, такође и то да ће они који су били поробљени дуго времена сада поробљавати друге и, да све саберем за оне који разумеју, имајући целу борбену линију у ситуацији да враћа предност, а онда изненада видети да се оно сасвим супротно догађа ...неће бити заувек љут на оне који су скренули са пута, нити ће, сигуран сам, дозволити штапу безбожника да удара по наслеђу праведног, оног од вере, непрекидно. Али заједно са оном глинеом грнчаријом, оним људима који немају ништа духовно у себи већ су направљени од глине, приковани за месо као што јесу и заробљени у својим умовима земаљским стварима, усмерени ка ономе што је кварљиво, тај штап ће такође бити сломљен гвозденим штапом, који је по предању Давид исковао“.³¹⁰

Цар Манојло је настојао да сарађује са латинском странком у Цариграду да би имао добар однос са Венецијом. Ова странка је била бројна, предвођена интелектуалном елитом

³⁰⁹ Dendrinis, Manuel II Palaeologus in Paris, 397-422.

³¹⁰ Dennis, Letters No. 31. Barkera, Manuel II, 133-137, 482-485 .

којој је припадао и сам цар писац. Манојло је то чинио и због сопствених убеђења, јер је волео латинску културу, боље рећи био је велики хуманиста.

Венецијански сенат је расправљао о обиму сопственог учешћа у помоћи византијском цару ради одбране Цариграда. Међутим, после сазнања да је учешће француског краља и Ђенове знатно повећано, одлучено је и да Млетачка република учествује са додатним лађама.³¹¹ Зато сматрамо да је Манојлова мисија била успешна, јер је цар успео да уједини западни свет у идеји да треба да му се помогне у борби против Бајазита колико је то могуће, а то ни мало није једноставно, нарочито је представљало веома скуп подухват.

Одласком на Запад цар Манојло је отворио пут преговорима свога савладара цара Јована VII и Венеције, зато што је републици стало да задржи своје привилегије над трговином у Цариграду. Венеција није желела да Јована VII препусти Турцима и на тај начин сопствене интересе препусти другима.³¹²

Цар Јован VII је променио став према Бајазиту, чим се на истоку појавила војска Татара са Тамерланом, тако је и притисак на Цариград ослабио, јер су велику опасност по турску државу представљала племена Монгола. Крајем септембра 1402. године у Венецију је стигла вест о поразу Бајазита. Венеција је реаговала обазриво, чекала је развој догађаја. У октобру, сенат је потврдио вест и пренели су је цару Манојлу, позивајући га да се врати у Цариград што пре. Током децембра Венеција је добила посланство од Бајазитовог сина Сулејмана који жели да се помири са византијским царем Манојлом. На основу тога може се закључити, да је тренутни међународни положај царства много бољи. У јануару 1402. године сенат је послао писмо Манојлу који се налазио у Фландрији у то време којим га позива да се што пре врати у Цариград, а да ће они да пруже неопходну помоћ при повратку. Током маја Манојло је затражио од Венеције да посредује код француског краља ради добијања помоћи, пошто је кренуо на Запад. Мислимо да је Манојло прво свратио у Венецију, вероватно током априла 1400. године. Не зна се тачно када и не зна се да ли је и свратио у Венецију.³¹³

*

³¹¹ Thiriet, *Régestes*, V. 2, 16, 17, 18.

³¹² Исто.

³¹³ Ђурић, *Сумрак Византије*, 78. Thiriet, *Régestes*, 2, 14-22.

После нешто више од три године Манојло је одлучио да се врати из Француске. Међутим није журио у томе, чак ни вест о турском поразу, као и да је Бајазит заробљен од стране Монгола код Анкаре нису натерале Манојла да пожури и врати се у Цариград. Према Хроници монаха манастира Сен Дени коју помиње Васиљев у своме раду, Манојло је 21. новембра одлучио да се врати.³¹⁴

Манојло је остао у Паризу неочекивано дуго после вести о поразу Бајазита, па се поставља питање зашто се цару није журило. Постоји неколико могућих одговора за то. Не треба искључити могућност да му је за повратак недостајао новац. Такође, није могао да предвиди реакцију братанца Јована који је био у Цариграду на престолу, или је чекао да види ко ће да наследи Бајазита, па да са њим започне преговоре, што ће се показати најближе истини судећи по догађајима који су следили.

Маршал Бусико је у септембру или октобру био именован за намесника ђеновљанског управника Родоса. У пратњи новог ђеновљанског гувернера цар Манојло II је допловио до Цариграда јуна 1403. године. Бусико је затим наставио до Родоса где је преузео власт. После скоро три године боравка у Паризу 21. новембра 1402. године цар Манојло се упутио ка Ђенови, напустивши Француску.³¹⁵

Породица је Манојла II сачекала у Модони, где је намеравао да преговара са витезовима монашког реда Јовановцима око њиховог одласка са Пелопонеза. Манојло је имао добре односе са њима, зато је било логично да се Јовановци повуку. Теодор I је после успешно окончаних преговора ушао у Коринт и тако обновио власт над Пелопонезом, где је остао до смрти јуна 1407. године. У Василипотамосу је 4. маја 1404. године потписан споразум између деспота Теодора Палеолога, цара Манојла и витезова Јовановаца, којем је присуствовао маршал Бусико, заповедник ђеновљанске управе на Кипру. Цар Манојло је коначно 9. јуна 1403. године стигао у престоницу на лађи из Пере.³¹⁶

³¹⁴ Vasiliev, *Putesestvie vizantijskago imperatora*, 288.

³¹⁵ Barker, *Manuel II*, 188-190, 218-219, 220-222, 512.

³¹⁶ Ђурић, *Сумрак Византије*, 101-104.

Василевс у Паризу

Постоји бројна литература која се односи на Манојлов пут у Париз. Давно је овај догађај привукао пажњу истраживача, како у оквиру истраживања саме ове теме, али и у склопу других радова који говоре о царевом путу по западним земљама. Писце историје су интересовали разни обичаји друштвеног и политичког живота, али и приватног који се мање-више разликује од онога који је упознао док је боравио код Бајазита, такође, од живота у Цариграду или Солуну, или на Мореји, где се очувала византијска традиција. Међу првим радовима који се посебно баве овом темом био је рад Александра Васиљева, Путешествије византијског цара по западној Европи.³¹⁷

Цар Манојло је веома ценио француског маршала Бусикоа о чему је писао у 41. писму, а још више када је овај постао конетабл.³¹⁸ Појава Маршала Бусикоа са хиљаду и двеста ритера 1399. године дала је нову наду за превласт хришћана у рату против неверника. Прави циљ француског уплитања у прилике на Балкану јесте намера да се поврати утицај на Перу (Галату) коју су дуго држали Ђеновљани, будући да се Ђенова од 1394. до 1409. године налазила под влашћу Француза.³¹⁹

Маршал Бусико је веровао да може са царем користећи његов ауторитет да прикупи велику војску за крсташки поход против Турака. Маршал Бусико је оставио цара Манојла у Италији и сам отишао у Француску у Париз, да би тамо припремио долазак цара. Манојло је стигао у Париз 3. јуна 1400. године. Био је величанствено дочекан и то лично од стране француског краља Шарла VI са пратњом у предграђу Шарентон ван Париза, где је и смештен. Манојло је био смештен у старом Лувру, дворцу француских краљева који је постојао на месту потоњег славног дворца. Тамо се налазила таписерија која је Манојлу послужила као инспирација за реторички опис овог необичног уметничког

³¹⁷ Dendrinis, Manuel II Palaeologus in Paris, 397–423. Vasiliev, Putesestvie vizantijskago imperatora, 41-78, 260-304. Schlumberger, Un Empereur de Byzance à Paris, 87-147. M. A. Andreeva, Zur Reise Manuels II. Palaiologos nach West-Europa, in: Byzantinische Zeitschrift 37 (1937), 37-47. M. Jugie, Le voyage de l'empereur Manuel Paléologue en Occident, in: Echo d'Orient 15 (1912), 322-332. J. J. Ursins, Histoire de Charles VI, II, Paris 1836, 409, 412.

³¹⁸ Конетабл, маршал, заповедник војске у Француској.

³¹⁹ J. J. Norwich, (1995), Byzantium. Vol. III. The Decline and Fall, London, 356-364.

стваралаштва.³²⁰ Припада композицији четири годишња доба. Наручена је за француски двор од Jean de Jaudoine. Нажалост ова таписерија је данас изгубљена.³²¹

Домаћин византијског цара, краљ Шарл VI, био је тешко душевно болестан, а болест је понекад бивала блажа па је са својом свитом могао да се посвети важном госту. Државне послове углавном су водили други краљеви сарадници, међу њима врло високо место заузимао је сам Маршал Бусико. Одушевљени домаћин, француски краљ Шарл, у част славног госта приређивао је раскошне гозбе и величанствене витешке борбе, као и друга такмичења из живота ритера. Манојло је био присутан на свадби сина Луја Бурбонског. Цар је том приликом седео на месту које му по хијерархији владара припада, поред папског посланика. Ни мало случајно, вероватно је ово била намера краља Шарла да византијског цара Манојла приближи западној цркви. Судаћи по свему цар је остао на дистанци, незаинтересован за унијатске планове папске курије, јер је помоћ ипак очекивао на други начин, па је ова идеја, увек актуелна бар привидно била занемарена, што се тиче Манојла, али не и западне цркве. Париска јавност је била одушевљена појавом цара пуног енергије који је "достојан да носи царску круну."³²²

Срдачан однос према важном госту део је политике која је вођена са циљем да се ојача положај Француске краљевине у тадашњем свету. Да се успостави нови редослед ствари, поредак држава, да после цара, сада византијског, постоји француски краљ, чије племство може да понови славу крсташа првог похода. Западна Европа је још увек маштала о превласти над Истоком. То је идеал и владара, али и племства и цркве, нарочито када је постојала опасност по хришћански свет, као увек добар изговор.

Према анонимној хроници познатој као Реликвија из Сен Денија³²³ цар је обучен у белу свилу, што показује праву слику царске величине. Цар је својом појавом остављао утисак великог владара, иако је његова држава бивала све мања. За западни свет он је био цар који има достојанство и круну коју више цене од круне немачког

³²⁰ Barkera, Manuel II, 165-199. Ursins, Histoire de Charles VI, 323-573. Vasiliev, Putešestvie vizantijskago imperatora, 41-78, 260-304.

³²¹ J. Davis, Manuel II Palaeologus, A Depiction of Spring in a Dyed, Woven Hanging", in: Ch. Dendrinis..., Porphyrogenita: Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides, Aldershot-Burlington 2003, 411-413, 419, 421.

³²² Dendrinis, Manuel II Palaeologus in Paris, 397-423. J. A. C. Buchon, Collection de chroniques nationales écrites en langue vulgaire du treizième au seizième siècle, 47 volumes, Paris 1824-1829, 80-81. Livre des faits du mareschal Boucicaut, Première partie, Collection complète des mémoires relatifs à l'histoire de France, 375-513. Ursins, Histoire de Charles VI, 323-573.

³²³ Barker, Manuel II, 397.

владара, зато што је цар Светог римског царства традиционално противник француског краља. У византијском цару који је римски цар много више од немачког, француско племство окупљено у краљевој свити је видело противтежу, па су зато једва дочекали да виде оваквог госта. Посебно је важно то што је цар Манојло оличење духовне моћи, а не попут њиховог краља који је већ тада душевно оболео. Зато је цар Манојло, можда, у једном тренутку желео да остане дуже у Француској, што је све пореметио пораз Бајазита и он је морао да се врати. Све је то можда само могло да буде идеја у глави цара и његовог пријатеља маршала Бусикоа. Међутим, његов однос према римокатоличкој цркви била је озбиљна препрека, чак и у послу који је цар првобитно требало да обави, да прикупи помоћ са којом би могла да се опреми значајнија војска. За то није могао много тога да понуди, а гаранције су увек биле потребне. Отпочео је Манојло преговоре за помоћ у војсци и то 1200 људи под командом маршала Бусикоа.³²⁴

Манојло је „велики хришћански принц удаљеног Истока, наследник велике славе Рима“.³²⁵ Хришћански дух доминира Манојловом личношћу иако је под утицајем Запада и својих учитеља примио много хуманистичког, што одговара новом времену, трагајући за античким узорима. Често размишља о темама из религије и верује да хришћани на Западу греше о пореклу Светог духа, а неверници Турци на Истоку нису на правом путу ка Богу. Он настоји да одбрани свој став и да га још више учврсти. Воли да упозна и друга мишљења. Из расположиве изворне грађе може се извести закључак да је цар Манојло оставио снажан утисак на савременике у Енглеској и Француској што су тамошњи хроничари верно забележили.

Царско достојанство Манојло Палеолог је више истакао када је стигао у Француску, него док је боравио у опседнутом Цариграду, пун фрустрација. То се да закључити, зато што је француско племство у Манојлу видело противтежу у немачком цару Жигмунду Луксембуршком, због царске круне. Овome је допринело супарништво између Француске и Светог римског царства. Французима је било по вољи да величају византијског цара, умањујући значај немачког владара. Порекло царске титуле и легитимност је различито тумачена на Западу. За француског краља Шарла VI ова посета

³²⁴ Vasiliev, *Putesestvie vizantijskago imperatora*, 70-71. Barker, *Manuel II*, 174.

³²⁵ Adam d'Usk, *Chronicon Adae de Usk, 1377-1421*, Edited with a Translation and Notes by Sir E. M. Thompson, Lonon, Oxford University, 1904, 55-56, 219.

је „дар са неба, част коју претходници нису имали“³²⁶ Цару се указују почести и од њега се очекује да својим ауторитетом покаже да је он цар достојан круне.

Признање царске титуле као легитимне код својих домаћина, је великог значаја за византијског цара који је већ губио веру у постојање сопствене државе. Такво признање византијске царске круне је директна увреда за немачког цара који је тежио да његова круна буде призната као универзална. Цар Манојло је у Италији, Француској и Енглеској био уважен гост који је уживао све привилегије. Легитимитет немачког цара имао је своје слабости које су повремено бивале мање. На моћ римско-немачког цара је утицало стање у самој западној цркви, затим чест несклад међу изборницима, као и јачање моћи појединих владара који немачком цару нису признавали првенство.

Боравак цара Манојла у Паризу је у знатној мери изменио његов лични став о многим питањима државне управе, што је настојао да примени током сопствене владавине након повратка у престоницу. Западни систем је био стабилан за разлику од византијског који се свакодневно урушавао. За цара је ово прилика да се диви латинској култури којој је од ране младости тежио поштујући свога учитеља Димитрија Кидона и бројне друге латинофиле из свог окружења. Сам цар је био велики латинофил, нарочито се то види током његовог необично дугог боравка на Западу.

За цара и Парижане, његов боравак у Паризу је важан догађај, нарочито због разноврсног културног утицаја. То је прави сусрет две културе Истока и Запада.³²⁷ За размену утицаја постојале су и одређене сметње за цара, постојала је језичка баријера која му није дозвољавала да разговара на језику домаћина, како би желео, „са заиста добрим људима који су били жељни да покажу своју наклоност.“ Ипак, он се радује сусрету са другом културом коју је лако заволео због срдечног гостопримства. „...Сада када сам стигао у Француску, моја рука је почела својевољно да се покреће и жури да ти пренесе писмима оно што би језик боље урадио. После свега лепог што је доживео по доласку у Француску Манојла је обузео оптимизам. „Сада пошто су војни заповедници већ почели да раде на задацима које би требало да реализују, ... и сада пошто ништа друго није потребно сем да дође дан који је одређен за наш повратак теби је морао бити одређен дан,

³²⁶ Ursins, Histoire de Charles VI, 323-573.

³²⁷ Исто.

а такође и место на којем би се сакупиле трупе Британаца и осталих савезника.“ Додаје, триумфално, „одмах сам почео да пишем“.³²⁸

За време свог боравка у Паризу Манојло је доста радио на сопственој промоцији. Дакле, њега као писца, ретора и теолога. До тога му је по свему судећи изузетно стало. Цар Манојло је био свестан прилике, као и да му је и то била жеља, да на Западу представи модел византијске побожности. Он је изазивао дивљење својих савременика, због свог царског изгледа, као и његовим интелектуалним могућностима. О томе је својевремено писао Рансиман: „Такво самозаступање може само да покаже живу природу овог Царства, већ прошлу, изгубљену славу Рима.“³²⁹

Крајем фебруара 1401. године Манојло се вратио у Париз после кратког боравка у Лондону. Наставио је преговоре за добијањем помоћи са другим владарима Запада. Међу њима знамо сигурно да је преговарао са португалским, арагонским, данским, као и са римским и авињонским папом.³³⁰ Манојло је током пролећа и лета наставио да преговора и добија уверења да ће помоћ стићи. У писмима, бар њих три, која је писао пријатељима говорио је са оптимизмом да ће помоћ бити реализована и да се припрема војна експедиција. “Војску састављену од најразличитијих одреда која нас прати, посебно изабрану и окупљену из разних крајева, армију која је заиста у могућности да оствари сврху због које долази и да сумирам, верујем, војску која далеко премашује твоја очекивања“.³³¹

Није сасвим јасно зашто је дошло до одустајања од експедиције од стране савезника. Можда због обавеза енглеске војске у Велсу. Краљ Мартин Арагонски је током августа 1401. године обавестио цара Манојла да бродови за транспорт трупа неће стићи на време. Наставио је да преговара са Венецијом и другим државама Запада, али без значајног успеха.³³² Јавља се песимизам као последица неуспеха мисије. Док је боравио у Паризу, Манојло је написао два писма свештенику Јефtimiју, касније цариградском патријарху. У 39. писму које Денис датује у пролеће и лето 1401. године, Манојла већ

³²⁸ Dennis, Letters No. 37. Писмо Манојлу Хрисолорасу који се налазио у северној Италији.

³²⁹ S. Runciman, *The Fall of Constantinople 1453*, London 1990 (1965), 186. Hilsdale, *Byzantine Art and Diplomacy in an Age of Decline*, 228, 238-239.

³³⁰ О Манојловим односима са данском краљицом Маргаретом и са папом Бонифацијем IX: G. Dennis, *Official Documents of Manuel II Palaeologus*, in: *Byzantion* 41 (1971), 45-58. G. Dennis, *Two Unknown Documents of Manuel II Palaeologus*, in: *Travaux et Mémoires* 3 (1968), 397-404. Barker, *Manuel II*, 181-190.

³³¹ Dennis, Letters No. 37, 38, 39.

³³² Barker, *Manuel II*, 191-199.

осваја песимизам, јер су преговори „замрзнути“, па он нема шта лепо да напише. Цитира Платона “Птица не пева кад је тужна“. Признаје да су искрсли проблеми који могу да доведу мисију до неуспеха. И поред тога, Манојло поручује пријатељу, да очекује брз повратак кући, али писмо носи лепу поруку, да ће бити обезбеђена војска, какву сви очекују.³³³

У 40. писму цар Манојло II Палеолог настоји да подстакне код читаоца и његовог окружења одређену дозу оптимизма као и веру у оно што се од њега очекује. Дакле, оваква писма су код цариградске јавности подстицала веру у исправност онога што цар ради на Западу.³³⁴

Манојло у 41. писму Димитрију Хрисолорасу заузима реалистичан став, те каже „твој спас тражи дела, не обећања. Ја сам, дакле, примио најдивнија обећања, али сам био веома сумњичав око њиховог испуњавања,“ Могуће је да је Димитрије Хрисолора био тај који је обавестио Манојла о критикама у отаџбини. Дакле, не дела него обећања. „Примио сам најдивнија обећања, али сам био веома сумњичав око њиховог испуњења.“ „Разумеш време у којем живимо, никако се не може рећи да немаш искуства са овим одређеним западним територијама и једном речју ти ниси неупознат са околностима датог случаја, о којем нашироко дискутују правни стручњаци. Дакле, ако овако стоје ствари и наш добри Димитрије показује да је његова природа боља од било какве вештине.“³³⁵ Манојло верује да његов саговорник Димитрије има разумевања за његов положај и да зна праве разлоге зашто му се не јавља, тј. да нема правих вести које би Димитрија обрадовале.

У 41. писму које је упућено Димитрију Хрисолорасу цар Манојло преноси своје кореспонденту обећања која је он добијао од других. У обећањима се чак ишло до избора заповедника који ће да предводи војску: „Маршал који је био изабран као први међу многим кандидатима који су краљеви рођаци. Све што остаје да се уради је да се скупе на одређеном месту снаге које се спремају за нас од стране неколико владара и да се тамо војницима преда плата, веома једноставна ствар пошто је новац при руци, посебно пошто су они који треба да буду исплаћени тако жељни да су вољни сами да плате, ако би имали частан мотив да се дигну на оружје.“

³³³ Dennis, Letters No. 39.

³³⁴ Dennis, Letters No. 40.

³³⁵ Dennis, Letters No. 41.

У 42. писму које је цар Манојло написао из Париза Манојлу Потасу 1401. године који је боравио у Цариграду у великој мери се осећа песимизам као последица неуспеха мисије. За њега се може рећи да је угледна личност у Цариграду, њему пише и Димитрије Кидон зато је важно како ће он да разуме вест, јер ће по томе и други да се поведе, јер оваква кореспонденција је јавна. Манојло Потас пожурје својим писмима цара Манојла, али овај схвата да од обећане помоћи са Запада неће бити ништа, зато опомиње кореспондента да не наваљује. Он саветује Манојла Потаса да се више потруди и да то учине и други како би дочекали помоћ. „шта ти могу рећи што би могло помоћи да се врати моје самопоуздање. Ако се ишта може додати, уради нешто у исто време задовољавајуће за мене, за себе шта ти могу рећи што би могло помоћи да се врати моје самопоуздање. Ако се ишта може додати, уради нешто у исто време задовољавајуће за мене, за себе и за град. и за град.“³³⁶

Током боравка у Паризу цар Манојло је много урадио на преписивању својих књижевних дела. Овај кратки рад је сачуван у париском кодексу, у сопственом поседу царевом, јер је садржао и царев аутограм како се верује, који је радио сам Манојло. Урађене су корекције и побољшања. Палеографском анализом рукописа долази се до закључка да је садржај подељен на два дела, сваки преписан различитим рукописом. Један писар је преписао Манојлова дела која су настала до одласка на Запад заједно са Дијалогом о браку. Други писар преписао је избор писама које је Манојло написао за време и после путовања на Запад. Тада су преписани и остали реторички радови заједно о расправи о Светом духу.³³⁷

*

Боравак цара Манојла на Западу наишао је на својеврстан одраз у уметности.³³⁸ Цар је неко време живео у манастиру Сен Дени у Паризу за који је постојало веровање да је добио име по светом Дионисију Ареопагиту. Вероватно се ради о заблуди да је посвећен

³³⁶ Dennis, Letters No. 39.

³³⁷ Dendrinis, On the Procession of the Holy Spirit, 16, 21.

³³⁸ S. Runciman, The Last Byzantine Renaissance. Cambridge, 2008 (1970).

овом свецу. Погрешно се веровало да су Дионизије Ареопагит и Дионизије Париски иста особа.³³⁹

Цар Манојло је оставио и један необичан траг у париској опатији Сен Дени о чему је сведочио царев пријатељ Манојло Хрисолора када је 1408. године у својству представника посетио Париз. Манојло Хрисолора је опатији Сен Дени предао рукопис са делима и иконом Дионисија. Рукопис садржи и минијатуру са групним портретом цара Манојла II са царском породицом. Византијски цар је представљен под заштитом Богородице и Христа, са супругом Јеленом Драгаш Дејановић покрај чијег лика стоји натпис: „Јелена, у Христу Бога верна Августа и Автократориса Ромеја Палеологина“. На представи се налазе и тројица њихових најстаријих синова Јован, Теодор и Андроник. Рукопис садржи посвету коју је својом руком написао Манојло Хрисолора.³⁴⁰

Манојло Хрисолора је био у Цариграду када је цар Манојло дао повељу Мартину V од Арагона (23. октобра 1407. године) и шаље му неке реликвије које му је својевремено обећао и препоручује му свога посланика Хрисолора.³⁴¹ После тога, Манојло Хрисолора се упутио ка Италији, где је од децембра најпре боравио у Венецији. Одатле је отпутовао за Ђенову, да би до пролећа 1408. године стигао у Париз. У Паризу је Манојло Хрисолора предао богато украшен рукопис са делима која се приписују Дионисију Ареопагиту, што је цар обећао да ће учинити када је сам боравио у манастиру Сен Дени током своје посете.

Лик цара Манојла је присутан на уметничким представама на Западу, као уметничко надахнуће. Тако се са породицом нашао на једној таписерији у Лувру. Опис таписерије у Лувру је једно од дела цара писца. Цар Манојло је послужио као лик на медаљама. На њима Манојло подсећа на цара Ираклија што је важно за континуитет признате моћи великих византијских царева. Постоје две познате медаље са представама царева Константина и Ираклија.³⁴²

³³⁹ Дионисије Ареопагит (Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης) је био атински судија који је у хришћанство обраћен након беседе апостола Павла у атинском ареопагу. Реч је о првом епископу Атине. Дионисије Париски бискуп средином 3. века је оснивач манастира Сен-Дени.

³⁴⁰ Barker, Manuel II, 264.

³⁴¹ Ђурић, Сумрак Византије, 123, напомена 178.

³⁴² Barker, Manuel II, 263. Peers, Ekphrasis on a Tapestry in the Louvre, 201-214. Hilsdale, Byzantine Art and Diplomacy in an Age of Decline, 228. Marinesco, Deux Empereurs byzantins en Occident, 23-26, 34.

Посета Лондону

Према расположивим изворима цар Манојло је прешао у Енглеску где је величанствено примљен у Лондону 21. децембра 1400. године. Зиму 1401. године провео је на острву, док је његов домаћин у Француској имао нападе своје душевне болести. Цар Манојло је у Енглеској боравио до половине фебруара. Њему је енглески краљ Хенрих IV (1399-1413) обећао војну помоћ и обезбедио одређену финансијску помоћ.³⁴³

По доласку у Лондон, прво је свратио у Кентиберијски храм, као гост надбискупа и цркве, где га је посетио енглески краљ Хенрих IV, његов домаћин.³⁴⁴ Циљ Манојлове посете Лондону је био познат енглеском краљу да се добије јака војна помоћ, о чему говоре и енглески хроничари, као и сам цар писац у својим делима. Цар Манојло је био задовољан гостопримством свога домаћина, енглеским краљем Хенрихом. О њему каже да „је најважнији владар код кога тренутно боравимо, Његова репутација доноси му дивљење људи који га нису упознали“.³⁴⁵

Савремени енглески историјски извори сматрају да је долазак цара догађај достојан памћења зато му посвећују пуну пажњу. О томе пише Адам Уск, након чега други енглески хроничари примећују да цар путује ради трагања за подршком у борби против „Сарацена“. Писци хроника су свесни достојанства цара и осуђују судбину која је принудила "великог кнеза хришћана са Истока да долази у далеку земљу Запада, да тражи помоћ против неверника“.³⁴⁶ „Енглеска је обећала војну помоћ, војнике, стрелце, новац и бродове који би пребацили војску тамо где је потребна. Манојло верује енглеском краљу, па у писму каже да је као доказ своје племенитости стављајући круну на наше преговоре, вредну његове личности и самих преговора. Јер он нам обезбеђује војну помоћ, војнике, стрелце, новац и бродове који би пребацили војску тамо где је потребна.“³⁴⁷

³⁴³ Th. Walsingham, Thomae Walsingham, quondam monachi S. Albani, Historia Anglicana. Edited by Henry Thomas Riley, Volume 2. (1381-1422), London, 1864. 247. A. d'Usk, Chronicon Adae de Usk, 55-56, 219. D. M. Nicol, A Byzantine Emperor in England, Manuel II's Visit to London in 1400-1401, University Birmingham Historical Journal, 12 (1971), 204-225.

³⁴⁴ Хенри IV (1399 - 1413). Истакао се у борби са јеретцима, лолардима, које је предводио Џон Виклиф. J. Harris, Manuel II Palaiologos (1391-1425) and the Lollards. Greek Orthodox Theological Review 2012, 57 (1-4), 213-234.

³⁴⁵ Vasiliev, Putesestvie vizantijskago imperatora, 74-78. Barker, Manuel II, 177-181.

³⁴⁶ Nicol, A Byzantine Emperor in England, 204-225.

³⁴⁷ Dennis, Letters. 38-41. Dennis, Official Documents of Manuel II Palaeologus, 45-58. Dennis, Two Unknown Documents of Manuel II Palaeologus, 397-404.

Хроничари углавном користе писања Томаса Велсингама. Постоје историјски извори који говоре о царевој посети Енглеској, али помињу мање битне догађаје, те приче су саме по себи важне, јер пружају информације од значаја за истраживања о енглеском друштву тога доба. Према Велсингаму, цар Манојло је напустио Енглеску у радости након што је чуо вести о смрти султана Бајазита. Хроника Англикана са много великодушности говори о донацијама датим цару Манојлу, али разлог за посету је јасан „цар са Истока“ тражи подршку у виду војске или новца за одбрану Цариграда од Турака. Царева мисија у Лондону одвијала се у време појаве покрета Џона Виклифа и лоларда.³⁴⁸

VII Новија писма из Цариграда

Турски пораз код Ангоре 28. јула 1402. године у рату против Монгола значајно је променио ситуацију у којој се налазио Цариград. После пораза Турака код Ангоре, господар европског дела Турске је постао Сулејман који је настојао да са хришћанским господарима егејског приморја и даље Балкана склопи мир, што се и десило фебруара 1403. године. Споразум су потписали и деспот Стефан Лазаревић и Јован VII. По споразуму Византија је требало да добије Солун. Јован VII је протеран на Лемнос иако је очекивао да ће добити Солун. Обратио се за помоћ Франческу II Гатилузију. Манојло и Јован су се помирили, без обзира на то што је дошло до слабљења утицаја Ђенове на прилике у Царству. Јован VII је добио власт над Солуном, где је остао до смрти септембра 1408. године.³⁴⁹

Царство је привремено могло да се ослободи притиска турске војске. Када је Манојло примио неочекивану вест, да је Бајазит доживео пораз, прво време је био доста суздржан, са неверицом у намеру Бајазитових наследника, да са Византијом склопе мир. Могуће је, да је цар још увек очекивао помоћ на западу, мада је постало извесно да у промењеним околностима од тога неће бити ништа. Октобра 1402. године Венецијански

³⁴⁸ A Chronicle of London from 1089 to 1483, 87. Walsingham, *Historia Anglicana*, 247. Adam d'Usk, *Chronicon Adae de Usk*, 55-56, 219. Nicol, *A Byzantine Emperor in England*, 204-225.

³⁴⁹ Ђурић, *Сумрак Византије*, 103.

сенат је упутио писмо цару Манојлу и обавестио га да је Бајазит поражен и поручио му да се што пре врати.³⁵⁰

Изасланик турског принца Сулејмана, сина султана Бајазита, распитивао се у Венецији за цара Манојла, тачније, о томе се говорило у Сенату. Током децембра цар Манојло је стигао из Француске у Италију у намери да настави пут даље ка Цариграду, али и да покуша да придобије Венецију да за њега посредује код претендента на султански престо ради склапања мира и добијања Солуна од Турака.³⁵¹

Почетком 1403. године Манојло је одлучио да се врати у Цариград, за то је имао и подршку западних држава, пре свега Венеције.³⁵² Манојло је напустио Париз 23. септембра 1402. године. У Ђенову је стигао 22. јануара 1403. године.³⁵³ Тамо га је чекао савезник и пријатељ, француски племић маршал Бусико, кога је краљ именовоао за намесника. Током фебруара цар је на Пелопонезу, где се налазила његова породица, дочекао турског представника, како би се уверио у ситуацију. Манојло је дуго путовао до Цариграда, стигао је коначно 9. јуна 1403. године.³⁵⁴ Венецијанским бродовима је отпловио прво за Мореју, да се придружи својој породици, и са ђеновљанским и венецијанским пратиоцима вратио се у Цариград три месеца касније.

Кореспонденција са Димитријем Хрисолорасом говори о стању у Царству. Манојло се жали на недостатак новца. Византија после битке код Ангоре има озбиљне финансијске проблеме. Василевс Манојло II је у периоду од 1403. до 1408. године наставио преписку са Димитријем Хрисолорасом, коме је упутио 46. и 48. писмо³⁵⁵. Поред формално изражене радости због писања Манојло је 48. писмом одговорио Димитрију Хрисолорасу на неке оптужбе против њега. Манојло је саветовао Димитрија да не проводи своју старост износећи лажне оптужбе, посебно ако су везане за некога ко му је драг, јер то никада није радио када је био млад, ни непријатељима ни пријатељима, нити је могао тражити излаз у ћутању када би неко други урадио ову страшну ствар. Манојлова критика Димитрија је последица стања у коме су се нашли њих двојица, практично у два различита табора, двојице скоро супротстављених царева.

³⁵⁰ Thiriet, Regestes, V2, 1083.

³⁵¹ Исто, 1088.

³⁵² Исто.

³⁵³ G. Stella, *Annales Genuenes*, ed. L. A. Muratori, *Rerum italicarum scriptores*, XVII (Milano, 1730.), 1196.

³⁵⁴ Loenertz, *Calecas*, 44.

³⁵⁵ Dennis, *Letters* No. 46, 48.

Ситуација се променила, када је Димитрије Хрисолорас напустио службу код Јована VII о чему на неки начин говори 50. писмо у коме Манојло пише Димитрију: „Ако си се повукао из јавног живота, државних послова и сачувао од трзавица, када си послао писма ти си тај који заслужује дивљење“.³⁵⁶

Манојло у 49. писму³⁵⁷ говори о лошем стању државних финансија помиње Скараноса. Био је рођак Манојла Хрисолораса, што помиње цар у овом писму.“ „... због тебе један од захтева и то онај вајважнији биће му испуњен сада, док ће други бити вероватно испуњен касније, а време које буде прошло неће му нанети никакву штету пошто има моју наклоност.“³⁵⁸

У 55. писму цар Манојло пише саговорнику да од њега очекује да ће му он саопштити лепе вести, да ће „унети мало светлости на његова чула“.³⁵⁹ Цар Манојло се жали да дуго није било помоћи за Византију, зато су се непријатељи осмелили у борби. Манојло очекује помоћ, јер је време повољно, алудира на сукоб претендента на турски престо, Бајазитових синова Сулејмана, Мусе и Мехмеда, од 1409. до 1413. године. Манојло Хрисолора је у име цара тражио помоћ од енглеског краља Хенриха IV. Међутим, он није у могућности да удовољи његовим захтевима. „Велика обећања не би била довољна, јер сада постоји потреба за делима која би помогла“ За Манојла енглески краљ Хенрих треба „да у најмању руку буде вољан, да покаже ситним и малим поступцима, да је имао намеру да отера непријатеље наше заједничке судбине“ Манојло је настојао да добије што више од међусобних сукоба турских принчева на престо. Јован VII је после Бајазитове смрти преузео управу над Солуном после договора цара Манојла II и Сулејмана претендента на престо, фебруара месеца 1403. године, где је управљао до смрти 22. септембра 1408. године.

Смрт Сулејмана значила је превласт принца Мусе у рату за турски престо. Сулејман је био савезник цара Манојла у рату против принца Мусе, зато је његова смрт значила нове проблеме за византијског цара. Денис истиче Манојлов став према Сулејману када каже „онај који нам је дужник“, али није био задовољан његовим односом, што се види, када иронично наводи да је Сулејман доживео „крај достојан његових

³⁵⁶ Dennis, Letters No. 50.

³⁵⁷ Dennis, Letters No. 49. (написано 1407./08. године) Cammelli, Manuele Crisolora, 66, 193. Loenertz, Calecas, 86-89.

³⁵⁸ Dennis, Letters No. 49.

³⁵⁹ Dennis, Letters No. 55. (написано 1409. године)

поступака“, јер га је Муса заробио и задавио. Принц Муса је после тога опсео Цариград.³⁶⁰ Веома је важно истаћи да је Сулејман због рата са братом Мусом био у добрим односима са митрополитом Солуна и протом Свете Горе. Манојло помиње „лудило“ (την εκείνου μανίαν) вероватно мисли на побуну принца Мусе и на његове поступке према брату Сулејману кога доживљава као свога савезника. На Тасосу је избио устанак због чега је Манојло II отпловио тамо у јулу 1414. године. После три месеца је вратио острво под своју власт. Георгије Сфранцес помиње долазак цара Манојла у јулу и његово заузимање Тасоса у септембру.³⁶¹

Тасос је дошао у посед породице Гатилузи већ 1420. а сигурно 1434. године.³⁶² Два писма (58. и 59.) која се односе на Манојлову опсаду Тасоса 1414. године су упућена Ђорђу Гатилузију. Ђорђо Гатилузио је незаконито заузео Тасос. На Тасосу је избио устанак због чега је Манојло II отпловио на ово острво у јулу 1414. године. Денис претпоставља да је Манојло ово писмо дорађивао, како би изгледало лепше за потомке, а да сам није могао да га таквог напише лети у време опсаде. У 58. писму Гатилузију Манојло критикује његово понашање: „Уколико останеш унутра, ти си изгубљен, верујем, јер можеш видети да је тврђава, коју си заузео као тиранин и сада је држиш окупираном, сасвим слаба и не може издржати оружје за опсаду које јој је на капијама као ни непрекидно ратовање...“ После три месеца је вратио острво под своју власт.³⁶³

Манојло и црква

Црквени спор између митрополита Макарија Анкарског и Матеја Медејског обележио је владавину цара Манојла и самим тим је нашао одраза у његовим писмима (52. и 57). Цар је одредио монаха Јефрема кандидата за васељенског патријарха да 1397. године пресуди у овом сукобу. Непријатељство супарничком струјом се наставило и пошто је Матеј изабран за патријарха исте године, зато што је митрополит Гаврило

³⁶⁰ Dennis, Letters No. 57. (написано 1411. године)

³⁶¹ Marinesco, Manuel II Paleologue et les rois d'Aragon, 200-201.

³⁶² Ђорђо Гатилузи је био ванбрачни син Франческа II Гатилузија (1384-1403/4) господара Лезбоса. W. Miller, The Gattilusij of Lesbos, Essays on the Latin Orient (Cambridge, 1921.), 330.

³⁶³ Dennis, Letters No. 58. Legrand, Lettres, 89. Barker, Manuel II, 299. Денис напомиње, да је Легранд 58. писмо преузео из рукописа Аврамотиса који му је био тада на располагању, а потом је изгубљен.

подржавао страну коју је предводио Макарије анкарски митрополит. Они су касније покушавали на све начине да се патријарх Матеј смени.

По царевој жељи Јевтимија је постављен за патријарха 26. октобра 1410. године. Међутим, они су се сукобили око царевих права у цркви, нарочито оних која се односе на имовину која је могла да се прода и да попуни празну благајну. Патријарх Јефtimiја умро је 1416. године.

Гаврило је постављен за халкедонског митрополота априла 1389. године, за солунског митрополита 1397. године. Солун је још био под влашћу Турака, што говори да је са њима митрополит имао добре односе. Те године је Матеј изабран за патријарха који је био близак цару Манојлу. Гаврило се удружио са патријарховом опозицијом коју је предводио Макарије митрополит анкарски са намером да се патријарх Матеј смени.³⁶⁴ Њихови односи су привремено били бољи за време патријарха Евтимија (1410-1416). године. Митрополит Гаврило је умро око 1416. (или 1419.) године.

Цар Манојло је био веома прагматичан владар, заинтересован за добре односе са солунским митрополитом Гаврилом па је ова врста сарадње сасвим оправдана.³⁶⁵ Цар Манојло и митрополит Гаврило су имали заједнички интерес, да се одржи византијска управа над Солуном. Манојло је преко митрополита Гаврила настојао да очува утицај на дешавања у Солуну који се после царевог повратка са Запада поново нашао под управом Византије. То се може закључити на основу 52. и 57. писма. У Солуну је митрополит имао великог утицаја, што је василевс ценио о чему говоре и ова писма После смрти Јована VII Манојлу је било стало да митрополит прихвати управу над градом царевог сина и наследника Јована VIII.³⁶⁶

У 52. писму³⁶⁷ упућеном митрополиту Гаврилу, цар Манојло помиње пример сељака из унутрашњости који је једном приликом видео царску палату и толико је био запањен њеном лепотом да је запалио кућицу у којој је живео која му се згадила када се вратио.

Цар Манојло у 57. писму упућеном митрополиту Гаврилу и проту Свете Горе истиче особине људи који нису достојни да буду у близини владара. Веома је важно

³⁶⁴ Dennis, Manuel in Thessalonica, 97-98. B. Laurdas, 'Ο Γαβριήλ Θεσσαλονίκης, 'Αθηνά, 56 (1952), 199-214;

³⁶⁵ Dennis, Letters No. 52, 57.

³⁶⁶ Dennis, Letters, No. 52. Док је боравио у Солуну митрополит Гаврило је приредио колекцију од шездесет и шест беседа одржаних у овом граду.

³⁶⁷ Dennis, Letters No. 52.

истаћи да је Сулејман претендент на турски престо, вероватно због рата са братом Мусом био у добрим односима са митрополитом Солуна и Симоном, протом Свете Горе. Манојло помиње „лудило“ (την εκείνου μανίαν) вероватно мисли на принца Мусу и на његову побуну према брату Сулејману кога цар доживљава као свога савезника. Вероватно је протос Свете Горе у то време био Симон (од око 1405. до нешто пре 1424. године). Симон је 1410. или 1416. године примио писмо од Константина Иванка као одговор на критику према неком Иванковим делу. Симон је заједно са Иванком учествовао у раду суда у Солуну.³⁶⁸

Манојло је био умешан у турске грађанске ратове, тако што је подржавао турског принца Сулејмана. Каже цар писац: „Онај који нам је био дужник поводом веома много добрих ствари“, После смрти Бајазитовог сина Сулејмана, превласт у рату за турски престо припала је принцу Муси. Сулејман је био савезник цара Манојла, зато је његова смрт значила нове проблеме за византијског цара. Денис истиче Манојлов став према Сулејману једном приликом у писму када каже „онај који нам је дужник“, јер су га помагали ратујући на његовој страни, али није био задовољан његовим односом. Каже да је Сулејман доживео „крај достојан његових поступака“, јер га је Муса заробио и погубио. Принц Муса је после победе над Сулејманом опсео Цариград.³⁶⁹

Денис је у својој колекцији објавио фиктивна писма од 63. до 66. која немају адресата. Легранд ова писма није унео у своје издање. За њих се по свему може с правом претпоставити да су намењена митрополиту Макарију „бившем“ архиепископу Анкаре и да су написана око 1408/1409. године.³⁷⁰ Он је био присталици паламита и противник монаха Матеја, касније патријарха, иначе пријатеља цара Манојла. Макарије је заједно са царем Манојлом отпловио на Запад 1399. године. Са царем се 1403. године вратио у Цариград. Те године је цар Јован VII сменио патријарха Матеја, Макаријевог противника. Смени је највише допринео митрополит Матеј Медејски. Ова двојица митрополита су били противници и цара Манојла и патријарха Матеја.

Владавина цара Манојла обележена је сукобом анкарског митрополита Макарија и патријарха Матеја који је 1403. године збачен са партијашијског трона. Цар је по повратку са Запада тражио да се Матеј поново устоличи. Томе се противио митрополит

³⁶⁸ Dennis, Letters No. 57.

³⁶⁹ Dennis, Letters No. 57.

³⁷⁰ Dennis, Letters No. 63-66.

Макарије који се те године заједно са царем вратио из западне Европе.³⁷¹ Макарије и Матеј медијски митрополит су против патријарха Матеја писали памфлете, на које је цар одговорио декретом 1405. године о чему говори у писмима од 63. до 66. Макарије анкарски и Матеј Медијски разчињени су 1405. године, а 1409. године екскомуницирни из цркве. Цар Манојло је вероватно Макарију наменио тзв. фиктивна писма од 63. до 66. у којима Манојло искрено признаје зашто се одлучио на овај потез. О томе сам цар каже, „не могу више трпети узнемиравање ове врсте, а такође имам и многе друге ствари којима бих се бавио.“³⁷²

Манојло се 63. писмом³⁷³ обраћа Макарију бившем анкарском митрополиту веома погрдним речима, „лудак тешко да би се упустио у оно у шта си ти. Зато или прекини са овим делатностима или, у најмању руку, покажи мало срама због онога шта радиш, како те не би са презиром гледали, или како би дао основ људима да се надају да ћеш се опоравити од своје јадости.“

Цар је наставио са критикама митрополита Макарија и у 64. писму. „Гледаш на ово лоше време као богом дану прилику, напумпан си уображеношћу, толико си далеко од пристojности да мислиш, да за тебе не би било исправно да поштедиш нити једну једину особу... Ти си дакле свуда поделио своје вулгарне поруке; ти немаш идеју о томе шта си ти и колико је велико зло, поган језик своме власнику.“ Манојло је то изнео пред синод, вероватно 1405. године који је осудио Макарија. „Зато је оно њихово увредљиво писмо против патријарха, у којем су такође напали и пресветог цара, било прочитано, а оно се мора гледати као клевета или глупост. Када је било прочитано, једна цела комисија га је оценила због глупости и због толико неистинитости.“³⁷⁴

Манојло у 65. писму оптужује Макарија за богаћење. „Добро ти је познато да су њихове несреће учиниле да се твој новчаник напуни. Да ли постоји ико ко није свестан да покушаваш да припишеш нама оно што је у ствари постало део тебе.“³⁷⁵

Манојло оправдава своје поступке према Макарију у 66. писму наводи „У прошлости ти си сам показао да су захтеви ових људи били тог типа, јер сваки покушај да

³⁷¹ Dennis, *The Deposition and Restoration of Patriarch Matthew I, 1402-1403*, ByzF, 2(1967.), 100-106. Dennis, *Four Unknown Letters of Munuel II Palaeologus*, Byzantion, 36 (1966.), 35-40.

³⁷² Dennis, *Official Documents of Manuel II Palaeologus*, 54.

³⁷³ Dennis, *Letters No. 63*. Написано је у Цариграду око 1408-1409

³⁷⁴ Dennis, *Letters, No. 64*.

³⁷⁵ Dennis, *Letters, No. 65*.

се уразумиш ти је уместо да побољша само погоршавао стање. Исход тога је да сам ја завршио са овим, што је сасвим исправно и можда нешто што је требало одавно урадити...“³⁷⁶

Са успоном цара Манојла напредовао је монах Јефтимија у црквеној хијерархији, па је око 1390. године постао игуман Студијског манастира у Цариграду. Био је постављен за патријарха 1410. године, што је била жеља самог цара, али су се убрзо сукобили око царевих права у цркви. Цар је желео да црквену имовину искористи да попуни празну благајну. Патријарх је умро 1416. године, те је сукоб изостао.³⁷⁷

Манојло је 39. писмо³⁷⁸ написао као одговор на писмо које је добио од Јефтимија. Манојло размишља о повратку из Париза. Писмо носи лепу поруку, да ће бити обезбеђена војска, какву сви очекују, али су то само његова очекивања у која и сам више не верује. Монаху Јефтимију је Манојло из Париза упутио и 40. Писмо у коме му преноси вест о свом добром здрављу. Истиче да би више волео кад би могао да му саопшти и друге радости, али за сада то не може.³⁷⁹

Манојло је желео да Мистру по сваку цену задржи под својом управом. Зато је посетио 1408. године. Манојло у 51. писму саопштава монаху Јефтимији „свако жели да задовољи своју похлепу користећи оружје.“ Деспот Теодор I Палеолог, царев брат, умро је у Мистри у лето 1407. године. За његовог наследника је одређен десетогодишњи царев син Теодор.³⁸⁰ Манојло је у јануару 1418. године написао писмо Гварину из Вероне. Ради поређења, Денис помиње писмо Јована Хрисолораса³⁸¹ који је послат у Мореју, одакле је писао Гварину, током 1417. године. Гварино је одговорио на писмо које је добио од Јована Хрисолораса, и помиње да је добио писмо од цара Манојла II заједно са посмртним говором брату Теодору у част.³⁸² Гварино помиње да се венецијанска флота недавно вратила из Мореје са писмом његовог бившег учитеља Јована Хрисолораса, који поручује да би дошао у Италију да га цар није послао у Мореју.³⁸³

³⁷⁶ Dennis, Letters, No. 66.

³⁷⁷ Dennis, Letters, No. 39. Dennis, Manuel in Thessalonica, 137-138.

³⁷⁸ Dennis, Letters No. 39.

³⁷⁹ Dennis, Letters No. 40.

³⁸⁰ Dennis, Letters No. 51. Barker, Manuel II, 275 напомена 132;

³⁸¹ Нећак Манојла Хрисолора

³⁸² Посмртни говор брату Теодору у част цар је послао и Манојлу Хрисолори о чему је писао у 56. писму. Dennis, Letters, No. 56.

³⁸³ Dennis, Letters, No. 60.

VIII Коресподенти и епистографија цара Манојла II

Димитрије Кидон

Цар Манојло II Палеолог је своме добром пријатељу и узору у књижевности, Димитрију Кидону,³⁸⁴ послао 20 писама. У односу на број оних која су сачувана, писма Кидону чине велики део свих Манојлових писама, и не само то, битно је истаћи да су настајала у важном тренутку за цара. Својом бројном преписком са Кидоном Манојло је тражио подршку пријатеља искусног не само у писању, него и у државним пословима. Манојло је из Мале Азије, док је био у Бајазитовој војсци, упутио осам писама Кидону док је овај боравио у Цариграду. Разлог би се могао тражити и у чињеници да је Кидон вршио у више наврата функцију месазона. Са друге стране, Кидон је много пажње посветио писању епистула цару Манојлу. Написао му је чак 80 писама. Манојло се постарао да се Кидонова писма сачувају, тако што су прикупљена и груписана у збирку од око 450 писама. Манојло је у Кидоновом писању налазио узор, тражио је савете, премда није познато да ли је Кидон у правом смислу подучавао цара у писању писама. Пре ће бити да се ради о угледању на пријатеља, далеко искуснијег у многим животним ситуацијама. Пријатељство ове двојице је јасно показано у њиховим писмима, иако нису исто мислили о многим питањима, остајали су веома блиски.

Димитрије Кидон је рођен у Солуну 1323. године у богатој породици, где је стекао добро образовање. Димитрије Кидон је био месазон Јована VI Кантакузина (1347–1354, а потом Јована V Палеолога (1356–1386)).³⁸⁵

³⁸⁴ О Димитрију Кидону и Кидоновим писмима види: F. Tinnefeld, *Demetrios Kydones, Briefe I–1* (Bibliothek der griechischen Literatur 12), Stuttgart 1981, 63–74. Loeneriz, *Démétrius Cydonès Correspondance*, II, 13, 41. Б. Павловић, Срби у делима Димитрија Кидона, ЗРВИ 49, 2012. 258-301. М. Poljakovska, *Portreti vizantijskih intelektualaca*, preveo R. Radić, Beograd, 2013, 13-84.

³⁸⁵ H. G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, BZ 48 (1959) 309–338.

Кидон је прихватио другачије мишљење у односу на учење паламита, што га је приближило новом учењу које је долазило са Запада. Под уицајем Запада где је често боравио, Димитрије се супротстављао исихазму због чега га је синод осудио 1386. године. Заједно са Јованом V је путовао у Рим покушавајући да га убеди да промени веру. Кидон је остао у Венецији до 1371. године, а Јован V је остао да чека помоћ из Цариграда. Поново је 1390. године боравио у Венецији где је држао школу грчке културе.

Кидон је научио латински језик од доминиканца у Пери тако што је преводио Тому Аквинског (*Summa theologica*), што је довело до његовог приближавања латинској култури око 1357. године примио је римокатоличку веру. Кидон је у пролатинском духу написао два говора (*Symbouleutikoi*) којима подстиче Византинце да се уједине са западном Европом, ради заједничке борбе против турске опасности. Покушава да оправда своје удаљавање од система политизоване ортодоксије. Синод васељенске патријаршије осудио је Димитрија Кидона због свог приступања, приближавања, римокатоличкој цркви. Црква није била наклоњена Кидону. Он је одлучио да напусти Цариград 1396. године и отпловио је на Крит. Вероватно се на такав потез одлучио због опште опасности од Турака и због старости која му није дозвољавала да се предано бави државним пословима. Међу Манојловим писмима постоји сведочење о овом догађају.

Манојло је добио велики број писама од Кидона, током боравка на Лемносу, после бекства из Солуна (1389). Кидон је 1390. године отпутовао у Венецију, где је добио венецијанско држављанство у јануару 1391. године. У марту се вратио у Цариград. По доласку на престо, василевс Манојло II Палеолог је поново поставио Кидона за великог логотета, што је обављао до 1396. године. Крајем септембра 1396, заједно са Манојлом Хрисолорасом отпловио је за Венецију и вероватно је тамо примио од Манојла 31. и 62. писмо. Потом је отпловио на Крит, где је преминуо током зиме 1397/98. године.³⁸⁶

Из Солуна³⁸⁷ Манојло је упутио доста писама своје пријатељу Кидону (Τῷ Κυδώνη) који се углавном за то време налазио у Цариграду.³⁸⁸ Трећим писмом Манојло позива Кидона да му се придружи. Сам Манојло показује колебање између Платона и монаштва. Желео је да своје пријатељу набави збирку Платонових списа, што је Кидон

³⁸⁶ Loenertz, Démétrius Cydonés Correspondence, No. 56-57.

³⁸⁷ О владавини Манојла II у Солуну: Dennis, Manuel in Thessalonica, 96.

³⁸⁸ По Денису била је то зима 1382/83. Dennis, Letters No. 3.

давно тражио: Ὁ φιλῶν ἐζητεῖς, ἔχεις, τὸν Πλάτωνα.³⁸⁹ Ово писмо говори о Манојловом схватању Платона, о Кидоновом схватању Платона и коначно монашком - светогорском гледању на овог античког писца, јер Манојло није у могућности да књигу добије из Цариграда, већ је тражи на Светој Гори, пошто није могао да се уклопи са монасима, који су се давно одрекли световне мудрости. Манојло истиче улогу Кидона у даљем животу Платоновог дела тако каже „ти га сада враћаш у живот и чиниш га поново активним, а ја сам тај који је томе узрок.“ Манојло овим писмом исказује свој став према новом схватању света, према хуманизму који је већ егзистирао на Западу и који је Кидон прихватио. Манојло износи дилему између Платона и хришћанства, између римокатолицизма и ортодоксије, између Запада и Истока. Цар жели Платоновом књигом да придобије Кидона, да му се придружи у власти над Солуном. Такође, он жели да прихвати ставове свог старојег пријатеља и узора у погледу Платоновог учења. На овај начин постаје јасно да је ново схватање света постало популарно и код Манојла, и у Цариграду и у Солуну, те да га прихватају многи нарочито они који су боравили на Западу и окусили слободу новог мишљења.

Многи византијски интелектуалци подстичу интересовање за античке ауторе, међу њима свакако предњачи Димитрије Кидон. Зато они стање платонове литературе у позном средњем веку називају „жалосним“ које треба променити у корист дела античког писца.³⁹⁰ У писму Манојловом брату Теодору, морејском деспоту, 1383. Кидон, после осуде стања ствари што нема довољно интересовања за књижевност међу савременицима, написао је у 293 писму следеће: „...Интересовање које је дивни цар показао по мом мишљењу је значајно другачије, јер, чим је чуо да желим Платонову књигу, он је пожурio да пошаље некога да је набави. Пошто није био у могућности да је пошаље из своје резиденције, морао је прво да пошаље изасланике онима који су је поседовали, да обећа своје пријатељство уколико му је дају и да запрети непријатељством уколико одбију. Коначно, да би ми учинио услугу он је претрпео многе опасности.“³⁹¹

На почетку 4. писма³⁹² Манојло хвали саговорника Димитрија Кидона коме је поклонио Платонову књигу, до тада чувану на Светој Гори. Манојло наглашава да је међу

³⁸⁹ „Оно што си тако љубазно затражио, добијаш, свог Платона,“ каже Манојло II. Исто.

³⁹⁰ Loenertz, Démétrius Cydonés Correspondence, No. 259.

³⁹¹ Dennis, Letters No. 3.

³⁹² Dennis, Letters No. 4. По Денису написано је у лето 1383.године.

монасима судбина ове књиге жалосна зато што не желе да прихвате оно што Платон пише, јер је црква под снажним утицајем исихазма и традиционалног схватања литературе.³⁹³ Кидон о томе обавештава свог саговорника у претходном писму³⁹⁴ у коме се осврће на судбину књиге, али и учења Платона. За Платона често у својим писмима каже, син Аристонov τὸν Ἀρίστωνος. Манојло у овом писму говори о Суиди³⁹⁵ и о његовом значају за образовање Византинаца. Истиче да познавање Суиде није доносило новац, већ богатство речима, а то је битно за владање. Писмо је пуно размишљања на тему богатства и образовања, важнија је слобода у срцу, па макар остали сиромашнији, али ће бити слободнији. Ово хуманистичко схватање поимања света је последица боравка Кидона на Западу, поготово у Венецији. Писмо обилује примерима из антике, јер Манојло њиме жели да покаже своју ученост, што је прихватио баш од Кидона који му је био узор у томе зато користи прилику да се похвали колико је начитан. Повод је веома леп, Платонова књига која се чувала на Светој Гори. Помиње Дедала Δαίδαλος како би показао да има знања из грчке митологије.

У 5. писму³⁹⁶ Кидону Манојло подсећа саговорника на његове речи: „за оне који су стигли до савршенства ништа додатно се не може рећи.“ Такође, га подсећа на казивање мудраца да ништа у животу не може да остане непромењено, тако и њихово пријатељство достигло је максимум па је логично да ће почети да опада, јер се све мења, како сматра Кидон, а и сам Манојло се слаже. Манојло замера Кидону што овај тражи од њега да му врати неке своје радове које не сматра добро написаним,³⁹⁷ на шта Манојло узвраћа сумњом у њихово пријатељство. Кидон брани свој став тврдњом да Манојло нема довољно знања, али Манојло узвраћа да баш зато њему више значе и таква дела.

Кидон сматра да неки његови претходни радови, који су се налазили код Манојла, не треба да остану код њега. Мора да постоји озбиљан разлог за то. Могуће је да Кидон није имао довољно поверења у Манојла или овај сам верује да је тако, зато помиње пријатељство које слаби. Можда су и политичке прилике утицале на то. Кога то Кидон помиње или критикује или хвали, па је променом прилика променио суд? Не верујемо да

³⁹³ Dennis, Letters No. 4.

³⁹⁴ Loenertz, Démétrius Cydonés Correspondence, No. 259.

³⁹⁵ G. Mercati, *Intorno al titolo dei lessici di Suida-Suda e di Papia*, Byzantion 25-27 (1955-57), 173-193.

³⁹⁶ Dennis, Letters No. 5. Солун, 1383

³⁹⁷ Исто. „καί τοῦτ', οἶμαι, συνίστησι τὸ τοὺς σοὺς παῖδας, φημί δὴ τοὺς λόγους ἀχθεσθαι παρ' ἐμεῖ μένειν καὶ τοῦτους αἰτεῖν ἐπιστέλλοντα“. О томе говори и 10. писмо.

су радови лоши, то је само „слаба тврдња.“ Проучавање књижевности много је боље за онога ко није потпуно неук у писању, него што би било за сељаке или пак за оне који се темељно баве њоме.“ Манојло истиче „да би лампа била од користи мора да се да ономе ко је још увек у стању да види, и да није изложен сунчевој светлости.“³⁹⁸

Манојло у овом писму помиње оне друге којима Кидон више верује, али их не именује. Овде се по свему судећи ради о политичким разлозима. На престолу је у то време још увек цар Јован V, али постоји и други претендент, Јован VII. Манојло је за свога живота објавио многа писма Димитрија Кидона, зато овај и тражи да нека писма буду враћена, јер је велики Кидон променио политичке ставове, чак и верске, али и оне из темељних схватања друштва о томе шта је важније Платон или хришћанство, због чега је био критикован од стране високог свештенства.³⁹⁹ Промена ставова у схватањима појединих питања, нарочито оних из религије, последица је снажног утицаја западноевропског хуманизма, али и римокатоличке цркве којој се Димитрије Кидон приклонио. Он је током живота сазревао као интелектуалац, зато је и мењао ставове, што је последица времена у коме живи, нарочито због утицаја новог схватања света.

У 8. писму⁴⁰⁰ Манојло настоји да Кидону образложи зашто није њега консултовао када је преговарао са Римом око помоћи Солуну. О томе је Кидон писао⁴⁰¹ у своје писму Манојлу које је послужило као повод за настанак овог писма. Манојло говори о разлозима зашто није ангажовао Кидона, алудира на сиромаштво, помало нејасно, можда сматра да би за ово Кидон тражио посебну надокнаду. За одбрану града је потребна јака војска, а њу је било могуће унајмити за новац зато се цар обратио папи, јер сам нема довољно, стога прича о сиромаштву, јер без новчане помоћи нема успеха. Манојло је наивно веровао, да ће лако добити помоћ од папе, па је сматрао, да му Кидонова дипломатска вештина није била потребна. Преварио се, до реализације очекиване помоћи није дошло. Због тога цар-писац покушава да представи своје разочарање јер није добио помоћ од папе. Манојло зна да није могуће лако добити помоћ на Западу који је и сам у унутрашњем верском и политичком трвењу. По добијању новца могао је Манојло да тражи најамнике, јер се још тада код њега јавило мишљење да је рат против неверника могућ само уз велику војску

³⁹⁸ Dennis, Letters No. 10.

³⁹⁹ О објављивању Кидонових писама говори се у 5. и 10. писму које је њему упутио Манојло II.

⁴⁰⁰ Dennis, Letters No. 8.

⁴⁰¹ Loenertz, Démétrius Cydonés Correspondence, No. 302 .

прикупљену на Западу. Ово је позната политичка претпоставка, а Манојло зна да је почетак могућ у Риму, али подухват није лак, готово неостварив. Из овог писма се јасно види да је још тада Манојло помоћ тражио на Западу, што ће више пута чинити и касније.

У овом писму Манојло покушава да поткрепи своју вештину писања писاما примерима из антике показујући саговорнику како је добро поткован знањем. У Манојловим писмима преовладава жеља да се приближи антици што је последица доба у коме је живео познатог као ренесанса Палеолога, што је особеност византијске културе последњег столећа.

Манојло у овом писму показује да је заиста веровао у успех своје мисије те на крају писма истиче да је требало имати вере, као они који верују у Христа за кога се тврди да је рекао: „тражите, добићете“. Да није сам имао вере, да ће достићи свој циљ, не би се трошио толико на посланике, правда се Манојло, па додаје, да ако папа не испуни ништа од онога што је „Господ“ обећао, онда се не може сматрати викаром Господа.⁴⁰² Очигледно се Манојло преварио, можда зато што је преценио своју тренутну моћ. Нема сумње да би могућност да успе са Кидоном била већа, због његовог познанства на Западу, али можда недовољне. Са дуге стране, политичке прилике на Западу и у самом Цариграда нису биле повољне. У самој римокатоличкој цркви поново се јавио раскол јер се она није ослободила унутрашњих сукоба.

У 10. писму⁴⁰³ Манојло је приговорио Кидону да је писмо које је добио од њега садржало одређене оптужбе против њега. Оптужбе се односе на то да је Манојло желео да објави нека Кидонова писма, а да се овај противио, јер је сматрао да су нека писма недовољно добра, или су разлози другачије природе. Док је Манојло боравио у Солуну сакупљао је преписе свих Кидонових писاما са намером да их обједини у један кодекс.⁴⁰⁴ По Манојлу, сви Кидонови списи су беспрекорни, зато недостаци неких писاما нису реални, па не стоји самокритика Кидона. Манојло тражи од Кидона да доврши писање и

⁴⁰² „δοίη δ' ὁ Θεὸς μὴ τῶν ἐλπίδων νῦν γοῦν διαμαρτεῖν. οὕτω γὰρ ἀνάγκη μαντεύεσθαι πᾶσι, πιστεῦειν δὲ μᾶλλον πιστεῦουσί γε τῷ εἰρηκότι ὃ τι ἂν | αἰτήσησθε πιστεῦοντες λήψεσθε. εἰ μήτε γὰρ ἐπίστευου τυχεῖν ὧν ἐφίεμαι, δῆλον ὡς οὐκ ἂν περὶ τὴν πρεσβείαν τοσαῦτα ἀνήλισκον ἐγὼ ἐπίτροπός τε τοῦ Σωτῆρος σαφῆς τότ' ἂν εἰκότως νομισθεῖη ἐκεῖνος ὡς τὴν πρεσβείαν ἀπέσταλκα ἐπειδὴν μηδὲν ἐλλείπει τῶν τῷ Δεσπότηι ὑπεσχημένων.“ Dennis, Letters No. 8.

⁴⁰³ Dennis, Letters No. 10. Солун, 1383.-1387. Ово писмо је одговор на Кидоново 326. писмо. Loenertz, Démétrius Cydonés Correspondence, No. 326.

⁴⁰⁴ Dennis, Manuel in Thessalonica, 96.

да не обраћа пажњу на недостатке својих писама.⁴⁰⁵ Опет Кидон жели да се неки његови ранији ставови када је био ближи источној цркви не објављују као такви, јер се он сам променио, па је његово схватање другачије, много више је у духу хуманизма, што смо већ истакли. Зато се он боји да нека писма од раније не наиђу на осуди његових утицајних пријатеља на Западу.

На почетку 11. писма⁴⁰⁶ Кидону налази се мали трактат о беседништву, о вештини коју Манојло веома цени. „Бити успешан говорник је пожељније него бити богат, јасно је, то пружа веће задовољење од свег задовољства и већу славу. Али и супротно би се могло показати као тачно за оне који покушавају да праве говоре а нису, још у детињству, темељно изучили реторичку вештину. Особа која жели да одржи беспрекоран говор мора прво смислити шта би задовољило његове слушаоце и теме које би учиниле да се осећају славним. Осим рада, он мора поседовати природни таленат; његова жеља мора бити потпомогнута одговарајућом приликом. Додаје, „...због свих тих разматрања, мислили смо да је најбоље посматрати у тишини и држати се тога чврсто.“ У писму поново истиче врлине свога учитеља беседништва и писања Кидона који је вероватно био више узор него прави учитељ.

Манојло је одржао говор окупљенима пре почетка тешке опсаде Солуна.⁴⁰⁷ Послао је копију Кидону заједно са овим писмом. Ипак, Манојло сматра да је његов говор неуспешан, али да се он не треба сакрити од Кидона, зато га шаље њему. Манојло одаје својеврсно признање Кидону због његовог труда док га је учио беседништву, али и сам не верује да је у томе успео. „Убери онда слатки плод за себе, ти који си њен узрок, јер ти си био тај који нам је подарио семе и од тебе је биљка била обилно заливана.“ Овде се Манојло боји да није написао лош говор, правда својим неискуством грешку коју ће Кидон евентуално пронаћи.

Болест цара Јована V⁴⁰⁸ помиње се као тема у 12. писму Кидону, али и велики поклон у новцу, хиљаду златника које му цар даје да остане. Кидон ипак одлази у Венецију и поред „великог“ поклона није остао у служби цара. По свему судећи, реч је о

⁴⁰⁵ Dennis, Letters No. 10. О томе говори и 5. писмо. „ἔστωσαν δὲ οἱ μισθοὶ τὸ ἦν ἡτοιμάσαμεν χώραν ἐν τῷ βιβλίῳ ταῖς εσομέναις ἐπιστολαῖς ταύτην ὡς τάχιστα πληρῶσαι θελήσαι“.

⁴⁰⁶ Dennis, Letters No. 11. Написано је у јесен 1383.

⁴⁰⁷ Dennis, Manuel in Thessalonica, 81-84, 151-158. Barker, Manuel II, 59-66. R. J. Loenertz, L'exil de Manuel II, 116-140.

⁴⁰⁸ Dennis, Letters No. 12. Написано у пролеће или јесен 1389/90. Са њим је у корелацији 410. и 425. Кидоново писмо. Loenertz, Démétrius Cydonés Correspondence, No. 410. и 425.

некој врсти повећања плате за царску службу. Није новац био довољан да Кидон остане у Цариграду који је притиснут и претендентом Јованом VII и Турцима који су нагомилали војску на Балкану. Тешко је било одредити новац за овакве расходе, за плату Кидону, јер је благајна сиромашна, зато Манојло помиње и друге обавезе цара. Вероватно мисли на данак у новцу према Турцима. Цар је дао новац, иако је то било тешко учинити, али то није довољно Кидону да остане. Манојло у том духу истиче: „онај који ти није давао наде да ћеш добити чак ни хиљаду златника сада је неочекивано дао двоструко..., ...Немој нам сада рећи да је цару лако да да хиљаду златника и да ту суму даје често, када му је тешко да утврди своју власт над народом, коју је већ дуже време на одређени начин служио.“⁴⁰⁹ Ово је веома понизно од самог Манојло, који зна да старом цару мора неко искусан да помогне, а стиче се утисак да нико неће у службу, када је град угрожен од велике турске војске која је у његовој близини, а сам претендент Јован VII је могао сваког часа да као турски савезник заузме престо.

Манојло саветује Кидона да не иде, да ће у отаџбини имати довољно прихода, помоћ за живот, иако прилике нису повољне. „Кад наступе невоље, човек треба бити слеп према расуђивању...“ На овај начин Манојло жели да истакне да се Кидон, мада он није присталица тога, мора држати престонице, даље од мора, да треба саветима да помогне отаџбину, супротно како Кидон сматра, расуђујући разумно, да више може да учини, ако помоћ потражи на Западу. Међутим, Манојло му на крају писма даје коначан савет, као да га моли да остане, јер његово искуство вреди: „Послушај ме онда и као накнаду за оно што ја мислим да је добар савет, дај нам обећање да ћеш ово послушати и умирити свој ум признавши да ћеш само на овај начин успети, далеко од морских таласа, да донесеш ред и радост својој отаџбини и да је подржиш својим саветима пошто су олује удариле.“⁴¹⁰

Манојло у 14. писму⁴¹¹ показује да је имао посебно поштовање према Кидону, зато одговара на његова писма редовно. Пише, чак и када не добија редовно писма, али другима то чини ређе. Манојло каже да је његов дар за писање мањи, да он није „шетао са

⁴⁰⁹ Dennis, Letters No. 12.

⁴¹⁰ „Πείθου δὴ μοι καὶ ἀπόδος μὲν ἡμῖν μισθὸν τῆς ἀγαθῆς, ὡς οἶμαι, συμβουλῆς τὸ πεπεῖσθαι τῇ συμβουλῇ. σαθροῦ δὲ γαλήνην τοῖς λογισμοῖς ᾧ μόνῳ δονήσῃ λέγων τρικυμίας χωρὶς καὶ κοσμεῖν καὶ ἐστᾶν τὴν πατρίδα καὶ κλυδοωνιζομένην ἀνέχειν ταῖς συμβουλαῖς.“ Dennis, Letters No. 12.

⁴¹¹ Dennis, Letters No. 14.

реторима у вртовима муза.⁴¹² Такође истиче као чест и реалан разлог, зашто нема времена да пише, јер му то државни послови не дозвољавају, а не само да му мањка таленат и умеће. Манојла један разлог више омета од других, „да маршира са Ромејима заједно са својим непријатељима“, као вазал Бајазита,⁴¹³ како би ратовао против „Скита“ и да заповеда трупама наших непријатеља. Закључује, да је тешко да пише иако писање воли, јер је ситуација у којој се налази веома сложена па додаје: „који Демостен не би био разочаран овом чињеницом?“

Манојло понекад примећује у својим писмима да му недостају Кидонова писма и да је желео да их прима чешће, да је на њих навикао. И поред учешћа у рату он има времена да пише како би писма изнудила одговор, па наводи „од како сам престао да примам као што је то било уобичајено твоја писма, ја их жарко ишчекујем, и у сред рата и сукоба, пре него што се попнем на свог коња и одмах потом проверим своје оружје, које тек што сам спустио, не оклевавам да ти пишем, како би ти имао разлог да ми одговориш.“ Манојло наводи пример "сирена" и њиховог певања које опчињава слушаоце, али их и чине племенитим, испуњеним љубављу, зато и кад не певају још јаче делују на оне који су њима очарани. Манојло иако нема времена да пише, очекује писмо од Кидона, јер га оно оплемењује, као слушаоце песме сирена. Он се читавим својим писањем труди да покаже вештину писања и познавање антике, што његова писма чини веома елегантним са прелепим примерима из прошлости који имају за циљ да код слушаоца произведу одређену реакцију. На крају писма истиче свој тежак положај, како на самом бојишту, али и у односу на свога господара.

Посебно је важно Кидоново 16. писмо⁴¹⁴ које су многи аутори преводили и коментарисали. Манојло помиње „оштру зиму“, зато Баркер сматра да је ово писмо Кидону написано у време Бајазитовог похода на Синопу, на северу централног дела Мале Азије. Манојло говори да га је Кидоново писмо затекло у „малој равници окруженој

⁴¹² δακτύλοις γεγευμένοις τῶν λόγων, οὐ μετὰ ῥητόρων χορεύσασιν ἐν Μουσῶν κήποις, καὶ δὴ καὶ πλ ἦθος πραγμάτων καὶ ἀσχολίαι πολλάι καὶ τρικομίαι, πῶς οἶει τὸ γὰρ Ῥωμαίους καὶ αὐτὸν ἀφέντας τὴν αὐτῶν ἐν τῇ Σκυθῶν τοῖς Σκύθαις πολεμεῖν καὶ στρατηγεῖν τοῖς ἐχθροῖς, τίνα τοῦτο Δημοσθένην οὐ συνέχεεν ἂν καὶ πρὸς λόγων τὸκόν ἐπήρωσεν; Dennis, Letters No. 14.

⁴¹³ G. Moravcsik, Byzantinoturcica II, Sprachreste der Turkuolker in den Byzantinischen Quellen, 282.

⁴¹⁴ Dennis, Letters No. 16. Ово писмо је највероватније написано половином 1391. године, или у позну јесен или зиму. О њему постоји бројна литература. Xirvey, Memoire sur la vie et les ouvrages de l'empereur Manuel Paleologue, 55-59. Charanis, The strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks, 310-311. Loenertz, Manuel Palaeologue et Démétrius Cydonès, 281. Barker, Manuel II, 90-93.

ланцем стрмих планина, једва довољној за војни логор.“ “... По изгледу то је једно екстремно неприступачно место. Осим мало шуме и нешто мутне воде, ништа више нам не може пружити“. Даље описује суровост Бајазитове војске према становништву покорених крајева. „Становници који су је напустили побегли су у планине, у тврђаву, покушавајући да избегну сигурну смрт, веома сурову и смрт без трунке правде. Јер свака уста која су се отворила одмах су као одговор мачем затворена. Нико није поштеђен, ни мала деца ни беспомоћне жене. За оне које старост или болест спречавају да побегну нема наде да ће избећи смртоносно сечиво.“ Бајазит не штеди ни мушкарце ни жене. Манојло тако истиче суровост турског владара, али и суровост Илира, Меза и Трибала.⁴¹⁵ Истиче да је њихова освета "у име Христа", за оно што су од ових народа доживели у прошлости. Можда у томе претерује? Свакако, реч је о Бајазитовим балканским вазалима међу којима се налазио и Стефан Лазаревић, тада још увек кнез. Бајазитова војска је била једнако сурова и према хришћанима, као и војска хришћана према муслиманима. Дакле, Манојло у овом писму истиче да је турска муслиманска војска подједнако била сурова према муслиманима у овом крају који још нису њима покорени, иако су неки међу њима носили високо верско достојанство, како га он наводи "маула".⁴¹⁶

Манојло зна да су градови на које наилази у Малој Азији некада били део империје, али не постоји континуитет код локалног становништва да пренесе вест о њиховом ромејском пореклу. Сеобе и ратови потпуно су изменили структуру градова, тако да о прошлим временима сведоче само рушевине. Са новим становницима дошли су нови обичаји. Манојло овде износи сав свој "јад" што су стари градови нестали.⁴¹⁷ Тугује за прошлост славне империје. „Уништили смо ове градове, али је време избрисало њихова имена, ухватила ме је туга, али сам то ћутке поднео. Али као што можеш да замислиш, када би неко ко нема појма о древном имену града, рекао неко чудно варварско име, ја бих гласно закукао...“ Намерава да говори о градовима кроз које је прошао, а чијих се имена

⁴¹⁵ *παρὰ τῶν Τριβαλλῶν καὶ Μυσῶν καὶ Ἰλλυριῶν* Dennis, Letters No. 16.

⁴¹⁶ *Maula (μαυλωνάς)*, дервишки ред из Мале Азије. S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (Los Angeles, 1971.), 381-396.

⁴¹⁷ „Τὸ δὲ πεδῖον ἐν ᾧ νῦν ἐσμεν εἶχε μὲν τινα προσηγορίαν πάντως ὅτε εὐτύχει ὑπὸ Ῥωμαίων πατούμενόν τε καὶ δεσποζόμενον· νῦν δὲ ζητοῦντι ταύτην μαθεῖν λύκου πτερὰ, ὃ φασιν, ἀτεχνῶς μοι συμβαίνει ζητεῖν τῆ τοῦ διδάξοντος ἐρημία. Πόλεις δὲ ἰδεῖν μὲν ἐστὶν ἐνταῦθα πολλάς, οὐκ οὖν δ' οἷς μάλιστα κοσμοῦνται πόλεις καὶ ὧν χωρὶς οὐκ ἂν κυρίως καλοῖντο πόλεις περιεχούσας ἀνθρώπους. αἱ δὲ πλείους καὶ κεῖνται θέαμα τούτοις ἐλεεινὸν ὧν πάλαι κτῆμα τοῖς προγόνοις ὑπῆρχον, ἀλλ' οὐδὲ τοῦνομα γοῦν ταυταισὶ τῷ διεφθάρθαι ἄνωθεν περιλείπεται.“ Dennis, Letters No. 16.

сећа. Помиње Помпеју (Πομπλίου), сада град у рушевинама, а некада славан, са очуваним мостом. Помиње градове "Зено" Ζήνωνος, које је већ прошао. Креће се у правцу "излазећег сунца" између Синопе Σινώπην са десне стране и са Ханиса Αμινσῶ са леве стране.⁴¹⁸ Манојло пита Кидона, како би сам дао одговор том истом Кидону, да ли жели да сазна зашто Бајазит ово чини, те сам даје одговор, жели да покори владара области Πεῖτζᾶς, у чијем саставу се налази Синопа, како би натерао владара овог града, да се преда или покори. Када Бајазит оствари овај циљ, Манојло се нада да ће се вратити кући и распустити војску. „Верује да би намесник, по имену Пеисха који управља територијом која се граничи са Синопом Σινώπη и Аминсом Αμινσῶ, заједно са неколико села и малим бројем људи, требало бити покорен или натеран да склопи савез. Онда, пошто би Синопа била готово сасвим опкољена, он би је могао или потчинити себи или присилити Исфендиара (Σπεντάρης), владара Синопе, да размотри и прихвати све захтеве које би му овај желео упутити. Коначно, са свим овим победама он би, заједно са Скитима Σκύθαις, изазвао страх код владара Севастije Σεβαστείας.“⁴¹⁹

Манојло се често, па и овде, жали на недостатак намирница, оштрину зиме, болест, која је "покосила" многе људе у Бајазитовој војсци. Много тога у писму може да каже, али избегава, јер му правила писања не дозвољавају. То јест, не сме, јер се боји да себи не науди, ако пише лоше о Бајазиту који има своје присталице у Цариграду, а они то не смеју да чују. Цар се правда да нема ништа са политиком коју води Бајазит, то није у духу његовог образовања, али у писму и не сме да помене ко је крив за његов садашњи положај, а то је његов господар. „Јер ово страшно и оптерећујуће време не прави уступке нама којима је од велике важности да останемо по страни и да немамо ништа са стварима у које смо сада умешани или са било чим везаним за то, јер ми нисмо били образовани за овакве ствари, нисмо навикли да у њима уживамо, нити је то у нашој природи, али за тренутно стање ствари морамо свалити кривицу не помињући особу коју би требало кривити.“

По Манојлу, на овом Бајазитовом походу, војска је погођена највише болешћу и меланхолијом, јер ратује у корист својих непријатеља. По његовом суду у овом писму је "прекршио границе писма", каже с правом, јер ово више личи на извештај са похода, па

⁴¹⁸ Dennis, Letters No. 16. Денис у свјим коментарима уз писмо одређује географску позицију војске. “Мора да се налазио источно од Помпеи полиса, јер војска је одатле марширала ка истоку са Синопом на Црном мору на северу и реком Халис (данашња Кизил Ирмак) на југу.“

⁴¹⁹ Dennis, Letters No. 16.

додаје, да ни то није довољно да пријатељу изнесе све што би овај желео да сазна, јер он према Кидону као своје узору у писму показује суздржаност, или, чини нам се, страхује да ипак писмо не заврши код Бајазита. Чак и то што је написано није све зло које је снашло и њега и Бајазитову војску. Манојло нешто не жели, а нешто не сме да саопшти, што сликовито каже, не жели да „заплови по мору малом барком“, тј. он скромно самокритички тврди да је невешт у писању. Он заправо показује, да зна само донекле да заплови, уз обалу, тј. да саопштава само детаље како би пријатеља обавестио, али је свестан да би Кидон боље описао ситуацију. Јасно обавештава пријатеља да остало што жели да каже није за писмо. Он је писањем испунио обавезу да обавести своје, не само Кидона у Цариграду, да је он добро. На крају писма поменуо је своје обавезе према Бајазиту, да му прави друштво док пије вино, али султану то неће бити довољно, само ће га тренутно умирити.

Кидон је одговорио 432. писмом које наводи Ленерц у своје издању: „...Не верујем да је твоја жеља за писањем била ометена пићем и широким, златним пехарима и свим тим бесмислицама о друштву са којим пијеш... Шта би могло бити више обесхрабрујуће за твоје пријатеље од тог дугог одсуства, да га не назовемо ропством? ... ја сам био убеђен у једну ствар и рекао сам свима још раније да ће те сигурно савладати, а то си и сам спомињао као најтеже и најгорче од свега, то што живиш са варварима... То је оно што си и признао, мучило је твој ум јер си гледао чувене поседе својих предака подвргнуте понижењу од тог отпада.“⁴²⁰ Видимо да Кидон и Манојло потпуно идентично гледају на ситуацију у Бајазитовом табору.

Манојло „бира да напише“ 19. писмо⁴²¹ Кидону „у малом шатору ноћу, уместо сна који враћа снагу уморном телу“. Врло верно описује стање у коме се нашао. Под оружјем и у сталном ишчекивању битке, уз то је страшна глад и хладноћа. Ове тешкоће су заједничке за целу војску, али за њих су посебно неподношљиве, јер морају да се боре „заједно са онима и у име оних чије свако повећање снаге умањује нашу снагу.“ „...чак и ако могу да нађем времена да пишем, ја бих задржао своју руку, јер немам шта да пишем осим што вероватно би било боље да се не пише“. „Како ја могу бити смирен када предводим тако велику војску, тако дуго времена за време зиме у страној земљи, иако би

⁴²⁰ Loenertz, Démétrius Cydonés Correspondence, No. 432.

⁴²¹ Dennis, Letters No. 19. Денис ово писмо датира у зиму 1391. године.

је могао назвати пријатељском? Овоме треба додати оскудне намирнице, а страшно високе цене које треба платити за њих, оне оптерећују ум, пошто смо већ много потрошили ратујући далеко од куће. Јер људи који су са мном су странци по обичајима, језику и вери,⁴²² а у добро организованом граду једва да су у могућности да купе остатке од онога што се продаје на пијаци. Шта све они морају истрпети, посебно што морају да се боре са твојим људима, ако желе да уграбе неку ситницу од продаваца? Осим тога, замисли глупост, оних који имају највиши ранг пред сатрапом (Бајазитом), њихову незаситу похлепу, њихове сталне захтеве, њихову бруталност, њихову међусобну љубомору, бес који осећају према странцима, њихово одбијање да одустану од било чега или да се врате кући сасвим наги.“

Ова кампања је била тежа од свих до сада. Бајазит је обећао богату награду, али Манојло би био задовољан да задржи оно што има, али је то могуће само уз божју помоћ.⁴²³ Нада се скором и безбедном повратку. У овом писму Манојло описује суровост и сировост Бајазитовог окружења, њихову сталну жељу за пљачком која је једини циљ похода. Писмо је добар извор за упознавање прилика у непосредном окружењу Бајазитовом. То је стање „суровости“... Премда Манојло и претерује, јер по природи ствари не воли Бајазита, ова слика је веома реалистична, јер се не може очекивати од турског султана и његове пратње да са великом државом брзо прихвати нове обичаје који одговарају цивилизованом свету. За Манојла то је потпуно непривхатљива сировост у понашању, чак и према муслиманима. Уочава се нетрпељивост Бајазита према хришћанским вазалима, која је очекивана, јер је у питању и верска и цивилизацијска разлика унутар разнолике Бајазитове војске, али је војна моћ на страни Турака, па не преостаје ништа друго него да се трпи и чека крај похода.

Манојло је често ишао у лов са Бајазитом, што је његова вазалска обавеза. И на тај начин се показује потчињеност господару. Не само због тога, Бајазит је посебно волео да држи Манојла поред себе, више због неповерења које је владало међу њима, али и због доброг друштва. „После и преко свега овог, да ли би требало да наведемо свакодневни лов, расипање и раскалашност за време и после оброка, гомилу глумаца, масу фрулаша, певачке хорове, читава племена плесача, безумно церекање после јаког вина? Да ли је

⁴²² Мисли на разнолику војску Бајазита

⁴²³ Dennis, Letters No. 19. “πῶς γὰρ οὐ; εἴ γε σὺ μὲν οἶον ἔρθην εἰπὼν, ἡμεῖς δ’ ἐν καιροῖς Θεοῦ μόνου χρήζουσιν.“

могуће да ум оних који све то издрже не затупи?“ Манојло је и поред формалних и војничких обавеза имао времена да расправља са муслиманима.

Док је ратовао за Бајазита Манојло је добио писмо од Кидона, зато на почетку свога 20. писма⁴²⁴ говори о разлозима зашто раније није одговорио, мада је, каже Манојло, у прошлости он често први писао. Кад говори о разлозима, Манојло наводи да ће они његовог пријатеља учинити срећним, када за њих сазна. У тренутку кад је писмо стигло, а донео га је вероватно слуга Константина Асена (ὁ τοῦ Ἀσάνη οἰκέτης),⁴²⁵ Манојло је био у пљачашком походу на племена источно од реке Халис. Манојло наводи, да је због неприступачног теснаца реке Халис било тешко да се дође до њега, зато је тек по повратку сазнао за писмо и вест о кути која је захватила Цариград у време док је он боравио у овом граду. На крају писма саопштава да ће се он ускоро вратити.

„У време када је изгледало повољно повести рат против Скита у савезу са оним који те исте људе води против нас, а који су били стављени у његову службу нашим потешкоћама и опасностима, тада смо морали да проведемо један дужи период у Анкари, оном некада познатом граду који сада чак није богат ни по безбожништву.“ Очигледно је да Манојло мисли на слабо познавање исламске вере код тамошњег становништва. До тог закључка је дошао док је водио теолошке расправе, јер је био гост како сам каже, „извесном старцу“⁴²⁶. Манојло мора да је провео цео децембар у Анкари (Ἀγκυρα), некада богатом граду Фригије, како га назива, где је водио дијалог са Мутеризесом, муслиманским теологом, кога је, како можемо закључити из писма, сматрао slabим познаваоцем исламске вере. Боље рећи, Манојло је себе сматрао већим теологом.

На основу Манојловог писма може се закључити да је Бајазит са хришћанским вазалима и Манојлом ратовао против војске која је некада заједно са Турцима ратовала против Византинаца, а која се после смрти Мурата на Косову 1389. године одметнула од његовог наследника. Зато је Бајазит прво морао да угуши побуну, наравно уз помоћ својих хришћанских вазала.

⁴²⁴ Dennis, Letters No. 20. Написано је у зиму 1391. године.

⁴²⁵ Dennis, Letters No. 18. Упућено је Константину Асену.

⁴²⁶ Trapp, Dialogue mit einem „Perser“, 120-121. Voordeckers, Les entretiens avec un Perse de l'empereur Manuel II Paleologue, Byzantion, 36 (1966.), 311-317.

У 21. писму⁴²⁷ Манојло одговора на Кидоново писмо желећи да упути поруку своме пријатељу, није довољно да се јадикuje, већ треба да се окрену Спаситељу, јер је он казнио Ромеје због грехова, и на то Манојло га подсећа на његове речи: „треба се окренути Њему који нас је са небеса казнио због многих наших грехова. Дај нам, Спаситељу, да се без одлагања вратимо теби, како би и нама боља срећа могла назад похитати.“ Поставља се питање, на који грех мисли Манојло.

Врло брзо је Манојло написао 22. писмо⁴²⁸ Кидону. У овом писму говори се о болести Кидона. Манојло напомиње да Кидон није успео да га посети у протеклих пет дана, што указује да су обојица били у Цариграду, те да се Манојло вратио из похода. Даље се у писму говори да је Кидон болестан, те да није могао да посети пријатеља по повратку у престоницу. Оскудица у слободном времену је чест мотив Манојлов за неписање.

У 23. писму Кидону⁴²⁹ Манојло преноси утиске које је стекао док је читао његово писмо упућено царици Јелени. „У твоје име ја сам лично прочитао твоје предивно, слатко писмо мојој мајци царици, у коме си говорио о њеној тешкој судбини...“⁴³⁰ Иначе је познато да је царица била у добрим односима са Кидоном. После смрти Јована V, 16. фебруара 1391. године „царица Јелена је наставила да активно учествује у власти, имајући улогу регента, док је Манојло ратовао за Бајазидом у Малој Азији током друге половине 1391. године. Јелена Кантакузин је и раније била више на страни свога сина Манојла, не подржавајући агресивну политику старијег Андроника IV коју је као такву наставио његов син Јован VII. Царица Јелена је учествовала у дипломатским преговорима до јула 1392. године“ После тих догађаја царица се замонашила и узела монашко име Ипоменија.

У 25. писму⁴³¹ посвећеном Кидону Манојло износи веома важан лични став о хришћанском светитељу и писцу Јовану Златоустом. Кидон је добро познавао његова дела, зато се овим поводом Манојло обраћа њему. У писму Кидону говори се о царевом ставу према хришћанском писцу и светитељу Јовану Златоустом. Манојло наглашава да се

⁴²⁷ Dennis, Letters No. 21. Писмо је написано 1391/92. године као одговор на Кидоново 431. писмо. У писму се помиње „помор“ у престоници, вероватно је у питању куга (август 1391. године).

⁴²⁸ Dennis, Letters, No. 22. Написано 1392-1396. године. Кидон и Манојло су били у Цариграду у то време.

⁴²⁹ Dennis, Letters, No. 23. (1392-1396). Loenertz, Démétrius Cydonès Correspondence, No. 444, 449. Thiriet, Regestes, 798, 820.

⁴³⁰ Dennis, Letters, No. 22. “Αὐτὸς σὴν χάριν ἀνέγνων τῆ μητρὶ καὶ δεσποίνῃ τὴν πικρὰς σὴν ἀτεχνῶς ἠδεῖαν ἐπιστολήν, ἢ τοσοῦτον ὄλον με ἀνηρτήσατο ὡς μὴ τῶν χειρῶν ἐκβαλεῖν πρὶν ὄλιν λέξεσιν ἐντυπῶσαι τῷ νῷ.”

⁴³¹ Dennis, Letters, No. 25. (1392-1396)

раније дивιο Јовану, његовој врлини и мудрости, али у тренутку писања овог писма, више то не мисли, каже да је погрешно, што је раније тако мислио.⁴³² Он је дивљење осетио када је први пут прочитао дело Јована Златоустог. „Ја сам имао тако високо мишљење о његовим врлинама али када упоредим шта сам пре осећао са тим шта осећам сада, не могу да кажем ни да сам се дивιο човеку, нити да сам га волео раније.“⁴³³ За Манојла ово дело је изазвало дивљење, Кидон је о њему написао говор, а друга дела су за Манојла "инфериорна". „Да ли и други сматрају његову расправу достојном дивљења као ја, у сваком случају то сами знају најбоље. Што се мене тиче, ја гледам на све што је написао као златно и достојно раја, ипак верујем да су његова остала дела онолико слаба у односу на ово дело колико су слаба дела других, који не гаје велику страст према књижевности, у односу на његова остала дела.“ На крају се обраћа Кидону, описује говор Кидона, да ће оправдати свог пријатеља, ако је у критици Јована Златоустог претерао, јер сам Кидон у предговору говора каже да је свестан тежине подухвата. „...По мом мишљењу, о њему је врло лако донети литерарни суд. Јер ако се на човека гледа са толико дивљења и поштовања због његове способности да убеди хришћане и тако изнесе истину на светлост дана, не би ли требало да изазове још више дивљења и поштовања када је потпомогнут тежином Светог писма то исто успео у обраћању паганима.“⁴³⁴

Кидону је Манојло написао и 26. писмо⁴³⁵ које по своме садржају више подсећа на реторску вежбу на одређену тему, него на друга писма упућена Кидону. Радња овог писма заснована је на истинитом догађају. Цар Манојло је поклатио коња Кидону, зато што му је претходни угинуо. Манојло жели да нагласи Кидону, саговорнику у овом писму, да је губитак коња који није био посебно добар, довео до тога да Кидон добије новог коња који је много бољи.⁴³⁶ Једна ствар у животу када се изгуби, може да је замени друга, много боља.

На почетку 29. писма⁴³⁷ Манојло помиње Кидонову болест која га је спречила да посети пријатеља. Болест је чест изговор за неписање. Истиче значај пријатељства са

⁴³² „καὶ γὰρ τοσοῦτον ταῦτ' ἠξίηται παρ' ἐμοὶ ὅσον τὰ νῦν τοῖς πρόσθεν παραβαλόν, οὐκ ἔχω λέγειν ὅτι πρὶν ἦτοι ἐφίλον τὸν ἄνδρα ἢ διὰ θαύματος ἴγρον.“ Dennis, Letters No. 25.

⁴³³ Loenertz, Démétrius Cydonés Correspondence, No. 406. Dennis, Letters No. 25.

⁴³⁴ Mercati, Notizie di Proroco e Demetrio Cidone, 157-158.

⁴³⁵ Dennis, Letters No. 26.

⁴³⁶ Dennis, Letters No. 26. „ἰδοῦ γὰρ νῦν | σοι τοῦ τόν ἵππον τόνδ' ἔλθεῖν παρ' ἡμῶν, ὃς καὶ μείζων ἐκείνου καὶ καλλίον ἐστίν, ἐκεῖνος δὴ τεθνεὼς ὃν οὐκ ἐπαινεῖς αἴτοις“

⁴³⁷ Dennis, Letters No. 29. Написано у периоду од 1394. до 1396. године.

Кидоном и због тога му је захвалан. Манојло хвали Кидоново писмо које је добио, те пише ово писмо као одговор. Труди се да испуни жељу и напише одговор пријатељу, и да „послуша Соломона (τῷ Σολομῶντι) који саветује, да је неопходно одредити право време за све“. Кидон је „несрећно изабрао тренутак“, а то је опсада Цариграда, да напише писмо пуно грчке елеганције. Кидон је „неуморан у својој потрази за њима“.

Манојло говори о опсади мале тврђаве, којој се спрема да пође у помоћ, иако је то заиста мало место и није од велике важности непријатељу, али, ако би је заузео, учинило би да се осећају срећније и угледније. Потребна је храброст, јер Бог је већ оставио њиховог „сатрапа“⁴³⁸ празних руку, када је отпочео свој напад, а исто ће урадити и сада", тј. султан Бајазит неће успети у опсади.

Кидоново 450. писмо је написано као одговор на ово писмо. Денис га преноси: „Сасвим сигурно, твоје писмо је било писмо војника, показујући да је аутор био изузетно заузет и дајући нам до знања да не би требало да пишемо дуг одговор. У ствари, ми схватамо да би било оптерећујуће одвлачити заузету особу од њених хитних задатака, тако да смо ово писмо учинили сасвим кратким, али оно што бисмо укључили у писмо, сада ћемо прикључити својим молитвама.“⁴³⁹

На почетку 31. писма⁴⁴⁰, за нас веома важног, јер пружа пуно важних обавештења, цар Манојло саопштава да је краљ Жигмунд стигао у луку, не дуго након што је Кидон испловио у море.⁴⁴¹ Пораз крсташа, Француза и Мађара, код Никопоља 25. септембра 1396. године изазвао је разочарање у Цариграду, зато је Кидон, можда, и одлучио да напусти престоницу верујући да је све изгубљено. Манојло сматра да је Кидон стар и болестан и да није био за путовање. Требало је да остане у Цариграду и из других разлога, јер одласком из престонице пропустио је прилику да види угарског краља Жигмунда који је покушао да спасе хришћане ропства.⁴⁴² На крају, Манојло закључује да је боље што је Кидон отишао да и сам не доживи жалостан приказ пораженог краља. Манојло износи мишљење да је ово велики ударац за све, да је тешко здравима да то издрже, а камоли старом и болесном Кидону. Пита се Манојло, „која то несаломива душа не би сасвим

⁴³⁸ Dennis, Letters No. 29. Barker, Manuel II, 126-127. Сатрап је турски заповедник (τὸν τοῦτων σατράπην).

⁴³⁹ Loenertz, Démetrius Cydonés Correspondence, No. 450.

⁴⁴⁰ Dennis, Letters No. 31. Из октобара 1396. године.

⁴⁴¹ Dennis, Letters No. 31. Οὐκ ἔφθης εἰς τὸ πέλαγος ἀφεις καὶ ὁ ῥήξ εὐθὺς εἰς τὸν λιμένα καταχθεις οὐ μᾶλλον εὐφρανε φανεις ἢ τῷ οὕτω γε φανῆναι λύπης τοὺς ποθοῦντας ἐνέπλησεν.

⁴⁴² После битке код Никопоља Жигмунд се склонио у Цариград .

поклекла него би успела да остане чврсто на ногама“, правдајући свог пријатеља због одласка.

Неке Византинце краљев долазак у таквим околностима је обрадовао, док је друге дубоко растужио, јер пораз краља Жигмунда није тешко пао свима у Цариграду, већ само неким. Ово говори о чињеници да је Цариград дубоко политички подељен. Кидон није сачекао краља, за шта Манојло оптужује судбину, када каже: „јер само си ти пропустио да видиш доброг и племенитог човека који је дао све од себе да спасе хришћане из ропства, човека кога си желео да видиш можда више него било ко други.“⁴⁴³ „Али када мало размислим, као и свака паметна особа, ко би могао жалити више него икада због стања људи и што нисмо одустали од наше наде са нашим првим узвиком када се за овај невероватан догађај сазнало, пре него што је посведочен, сада, по виђењу онога што се у ствари збило вољан сам да променим своје гледање на твој одлазак.“

Манојло истиче да га је обузело разочарање, готово безнађе, зато што су хришћани доживели велики пораз, све то саопштава своме пријатељу, сматрајући да је боље што Кидон није видео тај жалостан призор. „За промишљеног човека живот није вредан живљења после тог грома, тог потопа, који је, иако није захватио цео свет, био гори него први и однео људе племенитије него из оног времена. Онда се појавило то дивљаштво, та одјекујућа и одвратна бука, они удари грома који долазе један за другим, сви тако застрашујући.“ Тако Манојло види тренутно стање у Царству које су преплавили Турци, са својом суровошћу и застрашујућом снагом су грабили да униште све што је остало од славне прошлости. И поред тога, нада у спасење је стално присутна у писањима Манојловим. "Бог ће излечити оне које је ранио",⁴⁴⁴ поручује Манојло. Жели да нагласи, да је Византинце Бог казнио због греха, али да ће их он ипак избавити из безнађа.

У свом литерарном опусу Манојло често истиче разлику између хришћана и неверника муслимана који су за њега обични људи који немају ништа духовно. Победиће невернике, као ударцем гвозденог штапа који је Давид „оставио“, који је Бог отац дао сину, Христу. Даље у тексту истиче „...сада кад видим, да је пут безбожника олакшан...“, „...рекао бих нешто што би могло изгледати прилично смело, он има извесну обавезу која би била да побије веровање или оно што је у ствари глупост неверника и покаже глупост и

⁴⁴³ Dennis, Letters No. 31.

⁴⁴⁴ „Ἄλλ’ „ὁ τρώσας ἰάσεται“ Θεός. οὕτω γὰρ ἄμεινον καὶ λέγειν καὶ πιστεῦειν τῆς ἀγαθῆς ἐλπίδος ἐχομένους.“ Dennis, Letters No. 31.

нетачност учења која је Мухамед, сатанин војсковођа и ученик, оставио као грешку својим ученицима и следбеницима. Њима је он гарантовао и прорекао, у оној мери у којој га они напуштени заиста сматрају за пророка, да ће увек бити потпуни победници над хришћанима. Заиста, према Божијем прикривеном суду, ово се стално дешава, и не само да их не доводи до тога да напусте своја „ташта“ веровања иако немају, како изрека каже, ништа значајно да понуде у одбрани свог култа против напада, већ такође приморавало многе људе, несигурне у своју веру и несвесне богатства Божије доброте, трпељивости и великодушности, да богохуле. Можеш приметити да се неки од њих својевољно одричу светла и допуштају да буду увучени у таму, и чак сасвим бестидно, нашу ствар изврћу руглу. Јер ако тај самопрокламовани пророк не буде оспорен и Бог који држи лук натегнутим никада не пусти стрелу да полети, ако онај који носи мач о коме је Павле говорио „мач узалуд глача,“ а богомрсци наставе свој победоносни низ док не дође време када, према истом апостолу, њихову вредност ће разоткрити ватра, тада би они можда могли изнети неки вид одбране на суду, мада не најбољу, тврдећи да нису гледали на свог учитеља као на лажова, већ да су мислили да им помаже. Ако они верују у такве ствари, нису се приближили истини ни на који начин већ су, пошто су ти људи необразовани варвари, следили лаж која је носила маску истине. Ја верујем да је ово тачно, ако се вратиш својим мислима све до времена њиховог претка Исмаила, њихова уста неће бити сасвим затворена за време суда којем ће ове слуге морати подлећи са којима ће Господ тада разговарати. Дуго времена ти људи су се понашали неморално, богохулећи и ругајући се ономе што је свето на неподношљив начин, сладећи се крвљу и масакрима због чега једва да су сносили било какву казну, а камоли одговарајућу. Ако их нико никада не буде казнио и то чинећи осујетио оног лудака и антихриста, Мухамеда, оног варалицу, непророка, онда до сванућа, дана без вечери, који ће окончати покајање и који ће откривати сакривено, ти људи ће имати, мислим, основе за одбрану и начин да се одбране на суду, али ниједна интелигентна особа то не би могла назвати разумним.“

На крају треба истаћи да овим писмом Манојло покушава да покаже сву своју вештину писања. Такође, писмо открива да његове претње непријатељима представљају очај, без много истините снаге.

На почетку 36. писма⁴⁴⁵ Манојло дуже говори о разлозима зашто није могао да одговори на писмо, признаје да не може на прави начин то да учини, не може да се адекватно одужи Кидону, јер од њега прима више писама него што шаље. У тренутку док пише ово писмо, више би волео да може да види Кидона него да му напише писмо. Кад би га видео одужио би му се. „...Сигурно је да сам ти већ дужник, јер сам већ једном био обећао да ћу ти писати, добри пријатељу, ипак, својевољно сам био на списку твојих дужника.⁴⁴⁶ Тако да, иако би било добро за мене да пожурим и одужим се, од тебе било би исправно да не инсистираш на хитности. Узми случај човека који је позајмио прави новчић, а добио лажни за узврат; он би се обуздао и трпео нелагодност у тишини, можда свестан дужниковог сиромаштва...”⁴⁴⁷. Писма, попут овог немају велики значај у смислу пружања података о битним догађајима из живота кореспондената, њиховог окружења, па се поставља питање зашто се Манојло одлучио да објави оваква писма која више личе на реторску вежбу. Одговор треба тражити у чињеници да је више пута цар писац истицао значај појединих кореспондената за њега лично, као и разлога због чега нешто чини, тако да се правдањем ове врсте истиче значај кореспондента, али и вештина писца да о малим безначајним стварима говори показујући своју вештину, зато су ова писма реторски дотерана, па је њихов значај баш у томе да писац покаже колико је вешт и то у конкретном случају, пред Кидоном који му је био прави узор.

За 62. писмо⁴⁴⁸ можемо рећи да је у Париском рукопису било издвојено у односу на остала писма, те се и на основу самог писма може закључити да је пратило Манојлов говор "Дијалог о браку" (Διάλογος ηθικός ή περί γάμου). У Барберини рукопису писмо је наведено на месту које је и добило касније код приређивача Легранда и Дениса. Писмо је Кидона затекло у северној Италији, у Венецији, вероватно у септембру 1396. године, одакле је отпловио на Крит, где је и умро у зиму 1397/98. године.⁴⁴⁹ Цар Манојло на почетку хвали доносиоца Кидоновог писма. Писмо Кидону је упућено уз рукопис познат као „Дијалог о браку“, текст посвећен мајци Манојловој. Манојло истиче значај Кидона као свог учитеља беседништва, па од њега тражи да оцени, да је дијалог успео, ако јесте

⁴⁴⁵ Dennis, Letters No. 36.

⁴⁴⁶ Dennis, Letters No. 36, “ἐγὼ δὲ πρὸς τὸν ἔκτισιν τελέως ἀλείρηκα, πλείους παρά σου δεχόμενος ἢ πέμπων ἐπιστολάς.”

⁴⁴⁷ Dennis, Letters No. 36.

⁴⁴⁸ Dennis, Letters No. 62. Barker, Manuel II, 418. Писмо је адресирано: Κυρῷ Δημητρίῳ τῷ Κυδώνη.

⁴⁴⁹ Loenertz, Calecas, 25, 55-57.

успех ће припасти самом Кидону, „јер каже његов пријатељ“ Платон, „онај ко посади семе заслужан је за род“. Жали што је Кидон у иностраној земљи, што не може да Манојла и даље подучава беседништву. Манојло прелази и на критику кореспондента да не чини довољно да помогне отаџбини. Он преноси његов став да својим књижевним делима и дипломатијом помогне отаџбину, али да то није довољно. Највише би учинио, ако би лично дошао да помогне свом народу у тешким временима, ако би се тако и сам изложио опасности.⁴⁵⁰

Манојло је током свог писања показивао већу дозу суздржаности у односу на оцену сопственог писања, јер је често код својих кореспондената унапред желео да се огради од намере да своја писања сматра за врхунска, већ унапред да очекује да су већина његових саговорника бољи писци од њега.⁴⁵¹ Манојло је своја дела у више наврата исправљао, мењао, уклањао и додавао поједине делове, до коначне редакције која је могла да се чак и у већој мери разликује у односу на најстарији рукопис.

Димитрије Хросолора⁴⁵²

Међу сачуваним писмима налази се осам писама која су настала из Манојлове кореспонденција са Димитријем Хросолорасом. Ова преписка сигурно није једина међу њима. Можемо да претпоставимо да је било и тајне преписке која је служила да се Манојло боље упозна са приликама на двору Јована VII у Солуну у чијој је служби био Димитрије одређено време, као месазон (1403-1408). Мало се зна о животу Димитријевом, постоји само наговештај, на основу три писма Манојла II настала у истом периоду, да је

⁴⁵⁰ Dennis, Letters No. 62. „μηδὲ γὰ οἶον τῷ ταύτην ἐκτραγωδεῖν ἔξω βελῶν σε κατήμενον τῆδε τὰ γιγνόμεν' ἀποπληροῶν, ἀλλὰ δεῖν σε κακῶς πραττούση τῶν τε κιδύων μερίτην εἶναι καὶ ἔργοις εἰς δύναμιν βοηθεῖν, εἰ τί σοι μέλει δεῖξαι τὸν στρατιωτικὴν λειποταξίου γραφῆς ὑψηλότερον“.

⁴⁵¹ Dennis, Letters No. 21.

⁴⁵² О Димитрију Хросолорасу: Beck, Kirche und theologische Literatur, 751. M. Treu, Demetrios Chrysoloras und seine hundert Briefe, BZ, 20 (1911), 106-128. М. Николић, Чујем да имаш племенитог коња – писмо Манојла II Палеолога Димитрију Хросолорасу бр. 43, ЗРВИ 50 (2013) 789–801. S. Lambros, Die Werke des Demetrios Chrysoloras, BZ 3 (1894) 599–601. I. Roca Meliá, Demetrio Crisoloras y su homilía inédita sobre la dormición de María, Helmantica 11 (1960), 233–248. Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, Wien 1976 sq., no. 31156. The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. I–III, New York, Oxford 1991, 454.

можда чак био монах.⁴⁵³ На основу преписке која нам стоји на располагању и других извора Димитрије није био рођак Манојла Хрисолораса, такође кореспондента цара Манојла. За Димитрија се може рећи да је био противник западног утицаја у Цариграду. Димитрије Хрисолора је био одличан књижевник и реторичар, прави интелектуалац, припадао је читалачком клубу цара Манојла⁴⁵⁴ који је имао високо мишљење о њему као писцу, дивио се његовој реторици. У својим писмима више пута говори о томе, можда, свесно претерује, јер су нека писма сасвим формалног карактера, као реторска вежба зато сматрамо да су писана паралелно са тајном преписком која није смела да буде читана на скуповима књижевног круга, једног или другог писца. на уму да је он сам правио збирку писама која ће бити објављена, мењао је и дорађивао.

Међу важнијим Манојловим писмима је 33. писмо⁴⁵⁵ (Κυρῷ Δημητρίῳ τῷ Χρυσολωρῷ) зато што садржи податке из политичког живота Византије у време опсаде Цариграда, али и оне које се тичу односа унутар династије као и о ставу према султану Бајазиту који је врховни господар, али и највећи непријатељ Ромеја, кога се нису могли ослободити. Ово писмо представља директан одговор на писмо које је Манојло добио од Димитрија,⁴⁵⁶ о томе и говори на почетку писма. Он због судбине која га је снашла не може да напише боље писмо, иако сматра да је то могао по знању. Логично је то да је Манојло био у тешкој ситуацији и да због опсаде Цариграда није имао времена за већи напор при писању. Интензивна опсада је трајала до пролећа следеће године, али је опасност остала и дуже. Испоставило се да је Бајазит имао намеру да Манојла који је тада суверено владао градом замени и доведе Јована Палеолога у кога је имао више поверења и који му је помагао током опсаде. Јован је имао значајну подршку у самом Цариграду. Манојло се због тога нашао у очају, био је то веома тежак тренутак у његовом животу. Димитрије Хрисолора је био у служби код Јована VII, што се види на основу овог и других писама, можда већ и тада је обављао службу месазона, али је сигурно потврђено да је то касније и чинио. Зато, Димитрије покушава да убеди цара Манојла, да град преда своме синовцу Јовану VII, како би се ослободио турске опсаде. Ово писмо је одговор на

⁴⁵³ Николић, Чујем да имаш племенитог коња, 790.

⁴⁵⁴ K. P. Matschke, F. Tinnefeld, *Die Gesellschaft im späten Byzanz: Gruppen, Strukturen und Lebensformen*, Cologne, Weimar, Vienna 2001, 221–371.

⁴⁵⁵ Dennis, Letters No. 33. Денис сматра да је писмо написано током 1396/7. године у време опсаде Цариград, док се Димитрије налазио у Селемврији на двору Јована VII.

⁴⁵⁶ Barker, Manuel II, 142 – 149.

писмо којим Димитрије Хрисолорас тражи од Манојла да се договори са Јованом VII. Због тога цар Манојло одговара да је Димитрије то писмо требало да упути другоме, вероватно Јовану VII, јер он, дакле Манојло, „има сина наследника“.⁴⁵⁷

Манојло хвали композицију писма коју је њему упутио Димитрије Хрисолора. Ово је чест случај, може се рећи опште место, током писања одговора на нечије писмо. Такође, Манојло уочава лепоту стила у писму које је добио од Димитрија, посебно одабир речи. Овакво писмо, пуно хвале има за циљ да приволи цара Манојла да послуша Димитријев савет. Све ово, што писмо чини лепим цару Манојлу је недостижно, како сам каже, нарочито, због посла којим је заузет, због тренутне и веома тешке ситуације у којој се нашао Цариград.⁴⁵⁸ Манојло истиче скромност, можда то чини и намерно, због бојазни да његово писмо, због обавеза које као владар има не буде лошије од писама других кореспондената Димитрија Хрисороласа. Показује Манојло бојазан да се упусти у писање дугог писма за које верује да нема времена да напише.⁴⁵⁹

Манојло показује очај због тешке ситуације, јер је турска опсада у зиму 1396/97. године⁴⁶⁰ била веома тешка. Из тог разлога, Манојло је упутио понуду венецијанском сенату да му обезбеди принудни смештај у случају опасности. Очекивао се пад Цариграда за шта су у Венецији били спремни како би заштитили своје интересе у овом граду.⁴⁶¹ Према Бајазитовој жељи престо у Цариграду је требало да преузме Јован VII. То су „тврдње пуне лепих речи“, али недовољно убедљиви за Манојла који има свога сина за престолонаследника. „Скривени захтеви су као паукова мрежа“. Кривица није у лошој Димитријевој намери, већ, како закључује Манојло, у природи ствари, а да он мора само да о томе извести. На основу овога, закључује се, да је Димитрије само покушао да убеди Манојла, а да иза тог писма стоји Јован који је наредбодавац да се оно као такво напише.⁴⁶² Тврдње, које помиње писмо односе се на право на престо и на ситуацију око

⁴⁵⁷ Dennis, Letters No. 33.

⁴⁵⁸ Dennis, Letters No. 33, „ἀλλὰ τὴν τε γνώμην ὡσπερ ἀνθεῖλκεν ὁ τῶν ἔργων λογισμὸς καὶ ἀντέπιπτε σφοδρῶς τὸ πρὸς τὴν ἀπόκρισιν μῆκος ἐφ' ὃ τὰ γεγραμμένα σοι παρεκάλει...“

⁴⁵⁹ Dennis, Letters No. 33, „Φεύγων δὲ πάνυ σὺν λόγῳ τὸ μὴ πρὸς πέλαγος λόγων ἀφεῖναι τὴν τῆς ἀποκρίσεως ναῦν, χειμῶνος ὄντος καὶ νιφάδων ἀμυθῆτων πραγμάτων, εἴ γε δὴ πρὸς ἕκαστον τῶν ἐπεσταλμένων βουλευθεῖν ἀκριβῶς ἀπαντῆσαι, ὑπὸ δὴ τῶν λογισμῶν τούτων δίχα τεμνόμενος“

⁴⁶⁰ Barker, Manuel II, 142-149.

⁴⁶¹ Dennis, Letters No. 33.

⁴⁶² Dennis, Letters No. 33 „Φεύγων δὲ πάνυ σὺν λόγῳ τὸ μὴ πρὸς πέλαγος λόγων ἀφεῖναι τὴν τῆς ἀποκρίσεως ναῦν, χειμῶνος ὄντος καὶ νιφάδων ἀμυθῆτων πραγμάτων, εἴ γε δὴ πρὸς ἕκαστον τῶν ἐπεσταλμένων βουλευθεῖν ἀκριβῶς ἀπαντῆσαι, ὑπὸ δὴ τῶν λογισμῶν τούτων δίχα τεμνόμενος,“

града, где се положај Јована сматра повољнијим због добрих односа са Бајазитом, али то није довољно, јер је он ипак непријатељ и њему се не треба веровати, зато аргументи нису довољно убедљиви. Такође, Манојло истиче да он има сина престолонаследника, а не Јован VII који у том тренутку још није имао наследника, па је и тај аргумент на страни цара Манојла писца овог писма.⁴⁶³

Цар Манојло у писму истиче да не може детаљно да одговори, нити може да се посвети писању са више пажње, јер је „са зимом дошло и много проблема“. Писац мисли на ситуацију око Цариграда. „Помисао на посао који предстоји, је готово одвукла мој ум и бунила се против састављања дужег одговора који је твоје писмо тражило.“

Манојло закључује да је писмо Димитрија Хрисолороса лепо написано, али да није требало да буде упућено њему, него другима "којима то одговара", да се тако деси. Дакле, требало је да Димитрије писмо упути Јовану VII, Манојловом супарнику и претенденту. Манојло наговештава у писму да би требало да се прави разлика између њега и непријатеља, јер препоруке из Димитријевог писма иду у прилог њима, а требало би да је другачије. "Уверљивост није сасвим различита од истине". Она је опасна за људе који се њоме служе, „изађе на сцену варљиво носећи маску истине.“⁴⁶⁴ Али, таква једноставно изазива подсмех одраслих људи, јер свако ко је образованији лако може да открије шта је истина, а шта лаж код вештих реторичара.

Цар Манојло II је препознао Димитријеву намеру, да га уз помоћ лепо сроченог писма убеди да престо препусти Јовану VII, зато нема намеру да у одговору детаљно образлаже све своје аргументе, јер су они по природи ствари јасни, а њега чекају многи проблеми, међу њима, свакако највећи, опсада Цариграда и како да се од ње ефикасно одбрани. И поред тога, он ће написати кратак одговор да тако заврши са том темом, која му није била ни мало пријатна, с којом се не среће први пут, а биће тога и касније. На крају писма, Манојло износи разочарање, зато што се у животу чешће верује онима који лепо убеђују, него онима који имају праве аргументе.⁴⁶⁵ Он се узда у божју помоћ, која ће ипак доћи, он у њу верује, те очекује долазак помоћи, што ће изазвати радост код Манојла. Међутим, цар закључује да све док садашња тама превладава не преостаје ништа друго

⁴⁶³ Овакво мишљење заступа и Денис: Dennis. Letters No. 33.

⁴⁶⁴ Dennis, Letters No. 33.

⁴⁶⁵ Dennis, Letters No. 33. „ὥς ἂ μὲν λέγεις λίαν καλά, ἔδει δέ σε ταῦτα περιάπτειν οἷς ἔδει καὶ τούτους πείθειν, μήθ' ἡμᾶς πατέρας ὄντας μήτε τὸν ἐχθρὸν ἀγνοεῖν, εἰ δὲ βούλει, μήθ' οἷς πιστεύειν προσήκει, μήθ' οἷς ἀπιστεῖν ἀγνοεῖν.“

него плач, дакле туга и очај, што је реално на основу стања у коме се Цариград нашао. И поред тога постоји нада да ће помоћ стићи из божије ризнице.

Док је боравио у Паризу, цар Манојло је написао 41. писмо⁴⁶⁶ са пуно оптимизма. То је одраз, утисак који је стекао на основу великих обећања и доброг гостопримства на почетку овог путовања. Постоји још један разлог зашто би Манојло овакво писмо упутио управо Димитрију Хрисолорасу, зато што је он имао одређену улогу у влади Јована VII, па је писмо пуно оптимизма морало да упозори василевса у Цариграду да је автократор Манојло намеран да са великом војском дође са пута који не би био узалудан. Такође, било је важно да Димитрије обавести цара Манојла о стању у отаџбини.⁴⁶⁷ Морао је то да учини незванично, можда преко доносиоца писма који је у сваком случају морао да буде човек од поверења обојице, а вести из престонице могао је да пренесе и усмено. У сваком случају такве вести су цару Манојлу драгоцене, па је овакво писмо могла да буде и наручено, да код одређених кругова у Цариграду изазове циљану реакцију, да се озбиљно рачуна на успех мисије на Западу, без обзира на то да ли је цар заиста веровао у обећања која је преносио својим кореспондентима.

Писмо садржи све формалне делове, тако на почетку говори о "ћутању", тј. неписању. Саопштавају се разлози за то саговорнику, чак се истиче чињеница да ће кореспондент први сазнати разлоге за то што се дуго не одговара, на тај начин писац истиче значај кореспондента. Цар Манојло верује да његов саговорник Димитрије има разумевања за његов положај и да зна праве разлоге зашто му се не јавља, тј. да нема правих вести које би Димитрија обрадовале. То наслућују и други у Димитријевом окружењу. Манојло напомиње да Димитрије добро познаје прилике на Западу. Може се претпоставити да је и сам путовао на Запад, иако је, за разлику од Манојла, био против латинофила у Цариграду. Због тога што познаје прилике на Западу, Манојло очекује да их Димитрије боље разуме, него поједини правници који о томе дискутују.

Манојло је гајио наду да ће моћи да обезбеди подршку са Запада, што се није обистинило. Свестан је да су то била само обећања која он добија од других и тако прослеђује свом саговорнику Димитрију. У обећањима се чак ишло до избора заповедника

⁴⁶⁶ Dennis, Letters No. 41. Написано је у пролеће или лето 1401. године.

⁴⁶⁷ Dennis, Letters No. 41. „Σὺ δὲ καὶ ἀπὸ βαλβίδος, φασί, δεινότητός τε εὐρεῖν τὴν ἀφορμὴν τῆς ἐμῆς ἀρχῆς νῆν σωπῆς καὶ περὶ ταύτης ἰκανὸς τὴν γιγνομένην ψήφον ἐξενεγκεῖν.“

који ће да предводи војску, маршал⁴⁶⁸ „ὁ μαρισκάλκος οὗός ἐστι“ „који је био изабран као први међу многим кандидатима који су краљеви рођаци. Он сада напорно ради на свом задатку, а то је да се скупе на одређеном месту снаге које се спремају за нас од стране неколико владара и да се тамо војницима преда плата, веома једноставна ствар пошто је новац при руци, посебно пошто су они који треба да буду исплаћени тако жељни да су вољни сами да плате, ако би имали частан мотив да се дигну на оружје.“⁴⁶⁹ Можда то и нису била само празна обећања. Манојло истиче, „ја сам, дакле, примио најдивнија обећања, али сам био веома сумњичав око њиховог испуњавања, пошто то захтева време за које се разне ствари могу десити и ја сам те обавештавао о околностима преко писама која је писала туђа рука,“ (γράμμασιν ἑτέρας χειρὸς τὰ καθ’ ἡμᾶς διεγνώριζον) вероватно неко од Манојлових пратилаца. И сам Димитрије Хрисолора је очигледно више пута писао чиме се доказао као Манојлов пријатељ, иако је овај био далеко. Верују један другоме, без обзира што је Димитрије близак цару Јовану, напротив, баш зато је он важан цару Манојлу, као и Димитријев став о њему.

Писмо је „производ необразоване руке и још необразованијег језика, али ипак од теби драге особе“. Веома реалистично поређење. На крају Манојло се узда у Божју помоћ и пун је вере у успех подухвата, или је то само празна реторика која треба да убеди саговорника у успех мисије.

На почетку 43. писма⁴⁷⁰ Манојло говори о коњу, кога је Димитрије купио „Ἀκούω ἵπλον εὐγενῆ σοι γενέσθαι στρατιώτη“. Међутим, он до тада није ни јахао, што Манојло запажа. Коњ је симбол рата, не само забаве и лова.⁴⁷¹ Манојлу није потпуно јасно зашто је Димитрије купио коња. Вероватно, због нове службе коју је Димитрије добио. У овом писму критика чина куповине коња представља критику Димитријеве одлуке да се бави јавном службом, тј. то што је Димитрије постао месазон цара Јована VII у Солуну. Писмо садржи доста ироније, што се види када цар Манојло жели да пријатељу помогне да стекне нове врлине, да савлада и вештину доброг јахања у рату и лову, ако му је до тога стало. Манојло показује презир према оним пословима који су везани за употребу коња

⁴⁶⁸ Barker, Manuel II, 186-190.

⁴⁶⁹ Dennis, Letters No. 41. „ἄλλως τε καὶ ὅταν ἦ τὸν μισθὸν ληψόμενον οὕτω πρόθυμον, ὥστε καὶ προσδοῦναι μισθὸν εἰ τις ὀπλῶν ἀφορμὰς δικαίας τούτοις παράσχοιτο.“

⁴⁷⁰ Dennis, Letters No. 43. Написано у периоду од 1403. до 1408. године.

⁴⁷¹ Исто.

било у рату било у лову. А то су државни послови који су му досадили. Уживао би у лепоти двора, што саветује и Димитрију.

Овим писмом се исцрпно бавила Маја Николић износећи прихватљив став да Манојло „кроз парадигму племенитог коња, која је употребљена као симбол јавне функције, у овом случају месазона у служби Јована VII. Цар, иако шаљивим тоном, свом пријатељу ставља до знања да му због тога није свеједно, саветујући га да се држи онога чему је вичнији, књижевног рада, јер му јавна функција не приличи.“⁴⁷²

Манојло ставља у први план питање „да ли се ово десило сасвим случајно или се срећа осмехнула? Ја заиста не могу да замислим да си са намером изабрао да постанеш вешт у још једној области учења, оној која се назива јахање, а на коју си увек гледао као на губљење времена. Нити да си га купио у складу са својим животним стилем, јер ниси заинтересован за луксуз; ти иначе поклањаш своје ствари у нади да ће ти то дати шансу за славу. Међутим, уколико си схватио да је неопходно да се опростиш од науке и, сада кад ти се срећа осмехнула, да живот филозофа замениш животом оружја, плена, ратова, устрељивања дивљих звери, одгајања паса, радећи све оне ствари које си некада презирао као бескрајну глупост, онда се држи тог коња и обавести нас о својој одлуци како би те ми такође могли снабдети копљем и свом осталом војном опремом, свим оним што је потребно вештом стрелцу и искусном ловцу, а као додатак и другим коњем који би био далеко бољи од првог.“ „Али ако, с друге стране, останеш у истом положају и твоје основно интересовање и даље буду књиге, затим послови од јавног интереса, ствари везане за твоје пријатеље, борба у име правде и огромни напори како би истина превладала, како би ти онда тај коњ могао помоћи? Јер све је унутар зидова; ту можеш да ходаш унаоколо, ако желиш, без бола у ногама, било да желиш да се опустиш, играш, удахнеш свеж ваздух или уживаш у лепоти цвећа; тако да немаш потребе да јашеш унаоколо на племенитом коњу.“ „Νῦν πέμψον ἐκεῖνον τὸν ἄχρηστὸν σοι χρησομένοις γε γνησίως εἰ μὴ μέλλεις ἀδιήσεν ἐμὲ κάκεῖνον, ἢ δῆλωσον ὄντα φαῦλον καὶ τότε χρῶ δίκαιος αὐτῷ, καὶ οὐδεὶς μέμψεται χρώμενον καταλλήλῳ πράγματι.“ Манојло завршава писмо Димитрију да не би помислио да је цар заборавио ствари које он воли, дакле хумор.⁴⁷³

⁴⁷² Николић, Чујем да имаш племенитог коња, 789–801.

⁴⁷³ Dennis, Letters No. 43

На почетку 44. писма⁴⁷⁴ Манојло се жали на послове које обавља као цар. То су послови које обављају и високи државни службеници. Неки су формални, неки изузетно важни. Писмо је написано по повратку са Запада у периоду од 1403. до 1408. године, па је логично да се Манојлу не свиђају послови од којих се одвикао током година путовања. Манојло описује како протиче радно време на царевом двору. Цар чезне за миром и сном, за који нема времена од државних послова. Жали се Димитрију на тешке обавезе, зато што овај зна који су то послови и може да га разуме. Радни дан цара је потпуно скројен, нема места за одступање, од јутра креће гужва, због које не стиже често да размишља ни о сопственој исхрани „шта год да је послужено“. Чак се не придржава ни дијете која му је прописана. Цар је врховни судија за становнике престонице и странце. Од раног јутра мора да саслуша обе стране, од којих ће увек једна бити незадовољна, не ретко и обе. Манојло се жали на недостатак новца. То је битна потешкоћа „која наноси штету интересима и државе и појединаца“. Манојло зна да је и његов саговорник погођен овим проблемом, јер је то проблем доба у коме живе, али се нада да ће уз божију помоћ доживети успех предака. Византија тога доба има озбиљне финансијске проблеме, који се не односе само на државне послове, него и на финансијске проблеме појединца, владајуће породице и читавог племства. Државник својим новцем плаћа често и личну пратњу, а државни новац је највише трошен на обавезе према Турцима, на далеке походе који су део тих обавеза и на путовања да се нађе помоћ како би се одржало царство.

Цар Манојло је због превеликог посла и бриге изгубио жељу за књигама и писањем. Жали се пријатељу у нади да ће овај да га разуме, јер је он и сам био у служби цара и сам има потребу да пише. Манојло се помало одвикао од државних послова док је путовао по Западу, па је сада све то тешко подносио, јер је боравећи тамо више уживао у писању и некој врсти дворске забаве. Због много посла, „сада када сам се вратио“... каже Манојло, због обавеза које су га дочекале, није у могућности да се посвети писању. Људи попут њега су „робови брига, пре него господари жеља“. Остаје само жеља за писањем, а он мора да се посвети једноставним свакодневним, али оптерећујућим обавезама које му окупирају пажњу и време. Нема времена ни за здравље ни за писање.⁴⁷⁵ Ипак, Манојло

⁴⁷⁴ Dennis, Letters No. 44.

⁴⁷⁵ Dennis, Letters No. 44. „Ἡμέληζά που διαίτης ἰατροῖς ἐπαινουμένης νοσοῦντι ταῦτ' ἐπράττετο ἄπερ ἂν προὔξένησε νόσον σώμασιν εὖ ἔχουσιν. οὐ γὰρ ἐνὸν παραιτήσασθαι πρὸς τοὺς ἐνδον, πρὸς ὄντινοῦν πιεζόμενον ὑπὸ τοῦ δεινοῦ πράγματος, ἀλλ' ἔστηκε Λατῖνος, Πέρσης, πολίτης, ξένος, οὐχ ἥκιστα γε καὶ μοναχός, ἕκαστος

осећа задовољство владања, јер се нада да ће његов рад бити од користи народу, зато је Манојло тако предан државном послу. Успоставио је равнотежу између уложеног рада и напора, резултата рада, чак ради и ноћу, зато има успеха у послу и владању, због чега је задовољан.

Манојло је добио од Димитрија Хрисолораса писмо које га је пуно обрадовало, као да то писмо има „чари Орфеја“ Ὁρφέα.⁴⁷⁶ Писмо је прочитао јавно, што је изазвало задовољство слушаца. Познато је да су поједина писма искључиво била намењена за јавно читање, да се одушеви публика и да то поздрави. Таква писма су више књижевног карактера намењена за јавно читање, што је честа појава, због тога што су она намењена да пренесу поруку читалачком кругу, групи људи, али има и оних која имају искључиво државничку намену која остају тајна за публику, тј. немају јавно извођење већ пренесе поруку појединцу. Верујемо да је такво писмо утицало на Манојла да му одмах одговори. Лепим писмом је добио надахнуће. "Честим и лепим писањем" Димитрије Хрисолора је подстакао Манојла да пише. Чак и кад нема ко да донесе писмо Димитрије пише, зато што је његово писање плодно.

Манојло на крају писмо завршава са реторичком продуховљеношћу, када каже да ни дуже писање неће задовољити Димитрија, зато и неће наставити да пише. У ствари, за ово писмо једва је нашао времена од државних послова, зато је оно сажето, јер је Манојло сигуран да је Димитрије незасит више од других његових кореспондената, што се тиче жеље да добије царско писмо. Стиче се утисак да је ово писмо заиста дуже писано, као да је започето док је Манојло још био на путу. У овом писму Манојло показује песимизам који је последица неуспеха у његовој активности на Западу, јер није остварио намеру да обезбеди помоћ за рат против Турака. Можемо да изведемо закључак да цар Манојло не ужива у државним пословима који га оптерећују бригама због лоших финансија и због сталне претње споља. Док је боравио на Западу цар се одвикао од гужве на двору и од проблема који су свакодневни током вођења државних послова, у ствари, навикао се на лагодан живот цењеног госта који живи од помоћи љубазних домаћина.

ἕτερον ἀπαιτῶν καὶ βοῶν ὡς ἀδικοῖτο ἢν μὴ λάβῃ τὸ ζητούμενον εὐθύς. ὅθεν δὴ λῆρος τρυφή, λῆρος ἀνεσις. ἐκεῖνο μόνον ἐπαινετὸν ὃ τι λύσειν ἤλπισται τῶν καθ' ἡμέραν δυσκόλων.“

⁴⁷⁶ Dennis, Letters No. 44.

Манојлово 46. писмо⁴⁷⁷ је написано у периоду од 1403. до 1408. године. Односи се на писмо Димитрија Хрисолораса. Цар показује радост због похвала добијених од Димитрија који хвали царев књижевни таленат, као да жели да му се на тај начин додвори. Манојло узвраћа на исти начин и истиче да је Димитрије заслужан за то, јер му служи као узор, "за синове хероја довољно је да само знају ко су", да чују да су синови хероја. Цару годи што Димитрије пише о њему, али ипак саветује му да смањи похвале, јер се оне неће свидети другима. Манојло мисли на Димитријево писање⁴⁷⁸ о карактерима, моралним особинама, цртама лица у делу које је данас изгубљено, али је тада цару било доступно, зато напомиње „...ти си се дивио особи коју волиш, а за мене хвалити књижевни таленат онога који је тај таленат користио како би исказао своје дивљење према мени било би хвалити самога себе...“

У писму Манојло истиче да је овај књижевни труд Димитрије остварио уз помоћ муза, што је метафора за изузетно добра уметничка дела. Манојло каже да је одлучио да би требало на брзину да похвали изванредност писања Димитрија Хрисолораса, као његова посебност. То је украс његовог писања, наводи пример, да је за „синове хероја“ довољан комплимент да само то чују, односно, да други знају ко су, да су „синови хероја.“ Други ће Димитрија критиковати зато што је био претеривао у својим похвалама, које треба смањити, поручује Манојло на крају писма.

Манојло је 48. писмом⁴⁷⁹ одговорио Димитрију Хрисолорасу на његово, које је добио од њега и у коме он износи неке оптужбе против цара. То се јасно види на основу овог писма. Није познато које су то оптужбе, јер та писма нису сачувана. Насупрот томе, Манојло је овом епистулом саветовао Димитрија да не проводи своју старост износећи лажне оптужбе, посебно ако су везане за некога ко му је драг, јер то никада није радио када је био млад, ни непријатељима ни пријатељима, нити је могао тражити излаз у ћутању када би неко други урадио ову страшну ствар. Насупрот томе, Манојло саветује Димитрија да убудуће умањи похвале, а не да износи оптужбе, јер овако са писмом пуно критике, а до тада пуно хвале неће знати шта је истина, не може цар да буде објективан у своме суду шта му саговорник стварно мисли. Манојло уочава да му Димитрије превише „ласка“, дивећи му се. Ипак, нека Димитрије пише и о другим темама, а не само о хвали

⁴⁷⁷ Dennis, Letters No. 46.

⁴⁷⁸ Dennis, Letters No. 48. „Επαινεῖν σε τῆς ἠθολοιᾶς ἐπιχερήσαντα λογισμὸς ἐπελθὼν ἐπέσχευ“

⁴⁷⁹ Исто.

према Манојлу; „што се мојих ствари тиче не бих прихватио да је ико више вредан поверења од мене самог и зато бих се стидео за обојицу уколико би ми се дивлио због ствари које не би требало да буду разлог за дивљење.“ Упозорава свог саговорника: „ствари на које си се навикао да причаш о нама, више не говори, јер те су ствари нестале, заједно са извршним људима и владарима чија имена није покопало време“.

Манојлова критика Димитрија, зато што га овај претерано хвали, оставља сумњу као да је писмо реторска вежба. Претпостављамо да је, поред помало безначајног писма пуног претеране хвале, у таквим ситуацијама постојало друго писмо, али које није за јавност. Садржина писма се могла односити и на Јована VII и на његове активности, у чијој се служби налазио Димитрије, а истакли смо то већ више пута, све време су двојица царева били противници. Оваква писма немају већи значај, сем да су послужила као параван иза кога се крије евентуална тајна преписка која је остала непозната савременицима и нама данас. По свему судећи тајна преписка је постојала, али је у многим случајевима остала непозната и касније, јер услов да се преписка чува је да може да се преписује, да има више рукописа на различитим локацијама, обично у црквеним седиштима, дворовима, касније библиотекама. Димитрије није могао увек да пише право писмо већ само формално, јер су неке вести до цара Манојла морале да стигну што пре, нарочито оне које се односе на активности против слабе централне власти. Доносилац писма је у сваком случају био човек од поверења обојице кореспондената, тако да је могао да преда и тајно писмо. Садржај таквог писма је више занимао цара Манојла, јер се у Димитријевом случају могао односити на намере Јована VII, царевог савладара. Манојло писмо завршава јасном поруком: “αὐτῷ τε τούτῳ καὶ τῷ τὴν ὕλην εἶναι τοιαύτιν τῶν γεγραμμένων ὡς μήθ’ ἡμᾶς ἐρυθριᾶν“.

Манојло 50. писмом⁴⁸⁰ хвали дужину и лепоту писама Димитрија Хрисолораса. Такође, хвали његову склоност да пише на мање важне теме, о којима говори вешто, помиње писање о „уједу малог инсекта, буве“. Посебно истиче ред речи и елеганцију у писању која прати његов рад. Због цареве заузетости на почетку овог писма „краде почетак од других писама“, како сам каже.⁴⁸¹ Тај поступак на почетку писма је честа појава у епистографији, јер се на тај начин наставља разговор два кореспондента, тако

⁴⁸⁰ Dennis, Letters No. 50. Вероватно је написано око 1407/08. године док је Димитрије био у Солуну.

⁴⁸¹ У писању писама је чест поступак да писац узима за почетак свога писма део нечијег писма, о чему Манојло II и говори у овом писму. Dennis, Letters No. 50.

се постиже ефекат континуитета писања, што се сматрало вештином онога који пише. То има и формално оправдање, заузетост цара свакодневним обавезама, јер у другим околностима никада не би одлучио да украде почетак другог писма само да би себи олакшао и да повеже почетак са оним што следи у наставку, објашњава Манојло овај поступак. Истиче да није крађа искористити рукописе својих учитеља, „као јавни бунар“, ти људи су себе и своје дело оставили свима.

Манојло пише Димитрију: „Ако си се повукао из јавног живота, државних послова и сачувао од трзавица, када си послао писма ти си тај који заслужује дивљење“. Насупрот томе, ако си и даље у јавној служби, имаш пуно обавеза, и успеваш и једно и друго, што је Манојло преузео од Димитрија, јер се овај диви цару на његовом писању и поред обавеза које има. „Пун си хумора, ... смејеш се невољама у лице“; „док испуњаваш своје дужности настави да пишеш“; „Какав би био да више немаш препрека писању, када тако пишеш са толико обавеза“.⁴⁸²

Манојло наводи пример Фидије, коме су се у антици дивили, и наставља, дивили би се више када би од лошег материјала направио исто лепо дело. Ако ова безначајна тема пружа повод за писање како би писао да је Димитрије имао бољи материјал, занимљивију тему. „Ово показује твоју способност да говориш опширно, лепо и упечатљиво, а твоја тренутна патња је дала изузетан плод. Што се мене тиче, као што сам са тобом делио безобразлук звери, сада се са тобом радујем похвалама које добијаш због своје способности да говориш подесно за сваку прилику...“ „...Сигуран знак за ово је ред речи и елеганција која прати твој писани рад, а све то је могуће само уз одређену количину слободног времена и мирноће.“

Манојло у 61. писму пише о "Стотину писама" (Εἰς τὸν αυτοκράτορα κύριον Μανουήλ τὸν Παλαιολόγον Δημητρίου τοῦ Χρυσολωρά ἐπιστολαί ρ' ἐφ' ἐνὶ πράγματι)⁴⁸³ која је Димитрије упутио цару. То је колекција лаконских писама од којих се свако састојало од седамдесет речи, чинећи једно дуго писмо у коме Димитрије хвали цара, на једну тему, говори о његовим врлинама.⁴⁸⁴

⁴⁸² “καὶ πράττων μὲν τὰ δέοντα γράφεις ὡς τούτῳ σαυτὸν προσνέμων σπουδάζων δὲ ἐν τῷ γράφειν παίζειν οὐδὲν ἤττον – πῶς γὰρ οὐ; - καὶ που καὶ γελῶν ἀποκρίνη διανοχλοῦσι συνήθως, τοῦτο δὴ τὸ ὑποφαῖνον τὸ ἐν τῇ ψυχῇ σοῦ χάριεν. Исто.

⁴⁸³ Dennis, Letters No. 61. Lampros, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, 222-245. Demetrio Crisolora, Cento epistole a Manuele II Paleologo, ed. F. C. Bizzarro, Napoli 1984, 39, 40, 41, 44.

⁴⁸⁴ Dennis, Letters No. 61.

Колекција „Сто писама“ која је Манојло добио сведела се његовом аудиторijуму, као добра шала. Ова необична лаконска писма измамила су много аплауза и речи хвале од оних који нису знали за његове способности. Неко се дивео њиховом броју, неки другим карактеристикама, а сви заједно њиховом богатству. Уместо одговора Манојло је послао Димитрију говор који је написао и посветио Мајци Божјој⁴⁸⁵. Од Димитрија тражи да прочита овај рад и да га исправи.

Постојао је прави повод за настанак овог писма. Димитрије Ласкарис Леонтарис је оптужио Димитрија Хрисолораса да је написао писмо које је увредило цара, па је тражио опроштај од цара, хвалио га у низу од сто реченица, од којих је свака почињала са: „ἀρίστε βασιλεύ“. Димитрије Хрисолора помиње да је примио цареву оризму коју му је Леонтарис послао, а која је била пуна прекора, али делом и добронамерна. Димитрије је желео да поднесе све предстојеће потешкоће и да из свега извуче корист, „очекује добро од лошег“. Написао је Димитрије ново писмо којим је покушао да исправи грешку.

Манојло II помало иронично додаје да је писмо заслужило похвалу изузев у једној ствари да је Хрисолора послао само стотину писама, иако је могао послати десет хиљада, због чега би га неко могао сматрати и лењим.

Манојло Хрисолора

Манојло Хрисолора⁴⁸⁶ је био истих година као и његов презимењак Димитрије, па и сам цар Манојло. На његово образовање је утицао Димитрије Кидон са којим је вероватно путовао у Венецију и због кога је постао латинофил. Имао је одличне односе и са другим латинифилима, на пример Калекасом. Због тога је део високог свештенства био против њега. Манојло Хрисолора је по свему судећи прешао у римокатоличку веру, није познато кад, али је и даље држао часове грчког језика латинском становништву у Цариграду и

⁴⁸⁵ "...νυνὶ δὲ λόγον δημιουργήσας τῆ Θεομήτορι πέμπτω σοι τόνδε ἀνθ' ὧν γε πέμψειν ἐμελλον ἀμοιβαίων".
Dennis, Letters No. 61, напомена 3.

⁴⁸⁶ Cammelli, Manuele Crisolora, 143-159. О Манојлу Хрисолорасу: P. L. P., No. 31165. The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. I-III, New York, London 1991, (A. M. Talbot) 454.

Солуну. Хрисолора је написао дело у виду писма младом цару Јовану VIII Палеологу (1425-1448).⁴⁸⁷

Манојло Хрисолора је боравио у Фиренци (1397-1400) где је предавао на катедри грчког језика основаној 1361. године. По доласку цара у Италију придружио се његовој свити у Павији, где је прешао после трогодишњег боравка у Фиренци. Следеће три године је боравио у Милану и Павији, где је већ неко време провео тражећи помоћ за рат против Турака. Тако су се два Манојла срела у Венецији у марту 1403. године, па се вратио у Цариград. Поново је отпутовао у Венецију у децембру 1404. године, па поново 1406. године где је водио преговаре око острва Тенедоса.

Пут на Запад у име цара Манојло Хрисолора је започео 1407. године и најпре стигао у Ђенову априла 1408. године, а одатле је наставио за Париз. По налогу цара Манијла поклонио је манастиру Сен Дени у Паризу позлаћену копију рукописа Дионисија Ареопагита.⁴⁸⁸ Из Париза се византијски изасланик запутио у Енглеску где је посетио Лондон и Солсбери и послао писмо цару Манојлу у коме га обавештава да нема много наде од помоћи енглеског краља.⁴⁸⁹ Од византијског цара је добио писмо акредитације за краља Мартина од Арагона (1395-1410), где је стигао почетком 1410. године када је краљ већ био умро. У Шпанију је путовао на молбу краља Мартина који је тражио од византијског цара и цариградског патријарха да му пошаљу неке реликвије. За узврат цар Манојло је тражио од арагонског краља да Хрисолорасу, као његовом опуномоћенику, преда суму која је од папских индулгенција сакупљена за помоћ Византији.⁴⁹⁰

Манојло Хрисолора је уживао велики углед на Западу и водио је преговоре за унију, па се причало да је био предложен за папу 1414/15. године.⁴⁹¹ Неко време је боравио на двору папе Јована XXIII⁴⁹² (1410-1415) у чије име је учествовао на сабору у Констанци 1415. године. Манојло Хрисолора се разболео и преминуо 15. априла 1415. године.

⁴⁸⁷ I. Thomson, Manuel Chrysoloras and the Early Italian Renaissance, GRBS, 7 (1966), 63-82.

⁴⁸⁸ Cammelli, Manuele Crisolora, 146.

⁴⁸⁹ Cammelli, Manuele Crisolora, 143-159. Barker, Manuell II, 263-271, 519-524.

⁴⁹⁰ Код краља Жигмунда је Манојло Хрисолора боравио у октобру 1414. године: Barker, Manuel II, 522-523.

⁴⁹¹ Cammelli, Manuele Crisolora, 143-159, 178-183. Thomson, Manuel Chrysoloras, 63-82.

⁴⁹² Манојло Хрисолора је водио преговоре у вези црквене уније и војне помоћи против Турака. Cammelli, Manuele Crisolora, 145.

Манојло Палеолог је по доласку у Француску написао 37. писмо⁴⁹³ које је упутио своме пријатељу Манојлу Хрисолорасу (Γῶ Χρυσολωρᾶ κυρῶ Μανουήλ) који је у то време боравио у северној Италији. Са Запада се у Цариграду очекују добре вести, да се окупи војска и крене у рат против Турака. Цар говори о путу који је напоран, недостатку знања језика да разговара у Француској.⁴⁹⁴ Писао је, али би више волео да саговорнику може лично да саопшти све оно што жели, јер би то "језик" учинило лепшим. Најављује скори повратак у домовину, уколико га нешто не спречи, јер сматра да је обећана помоћ сасвим извесна, па самим тим и његов повратак. Манојло верује у искреност намера својих домаћина, па и сам каже „све ово засигурно доказује племенитост њихове душе, њихово пријатељство према нама и њихову сталну бригу према судбини.“⁴⁹⁵

Као и друга писма из тог периода добре вести носи 38. писмо⁴⁹⁶ цара Манојла. Он се нада да ће његова мисија имати успеха. Верује да ће добити помоћ током своје посете великим државама на Западу. Циљ посете западним државама је да се обезбеди војска за рат против Турске. Време је пролазило без добрих вести, због чега у домовини могу да изгубе наду да ће помоћ стићи са Запада, али Манојло и даље верује да ће успети у својој мисији. Када неко време не пише, то је зато јер нема никаквих новости, како сам каже. „Велики број писама нам је пристизао одасвуда преносећи изузетна и дивна обећања, али најважнији је владар код кога тренутно боравимо, краљ Енглеске“. Хвали свога домаћина, Хенрија IV;⁴⁹⁷ „он је велики и по врлинама и по моћи коју поседује, он је доказ да Фаме заиста није богиња, пошто она није у стању да покаже људима како да буду велики као што их томе учи живи пример. Овај владар је, дакле, најчувенији због свог положаја, најчувенији због своје интелигенције; његова моћ задивљује све, а његово разумевање му доноси пријатеље; он свима пружа своје руке и на сваки начин ставља себе у службу онима којима је потребна помоћ...“ То је заиста тако, с обзиром на шта је све држао под својом влашћу. Манојло хвали његове врлине и моћ, али сматра да је могао и више да

⁴⁹³ Dennis, Letters No. 37. Написано око 1400. године. О Манојловом боравку на Западу види: Vasilijev, Putešestvie Manuila, 74-78. Barker, Manuel II, 177-181.

⁴⁹⁴ Dennis, Letters No. 37. „καὶ προσῆν τὸ τῆς διαλέκτου παρηλλαγμένον, ὃ τὰς συνουσίας οὐ συνεχώρει κατὰ γνώμην γίνεσθαι ἀνδράσι πάντα ἀγαθοῖς καὶ πάνθ' ἡμῖν χαρίζεσθαι βουλομένοις.“

⁴⁹⁵ Dennis, Letters No. 37. “Πολλά δὲ καὶ τὰ παρὰ τῶν αὐτῶ κατὰ γένος τι προσηκόντων, οὐκ ὀλίγα δὲ καὶ τὰ παρὰ τῶν ἐν τέλει καὶ πάντων.“

⁴⁹⁶ Dennis, Letters No. 38. Написано у јануару 1401. године, док је Манојло II боравио у Лондон, а Манојло Хрисолора је још увек био у Италији.

⁴⁹⁷ Nicol, A Byzantine Emperor in England, 204-225.

учини, у ствари он више може. На крају каже да му је енглески краљ обећао, да је по томе и добио шта му је обећао. „Он је готово себе учинио рајем за нас који смо усред двоструке буре, сезонске и судбинске, и ми смо у самом човеку и његовом карактеру нашли уточиште. Начин на који комуницира је шармантан; удовољава нам на сваки начин; упућује нам највише могуће почести и воли нас не у мањој мери. Иако је дошао до крајности у свему што је урадио за нас, он готово да поцрвени због свог уверења да је много мало урадио у односу на то што је требало да уради. Ето колико је човек частан ,...он нам обезбеђује помоћ; војнике, стрелце, новац и бродове који би пребацили војску тамо где је потребна.“⁴⁹⁸ Али да није то само обећање и љубазност доброг домаћина с правом се пита Манојло који помало сумња у искреност, увиђа право стање ствари, јер и у Енглеској нису ствари у држави тако идеалне, а и сам је свестан тога.

Манојло у 49. писму⁴⁹⁹ хвали умешност Манојла Хрисолороса, а како и не би када је и сам од њега учио да пише. „...Изванредне ствари долазе од изванредних људи..., ...и да је прочитано писмо твој плод... Био је образован, припадао је латинској струји у Цариграду, као и његови пријатељи Кидон,⁵⁰⁰ Калекас и Манојло Хрисолора. На основу онога што је познато можемо рећи да је Скаранос много времена проводио путујући, због природе посла, на релацији Цариград, Венеција, Крит, Кипар.⁵⁰¹ Манојло прави поређење вештине писања са сликарском уметношћу. После уобичајене фразеологије на почетку писма, општих места, помиње Скараноса који је у државној служби, као прави разлог свога писања.⁵⁰² Он је финансијски званичник који има одређене захтеве према Царству, са чим је упознат и Манојло Хрисолора. Није јасно о којим се захтевима овде ради, али је вероватно да су у питању захтеви финансијске природе. Његов помен говори о важности коју је имао у државном апарату. Бавио се финансијама и сигурно је био рођак Манојла Хрисолороса, што помиње цар у овом писму. „’Ο δὲ Σκαράνος ἔστι μὲν τὴν φρόνησιν ἀγαθὸς τὴν πεῖραν ὧν νῦν σὺ προστέτακται ποιεῖν. καὶ ὁ λοιπὸν ἐστὶ θέλειν ὡς, εἴ γε τοῦτο προσέσται,

⁴⁹⁸ Dennis, Letters No. 38. “τῆς δὲ νῦν ἐπιστολῆς, πολλαὶ μὲν ἐπιστολαὶ πολλαχόθεν εἰς ἡμᾶς ἀφιγμέναι καλὰς τε πάνυ καὶ ἀγαθὰς ἐπαγγελίας κομιζοῦσαι, μάλιστα δὲ πάντων, ὁ ἄρχων παρ’ ᾧ τανῦν διατρίβομεν, ὁ τῆς Βρετανίας ῥῆξ τῆς μεγάλης, τῆς δευτέρας, ὡς ἂν εἴποι τις, οἰκουμένης, ὁ πολλοῖς περιρροόμενος ἀγαθοῖς καὶ παντοδαπαῖς κομῶν ἀρεταῖς...”

⁴⁹⁹ Dennis, Letters No. 49. (Писмо је написано 1407/08.)

⁵⁰⁰ Кидон му је 1386. године упутио 359. писмо у коме му се обраћа са племенитом Скараносу. Loenertz, Démétrius Cydonés Correspondence, No. 359.

⁵⁰¹ То се може закључити и из тестаментa Јована Ласкариса Калофероса од 5. јула 1388. године који је састављен у Венецији, као његов извршилац. Dennis, Letters No. 49.

⁵⁰² Cammelli, Manuele Crisolora, 66, 193. Loenertz, Calecas, 86-89. Dennis, Letters No. 49.

εἶη ἄν ὁ σιγγενής σοι καὶ φίλος βέλτιστος ἐν διακόνοις τῆ τε πατρίδι τῷ το δεσπότη.⁵⁰³ οἶσθα δέ γε τοὺς τοιοῦτους ὡς παρ' ἡμῖν εὐπλοοῦσι δίκαιον γάρ.⁵⁰⁴

Цар описује особине Скараноса у писму Манојлу Хрисолорасу који се за њега заузео код цара; „у сваком случају, ти знаш да такви људи налазе да је угодно пловити са нама и то са правом. Међутим, оно што тражиш да урадимо за њега укључује две ствари, од којих ниједна није једноставна, а он сам то зна најбоље, пошто је он наш финансијски званичник (λογιστής)⁵⁰⁵ у потпуности је свестан наших невоља. Ипак, због тебе један од захтева и то онај важнији биће му испуњен сада, док ће други бити вероватно испуњен касније, а време које буде прошло неће му нанети никакву штету пошто има моју наклоност.“ „Скаранос, дакле, има добар ум и има добра искуства из задатака који су му додељени. Оно што преостаје је да буде вољан да, иако је твој рођак и пријатељ, буде најбољи међу министрима (службеницима) своје домовине и свог господара. ...због тебе један од захтева и то онај вајважнији биће му испуњен сада, док ће други бити вероватно испуњен касније, а време које буде прошло неће му нанети никакву штету пошто има моју наклоност.“

Цар Манојло у 55. писму⁵⁰⁶ саопштава утисак који је стекао док је читао писмо Манојла Хрисолораса, којим је обавестио цара о посети енглеском краљу од кога је тражио помоћ. Цар пише да је очекивао да ће сазнати нешто лепо што ће „унети мало светлости на његова чула“. "Велика обећања одлажу ствари" то Манојло сада не жели. Он жели дела, сматра да је тренутак повољан за то. Манојло очекује помоћ, јер је време повољно, алудира на сукоб претендента на турски престо. Реч је о међусобном сукобу Бајазитових наследника: Сулејмана, Мусе и Мехмеда, од 1409. до 1413. године. Византија из такве ситуације није успела да извуче користи. Цар Манојло се жали да дуго није било помоћи за Византију, зато су се непријатељи осмелили у борби.

Манојло за енглеског краља Хенриха каже да је у најмању руку требало да буде вољан да покаже ситним и малим поступцима да је имао намеру да отера непријатеље наше заједничке судбине који су претили, када је било време за то, „људи су то видели као

⁵⁰³ Barker, Manuel II, 277 напомена 133, мисли да се δεσπότης односи на владара Мореје, али пре ће бити да је у питању Манојло II. Dennis, Letters No. 49.

⁵⁰⁴ Dennis, Letters No. 49.

⁵⁰⁵ Dennis, Letters No. 49. Манојло II користи реч λογιστής да означи финансијског службеника, вероватно благајника.

⁵⁰⁶ Dennis, Letters No. 55.

знак да долазе боље ствари и коначно зато што би то уметнуло одређене претпоставке у прорачуне непријатеља.“ Он претпоставља да то не би толико било охрабрење за Византинце, колико би то била стрела уперена против непријатеља. Чињеница да дуго никаква помоћ није стигла ни од куда, како би се помогло у нашим невољама, „наводи непријатеља да буде потпуно куражан према нама...”

Манојло Хрисолора зна да његов домаћин, енглески краљ Хенри IV, даје обећања да би умањио муке свога госта, иако није у могућности да удовољи његовим захтевима. Такво стање ствари уочава и цар Манојло о чему пише; „...Био сам, наравно, задовољан што сам примио твоје писмо; ...имао сам разлог да очекујем да носи вести које би бациле мало светлости на моје страшне муке. Пошто сам га на брзину прочитао узнемирио сам се, што можеш и сам да претпоставиш, одлучио сам да не садржи ништа сем „несреће“, а то је оно што смо сви ми претпостављали, већ извесно време. Није садржало ништа од онога чему смо се надали. Чак ни велика обећања не би била довољна. Јер сада постоји потреба за делима која би помогла, а не за речима и обећањима која су била тако дуго уобичајена ствар. Када је особа у критичној тачки своје болести, а такво је сада наше стање, потребни су му лекови који могу да га излече, а не велика обећања која увек укључују одлагање ствари...”

Манојло даје опис ситуације у којој се налазио енглески краљ Хенрих IV у то време, јер, „иако никада није био без тешкоћа, савладао је највеће претње по своју власт.“ Када каже ово мисли на покрет лоларда и Џона Викфила.⁵⁰⁷

Није јасно зашто цар Манојло у писму користи термин „узвишени“, сем ако једноставно није био саркастичан. Денис посвећује пажњу идентитету „узвишеног владара“. Цар Манојло је употребљавао термин *άρχων* уопштено за владара, турске емире, а овде за Хенриха IV.⁵⁰⁸ Цар истиче, „што се тиче твоје тврдње о речима узвишеног владара, чији положај му омогућава, или ако желиш, чији положај захтева да покаже бригу и обезбеди све што је потребно, пре умањује него што повећава наша надања. Међутим, твоје објашњење, мислим, да услови тамо још више морају бити сређени, да неће оправдати што није предузео ништа у односу на то што је било потребно. Иако може

⁵⁰⁷ A. Larsen, John Wyclif c. 1331–1384, in Ian Christopher Levy (ed.), *A Companion to John Wyclif. Late Medieval Theologian*, Leiden: Brill, 2006, 1–61.

⁵⁰⁸ Cammelli, Manuele Crisolora, 143-159, 162-165. Dennis, Letters No. 39. Barker, Manuell II, 263-271, 522-523. Кидон употребљава израз *άρχων*, када се обраћа папи Урбану V.

бити истина да се талас његових невоља није у потпуности повукао, његово тренутно стање је као потпуни мир у односу на олује и буре које је раније поднео. Такође, у најмању руку је требало да буде вољан да покаже ситним и малим поступцима да је имао намеру да отера непријатеље наше заједничке судбине који су претили, када је било време за то.⁵⁰⁹ “Πάντως δὲ τὸ παρ’ αὐτοῦ σμικρὸν ἡμῖν ἂν μέγα ἐδόκει τοῦτο μὲν ὡς κομιδῆ τῶν πραγμάτων ἐν στενῷ γεγονότων, τοῦτο δὲ λογιζομένοις τεκμήριον ὡς ἄρ’ ἐφέψεται τὰ χρηστότερα καὶ πρὸς γε ἔτι διὰ τὴν δόξαν ἣν ἐνθήσειν ἔμελλε τοῖς τῶν ἐχθρῶν λογισμοῖς, ἣ που γὰρ οὐ μᾶλλον ἦν ἡμῖν τουτὶ παραμύθιον ἢπερ ἐκείνοις βόλος.“ „...Знам добро да ћеш размислити о начину на који би нам одатле нека помоћ у право време могла бити послата, јер ништа, без обзира колико добро, није ни од какве помоћи уколико стигне прекасно...“

Постоји одређена недоумица у вези са датовањем овог писма о чему говори Денис у своме издању Манојлових писама. Претходно писмо је било написано 1409-1410. године, а ово може бити написано крајем 1409. године или почетком 1410. године.⁵¹⁰

Тема 56. писма је посмртни говор (Λόγος Επιτάφιος) упућен брату деспоту Теодору I Палеологу који је умро у Мистри 1407. године.⁵¹¹ Цар Манојло је написао и послао говор своме пријатељу Манојлу Хрисолорасу који се налазио у Италији да га прочита и исправи. „Шаљем ти погребни говор у част мог брата, који сам саставио више плачући него пишући.⁵¹² Ако су врлине преминулог биле тако велике да би његова смрт дирнула и срце од камена, када нас је напустио понео је са собом оно највредније што је поседовао.“ Цар покушава да покаже сву бол која га је обузела због овог догађаја, „како мислиш да је било мени док сам састављао овај говор“. Цар хвали врлине покојног брата са којим је био у изузетно добрим односима за његовог живота. Деспот Теодор је, по Манојловом суду, био храбар човек, интелигентан и поседовао је и друге врлине.

Манојло каже да је донео одлуку да се више не бави реторским делима, те да радове које је започео неће завршити, али после братовљеве смрти која га је дубоко

⁵⁰⁹ Barker, Manuel II, 281-288.

⁵¹⁰ Dennis, Letters No. 55.

⁵¹¹ Dennis, Letters No. 56. Manuel II Palaeologos, Funeral oration on his brother Theodore, ed. J. Chrysostomides, Thessalonike 1985. Barker, Manuel II, 272 напомена 126. Cammelli, Manuele Crisolora, 190-191. Lampros, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, 11-119.

⁵¹² „Στέλλω σοι τὸν ἀδελφὸν ἐπιτάφιον ὃς ἐμοὶ δεδημιούργησαι δακρῦνonti μᾶλλον ἢ γράφοντι.“ Dennis, Letters No. 56.

ганула, ипак је решио да напише говор у коме би набројао сва дела покојника.⁵¹³ Говор није дат као коначан рад, него на исправку код Манојла Хрисолораса који је то често чинио када је у питању цар Манојло. Доносилац писма и говора је Јован Хрисолора поменут у писму, али не по имену. Манојло говори о његовим врлинама: „Онај који носи ово дело је онај кога цениш највише од свих, твој нећак који ти је такође син и брат по рођењу, школовању и манирима...“ Манојло му даје за право да у говору направи измене и додатке. „Ово је заправо заслуга твоја који се ниси покоравао никоме међу високим званичницима, јер си био мени наклоњен. Зато је твоја дужност да ми помогнеш на сваки начин, да избришем оно што је сувишно написано; немој штедети на изменама, нити на својим додацима, јер ја знам да постоји потреба за њима“.⁵¹⁴

Погребни говор у славу свога брата деспота Теодора, цар Манојло је написао око годину дана после његове смрти. Намеравао је да га одржи на двогодишњицу његове смрти. Цар је многим својим пријатељима послао говор на проверу, ради дораде или корекције.⁵¹⁵ Желео је да говор биде што бољи, шта због сопствене хвале, шта због величања брата који му је увек био наклоњен и од помоћи, што се не може рећи за братанца Јована VII. Ипак, говор није могао да одржи сам Манојло, јер је учествовао у рату који су водили претенденти за престо у Турској. Уместо њега прочитао га је монемвасијски митрополит Исидор.⁵¹⁶

Посмртни говор у част брата Теодора донео је Манојлу Хрисолорасу у Италију његов рођак Јован Хрисолора који је стигао у Болоњу фебруара 1410. године. Говор је донет заједно са овим писмом, што се из њега може закључити.⁵¹⁷ Манојло је отпутовао у Мореју, па у Солун, да би се почетком 1409. године вратио у Цариград. До тада посмртни говор није био завршен.

⁵¹³ “Ἐγώγ’ οὖν ἑμαυτῷ νόμον τέθεικα μετὰ τὴν ἐκεῖνον πρὸς Θεὸν ἐκδιμίας λογικωτέρων ἐγχειρημάτων μηδὲ προσάψασθαι, ὅθεν καὶ τινὰ δέησαν συγγραψαὶ τὸν προτοῦ χρόνον, ἡμιτελῆ πως εἶσα ταῦτα μένειν οὐ μὴ φυλάττειν διὰ τέλους τὸν νόμον οἷος τε γέγονα“ Dennis, Letters No. 56.

⁵¹⁴ Хрисолора је одговорио на ово писмо Dennis, Letters No. 56.

⁵¹⁵ Dennis, Letters No. 56.

⁵¹⁶ Lampros, *Παλαιολογία καὶ Πελοποννησιακά*, 11-119, 156, 181-308. Barker, Manuel II, 525-527.

⁵¹⁷ Cammelli, *Manuele Crisolora*, 190-191.

Константин Асен

Константин Асен је био у родбинским везама са династијом Палеолог.⁵¹⁸ На основу онога што знамо о њему можемо рећи да је био одличног образовања, зато је и поседовао богату библиотеку. Константин Асен је био и близак пријатељ цара Манојла, Кидона и Манојла Калакаса, тј. припадао је царевом читалачком кругу.⁵¹⁹ Под утицајем оваквих пријатеља Константин Асен је постао противник покрета паламита, па је често био у сукобу са званичном црквом. Поред преписке са царем Манојлом (18. и 30. писмо), Константин Асен је водио преписку и са Манојлом Калакасом. Ова чињеница је битна како би се допунули подаци из оскудне биографије Константина Асена и како би се нешто више знало о 30. писму цара Манојла које на индиректан начин говори о Калакасу, а упућено је Константину Асену.

Манојло је Константину Асену (Τῷ Ἀσάνῃ κυρῷ Κωνσταντίνῳ) упутио 18. писмо⁵²⁰ које почиње, за писма честом тврдњом, да је оно једини начин да зближи пријатеље који су удаљени један од другог. Писао би Манојло, али му то не дају прилике; заокупљен је проблемима које у писму помиње када каже да „ниједан непријатељски војник није напао „наше војнике“, нема их на видуку, некада моћни, а сада трпе поразе. Дрхте и дозвољавају да се њихова земља пустоши“. На овом походу, оскудица намирница, јечам, јавља се као озбиљан проблем. Оскудица хране је већа штета него она коју би нанео непријатељ.⁵²¹ Нема хране за коње, нема траве, нема воде, као да је пустиња; влада оскудица, а новац је безвредан. Манојло прави поређење цене хране са ценом коња. Верујемо да овде Манојло претерује у цени хране, али свакако, војска се нашла у веома тешком положају без хране и оскудица је неминовна с обзиром на то да се освајачка војска налази у сиромашном крају.

Веома је занимљиво 30. писмо⁵²² којим је Манојло желео да одговори на садржај писма које је Константин Асен добио, по свему судећи од Манојла Калакаса, али је

⁵¹⁸ Loerentz, *Calécas*, 73-74. В. Krekić, Contribution à l'étude des Asanès à Byzance, *ТМ*, 5 (1973), 347-355.

⁵¹⁹ Loerentz, Démétrius Cydonés Correspondence, No. 3, 71, 109, 155, 186, 426.

⁵²⁰ Dennis, Letters No. 18. По Денису место у колекцији и садржај датирају ово писмо у зиму 1391. године. Barker, Manuel II, 94-95.

⁵²¹ Dennis, Letters No. 18. „τῆδε τῆ στρατιᾶ τῶν πολεμίων μὲν οὐδεὶς ἐπεχείρησεν“. „... Ἡ δὲ τῶν ὀνίων σπάνις ἀντὶ παντὸς ἡμῖν πολεμίου βλάβαι δυναμένου κατέστη“

⁵²² Dennis, Letters No. 30. Написано је у лето или јесен 1396. године.

очигледно било намењено Манојлу. На исти начин Манојло је писао Константину, подражавајући начин писања особе од које је добио спорно писмо, а садржај писма се односи на Манојла Калакаса. И поред тешких речи против Манојла, он је написао пристојан одговор у коме каже да је прочитао писмо и схватио да није заиста било упућено Константину, већ Манојлу.⁵²³ „Свестан своје обавезе да пошаљем одговор, мислио сам да је најбоље, не само да одговорим на садржај писма, већ и да опонашам начин на који је твој пријатељ послао. Зато пишем теби и преносим већину ставки на које неко други може детаљно да одговори.“

Манојло оптужује Калакаса да је себе одвојио од Византинаца и на своју земљу гледа као на страну.⁵²⁴ Он додаје даље, „верујем да је истина да га они веома уважавају и да су спремни да му понуде истакнут положај међу њима, јер они обично указују част новим преобраћеницима више него што ови заслужују. Твоји пријатељи говоре о великој тишини, реду и поштовању са којим обављају своје свете ритуале...“;⁵²⁵ ...упоредити неке људе са пијаницама и свињама, употребити и друге епитете, назвати их лажовима и варалицама,“ није примерено; Он бира форму говора за коју се верује да је молитва. Додаје у критици Калакаса „...нека га бар убеди његов пријатељ реторичар који каже да су изговорене увреде, оптужбе против оних који их наносе, а не против оних који су увређени. ...нека изглади ствари добрим саветом и својим молитвама Богу, а не да покушава да лечи зло другим злом.“

Писмо које је Калакас упутио Асену било је пуно прекора и увреда упућених цару Манојлу који је сазнао за садржај писма, па зато пише да би га било срам да одговори на начин који осуђује, него да одговара како је научен, саставиће цар писмо и написаће ипак онолико колико је довољно, да би испунио своју обавезу. Напомиње да концизност одговора неће умањити недостатак вештине. То је добра жеља и воља да се не улази у ове теме што би други урадили искаљујући бес. Ако гледа на стране земље као на заједничку домовину, прелазећи на страну оних који долазе тако и заузимају став према ономе што је свето „себе је одвојио од нас“, зато му је своја земља страна. Певао је у страниј земљи

⁵²³ “Τὴν ἐπιστολὴν ἀναγνούς ἔγνω εὐθὺς ὡς ἡ μὲν ἐπιγραφή τὸ σὸν εἶχεν ὄνομα, ἦν δὲ τὸτο δράμα καὶ προσωπεῖον.”, Dennis, Letters No. 30.

⁵²⁴ “...ἀνάγκη δὴ τὴν ἰδίαν νομίζειν οἷς ἡμῶν διέστηκεν ἀλλοτρίαν“ .., Dennis, Letters No. 30.

⁵²⁵ “Σιγῆ δὲ λέγων πολλῆ καὶ τάξει καὶ εὐλαβείᾳ τάκεινων τελεῖσθαι μυστήρια καὶ μηδὲν ἔλαττον ἔχειν τῶν παρ’ ἡμῖν ὑμῶν καὶ ἀναγνώσεων ἐν δὲ τοῖς καὶ πλεονεκτεῖν.”, Dennis, Letters No. 30.

„химну Господу“ са радошћу, уместо са тугом. Његова ствар је што не тугује, иако је ствар за тугу, додаје у критици Манојло.

Манојло верује да домаћини нуде његовом посредном саговорнику помоћ, истакнут положај, стога закључује да они таквим преобраћеницима нуде више него што заслужују да их придобију непримерним договорима, али то не траје дуго. Каже да Калакас, царев посредан саговорник, говори о црквеним ритуалима римокатолика, те каже да нису инфериорни у односу на обичаје Византинаца. Бринуо је Манојло због њега, али пошто је нашао себи мир, цар може бити спокојан. На крају, Манојло конкретно замера свом посредном саговорнику јер користи речи лажов и варалица које нису примерене писцу који пише текст који претендује да буде молитва и тежи чистој мудрости. Увредe и оптужбе су теже за онога ко их наноси него овоме који је увређен и нека се својим делима поноси као филозоф и нека не ремети постојеће ствари. Ако је подлегао неком утицају нека зло не лечи злбом, него лепо изглади однос добрим саветима.

Постоји много тога занимљивог и необичног у византијској култури с краја постојања Царства, то је време појаве хуманистичког мишљења, па се многи Византици сматрају латинофилима само због тога, али су неки, као Калекас, ишли корак даље, до преласка у римокатоличку цркву.⁵²⁶ Калекас је свој став против византијске цркве износио и раније када је писао антипаламитске списе, због чега је морао да се упише у такозвану „књигу паламита“ и тако покаже да је веран званичном учењу цркве. Како наводи Денис, Манојло Калекас је 1396. године побегао у ђеновљанску колонију Перу, где је примљен у католичку веру у доминиканском манастиру. Тамо је читао Тому Аквинског. Манојло Калекас је био учитељ књижевности и реторике, пријатељ Константина Асена и Димитрија Кидона. Вероватно у лето 1396. године написао је дуго писмо, пуно горчине, Константину Асену свом пријатељу и заштитнику, у нади да ће привући пажњу цара, што се заиста и догодило. Манојло га је позвао да дође у Цариград и да разговарају на ту тему, али је Калекас позив одбио. Калекас је касније променио свој став према цару Манојлу написавши нови спис којим то показује.⁵²⁷

⁵²⁶ Loenertz, Calecas, 7-14, 16-46.

⁵²⁷ Loenertz, Calecas, 308-318, 186-187.

Манојло Раул

Манојло Раул⁵²⁸ (Τῷ Ῥαοῦλ κθρῶ Μανουήλ) је неко време био у служби кипарског краља Јакоба (Џејмса) I (1382-1398).⁵²⁹ Живео је у Цариграду одакле је отпловио на Кипар, бежећи од Турака. Као представник кипарске власти посетио је Цариград 1395/96. године у тешким временима по град, због дуготрајне турске опсаде, о чему Манојло и говори у 32. писму које је упућено Раулу. Такође, Манојло Калекас је писао и њему, као и Константину Асену, па се може претпоставити да је имао добро образовање и да је и сам Раул припадао истом читалачком клубу окупљеном око цара Манојла, те је и на њега својим књижевним стваралаштвом доста утицао Димитрије Кидон. Манојло Калекас је писао 1398. године образованом византијском емигранту који је био у служби на кипарском двору, по свему судећи у питању је Манојло Раул.⁵³⁰ Калекас помиње да је са њим разговарао негде 1396. године, што се поклапа са посетом Манојла Раула Цариграду.

Цар Манојло је тридесет и друго писмо упутио Византинцу који је из Цариграда емигрирао на Кипар где је имао висок положај на двору код краља Кипра Џејмса I (Βασίλειο της Κύπρου). Тај угледни службеник кипарског краља посетио је цара Манојла у Цариграду о чему овај пише дивећи му се, нарочито због његовог старања, да се очува грчки језик и култура на том острву. Стога истиче „ти си нам деловао као чудотворац чинећи, да чак и Кипар говори на атичком грчком.“⁵³¹ Овај утисак је цар Манојло стекао због сазнања да се његов саговорник трудио да на Кипру очува тековине грчке културе која се губила под утицајем латинског Запада који је доминацију стекао са крсташким освајањем Кипра у време Трећег крсташког похода.⁵³²

Манојло изражава чуђење када каже „како ово може бити логично или уопште вероватно? Јер чак ни најчувенији краљ нема никаква интересовања за наше литерарне активности. Његов рад се пре тиче оружја и његовог одржавања, праксе и вежбе. Он задовољство проналази у разним врстама лова, који ноћ једва приводи крају и док га шаље

⁵²⁸ S. Fassoulakis, *The Byzantine Family of Raoul-Ral(l)es* (Atina, 1973.) 56–57.

⁵²⁹ G. Hill, *A History of Cyprus*, II (Cambridge, 1948.), 445.

⁵³⁰ Loenertz, *Calecas*, 77-78, 127-128, 231-233, 231-233.

⁵³¹ Dennis, *Letters* No. 32. „θαυματοποιῶ γὰρ ἑφέκεις οἷς καὶ τὴν Κύπρον ἡμῖν ἀλέφηνας ἀττικίζουσαν.“

⁵³² Hill, *A History of Cyprus*, 445.

кући чак му не дозвољава да ужива у мало одмора или да има нешто слободног времена...“. Манојло говори о својим обавезама државника о којима је и сам писао у другим писмима. Исто каже и за свог саговорника за којег верује да ни он сам нема довољно времена за писање. „Иако овако стоје ствари и ти заиста мораш да се бринеш о оном што смо навели и да се посветиш многим задацима и запоставиш своја литерарна интересовања, ипак ти си написао писма боља у односу на своја претходна, да ниси имао истакнуто место на двору и да он сам није смиривао таласе огорчења због тога што си био у страниој земљи, један једини дан би брзо однео сав твој литерарни ужитак.“⁵³³

Михајло Валсамон⁵³⁴

Михајло Валсамон⁵³⁵ (Πρωτεκδικῶ τῷ Βαλσαμῶνι, τῷ μετὰ ταῦτα μεγάλῳ χαρτοφύλακι) је још као млад постао ђакон у цркви Свете Софије, што му је отворило пут да напредује у каријери, тако да је прво у патријаршији добио посао протекдикоса⁵³⁶ од 1397. до 1400. године, када је именован за великог хартофилакса. Цар Манојло је веома ценио његово образовање о чему и говори у овом писму, што му је олакшало да га патријарх Матеј постави за професора у патријаршијској школи.⁵³⁷

На почетку 34. писма⁵³⁸ Манојло помиње да је од Михаила Валсамона добио писмо које је донео његов пријатељ. Очекивао је да ће писмо бити добро написано, „јер изванредне ствари долазе од изванредних људи“.⁵³⁹ Манојло га упозорава да не сме дозволити да постане „реторичар који се повлачи“, не сме да му страх савлада снагу речи, јер реторичар пропада када му страх надвлада снагу речи, зато храброст мора да му краси вештину.⁵⁴⁰

⁵³³ Dennis, Letters No. 32.

⁵³⁴ PLP, No. 2120, No. 91429

⁵³⁵ Dennis, Letters No. 32,

⁵³⁶ Протекдикос, бранилац оптужених на црквеном суду.

⁵³⁷ Hunger, Chortasmenos, 15, напомена 20.

⁵³⁸ Dennis, Letters No. 34. Ово писмо је написано око 1397. године.

⁵³⁹ Dennis, Letters No. 34. “ἐσθλὰ γάρ, ἔφη τις, ἀπ’ ἐσθλῶν“.

⁵⁴⁰ Dennis, Letters No. 34, “μὴ οὖν ἄτολμός τις ρήτωρ φαίνεσθαι καταδέχου μηδὲ πλεονεκτῆς ἄτω δελία δύναμιν λόγων χωλεῦει γὰρ ὁ ρήτωρ εἰ μὴ τὴν τέχνην ἀνδρεία κοσμοίη, καὶ πειθέτο σε Θεμιστοκλῆς καὶ οἱ κατ’ αὐτόν.“

Читање писма које је цар добио од Михаила Валсамона изазвало је аплауз слушалаца. Манојло наводи пример једне особе која се налазила у публици и која није знала ко је написао писмо нити његову сврху, па је оно оставило јак утисак на њега. Тај слушалац чије име цар не помиње био је у стању да поверује да то писмо није могло бити дело савремене „скромне византијске литературе“, како сматра Манојло, јер га је подсетило на неке античке ауторе, чија су дела сачувана и након смрти аутора.⁵⁴¹

Монах, патријарх Јевтимије⁵⁴²

Јевтимије (Τῷ Πατῆρ κυρῷ Εὐθυμίῳ) је рођен око 1340. године у богатој породици у Солуну, где је стекао одлично образовање. Као веома млад посветио се монашком животу. Био је близак пријатељ са царем Манојлом и као образован човек свога доба био је део књижевног круга на двору. Из писама се види да су цар и Јевтимије били посвећени књижевном раду на којем су сарађивали. Манојло је из Солуна више пута слао делегације на Запад покушавајући да нађе савезнике, тако је и 1385. године послао „доброг Јевтимија“ као изасланика код папе Урбана VI. О томе говори Димитрије Кидон и описује га као човека који је играо значајну улогу у спору са латинима, јер је као монах припадао паламитима. Кидон га је високо ценио, као интелигентног и човека пуног врлина који би оставио добар утисак у Риму о чему говори у свом 314. писму.⁵⁴³

Са успоном цара Манојла напредовао је у црквеној хијерархији, па је око 1390. године постао игуман Студијског манастира у Цариграду и додељена му је титула почасног протосинкелија. Већ 1397. године био је кандидат за патријарха и судија за време црквеног спора између двојице епископа Макарија Анкарског и Матеја Медијског што је доказ његове вредности, нарочито моралног ауторитета. Био је постављен на трон патријарха и рукоположен 26. октобра 1410. године, што је била жеља самог цара, али су

⁵⁴¹ Dennis, Letters No. 34. „ὄν τοσόνδε κατέπληξεν ὡς καὶ πείσαι πιστεῦειν μὴ τῆς νῦν πενίας τῶν λόγων εἶναι ταῦτα φορὰν, ἐμέμνητο δ' ἐνίων παλαιότερων οἷς τὸ λέγειν νοῦνομα καὶ μετὰ θάνατον συντηρεῖ“

⁵⁴² J. Darrouzès, Euthimie II, DHGE, XVI, 59-61. PLP, No. 6268.

⁵⁴³ Dennis, Manuel in Thessalonica, 137-138.

се убрзо сукобили око царевих права у цркви, нарочито оних која се односе на црквену имовину која је увек могла да попуни празну благајну. Ипак до озбиљнијег сукоба није дошло, јер је патријарх умро 29. марта 1416. године. Био је сахрањен у Студијском манастиру.⁵⁴⁴

Манојло је 39. писмо⁵⁴⁵ написао као одговор на писмо које је добио од Јевтимија за које каже да је написано “уз помоћ муза“, како се најчешће наводи када је неко задовољан делом. Није могао да одговори Јевтимију на исти начин, мада је то желео. Није се плашио неуспеха у писању, него прави разлог је био, што би Платон рекао: „οὐδὲ ὄνεον ἄδει λυποῦμενον“. Сада када су наши преговори били замрзнути, цар Манојло, нема шта лепо да напише. Био би савладан тугом, ако би покушао да отпева срећну песму. Манојло размишља о повратку; договара учешће савезника, али су искрсли проблеми нема времена да пише. Писмо носи лепу поруку, да ће бити обезбеђена војска, а да ће се сам Манојло вратити у отаџбину. Манојло каже да ће доћи војска какву сви очекују, али су то само његова очекивања у која и сам више не верује.

Манојло 40. писмом⁵⁴⁶ преноси вест о свом добром здрављу, али се може закључити да би волео кад би могао да му саопшти и друге радости, али за сада то не може. Очекује од свог саговорника да се моли за њега, будући да је монах па самим тим и посредник „код онога који је страдао због грешника“. Јасно је да Манојло нема шта друго да му саопшти, сем да је доброг здравља и да очекује молитве за њега. Помало се јавља песимизам код цара Манојла, јер време пролази, а нема конкретних резултата, што се може видети на основу овог кратког писма. Писмо садржи многе формалне делове, што је реторски шаблон за ову врсту дела. Тако и вест о здрављу је честа на почетку, али у конкретном случају помиње добро здравље формула - *valitudine*. То чини како би направио контраст за оно што ће рећи као главну вест у писму, да нема шта радосно да саопшти саговорнику, што би волео да чује.

У 51. писму Манојло саопштава монаху Јевтимији „Σὺ μὲν ἐγένου μοι φίλος καὶ ἐν τοῖς νομίζω καὶ ἔσσεσθαί γε μέχρι πάντος“. Зна Манојло, да његове пријатеље радује писмо

⁵⁴⁴ V. Laurent, Les dates du patriarcat d'Euthyme II de Constantinople, BZ, 54 (1962.), 332. Dennis, Letters No. 40.

⁵⁴⁵ Dennis, Letters No. 40. Написано је вероватно 1401. године.

⁵⁴⁶ Исто. ὡς εἶ ἔχει μοι τὸ σῶμα. ἴσως δὲ καὶ ἡ ψυχὴ ποτε εὐεκτήσει, σοῦ γε ἐντυγχάνοντος ὑπὲρ ταύτης τῆ ὑπὲρ τῶν κατακρίτων ἀποθανόντι .

када добију, чак и када нема шта битно да пише, због те радости ипак пише. На први поглед ова фраза је само лепо дотерана и сувишна, али је суштински тачна и зато се мора тако рећи, што је особеност писма. Бриге су тренутно бројне зато дуго није писао. Земља „Пелопа“, Πέλοπος, је увек била угрожена борбама. „Свако жели да задовољи своју похлепу користећи оружје.“⁵⁴⁷

Манојло је веровао да ће мир на Пелопонезу потрајати, и да ће тада имати времена да пише. Због тога није спавао, нити се хранио редовно, па је тако и саговорник био лишен писама. Биће Јевтимија задовољан, ако дело буде на обострану корист, „као дело угодно богу“. Манојло очекује позитиван исход, као што жели свако ко се радује напретку својих људи. „Све протиче онако како би желели, јер се надамо позитивном исходу због ствари које су се већ одиграле“. Цар Манојло је желео да Мореју по сваку цену задржи под својом управом, што није било без потешкоћа. У намери да се реши ових неприлика посетио је Мореју 1408. године. Теодор I Палеолог, царев брат умро је у Мистри у лето 1407. године. За његовог наследника у Мистри је одређен десетогодишњи царев син Теодор.⁵⁴⁸

Манојло је у 54. писму истицао значај Јевтимија као његовог коректора у писању. Вероватно је још тада Јевтимије био патријарх.⁵⁴⁹ Њему се обраћа речима „...овај рад је наше заједничко чедо,⁵⁵⁰ твој је и мој, не само због тога што пријатељи деле оно што имају..., него зато, док сам га стварао ти си био тај који ми је помагао да га одгојим додајући своје идеје, због тога припада готово исто онолико теби, колико припада мени...“⁵⁵¹ Цар у писму говори о заједничком послу са монахом Јевтимијем. У питању је одлука, (σαφήνεια) у дебати између Димитрија Хлисоролороса и Антонија ди Асколија, на питање: „Да ли је боље бити ил не бити“, како је Христ могао рећи Јуди. Постоји Јевтимијев одговор на ово царско писмо у коме хвали његове врлине, али и саопштава да није нашао ништа што би могао додати нити то може наћи било ко други, како поуздано тврди. У суштини, јасно је да је Јевтимије помогао цару да изради своју одлуку што није навео у писму, али се то може закључити на основу стања самих рукописа поменуте

⁵⁴⁷ Dennis, Letters No. 51, Написано током 1408. године. Καὶ ταῦτ' εἰδὼς ἀκριβῶς οὐδὲν ἕτερον προὔργου τίθημι τῆς πρὸς ἀλλήλους τούτων εἰρήνης.

⁵⁴⁸ Dennis, Letters No. 51. Barker, Manuel II, 275 напомена 132.

⁵⁴⁹ Laurent, Les dates du patriarchat d'Euthyme, 332.

⁵⁵⁰ Dennis, Letters No. 54. Ὁ λόγος οὗτος παῖς ἀμφοτέροις, ἐμοί τε λέγω καὶ σοί, ...

⁵⁵¹ Јевтимије је постао патријарх 1410: Laurent, Les dates du patriarchat d'Euthyme II, 332.

одлуке, јер су сачуване њене раније верзије. Манојло завршава писмо речима „ἀφαίρει κατ' ἐξουσίαν πᾶν ὃ τι βούλει.⁵⁵² Денис у своме издању истиче да је целокупна колекција Манојлових писама састављена много после пошто је Јевтимије био изабран за патријарха, чак после његове смрти. Ово писмо је преписано у Париски рукопис независно од Манојловог редоследа и Јевтимијевог писма, због тога што се редактор, вероватно Манојло није могао сетити, да ли је оригинал био написан пре или пошто је Јевтимије постао патријарх, зато му је писмо послато под овим именом.⁵⁵³ Писмо је преписано и у Барберини рукопис, као и у Ватикански, где се поред писма налази и копија дела послата заједно са њим, као и Јевтимијин одговор. Јевтимије се у своме одговору одриче заслуга за овај вредан Манојлов суд, како истиче Денис.⁵⁵⁴

Солунски митрополит Гаврило

Митрополит Гаврило⁵⁵⁵ (Γῶ Θεσσαλονίκης курῶ Γαβριήλ) био је близак цару Манојлу, иако су често стајали на супротним странама. Гаврило је био велики противник патријарха Матеја и присталица Макарија митрополита анкарског, царског великог противника.⁵⁵⁶ И поред тога писма 52. и 57. показују да су цар Манојло и митрополит Гаврило имали заједнички верски и културни интерес и она показују да је међу њима постојало пријатељство пуно међусобног уважавања. Денис износи овај суд у коментарима уз своје издање писама, што је углавном тачно, јер је цар Манојло био веома

⁵⁵² Dennis, Letters No. 54, Пронађено је заједно са Хрисолорасовом изјавом (*inc.* Ἦσως ἐρχήν με σοφίζομένω, σοί) и *Cod. Vat. gr. 1879, одељци 322-328*, заједно са Манојловим писмима Јевтимију.

G. Mecarti, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone*, 517 напомена 1. Barker, *Manuel II*, 519-220.

⁵⁵³ Dennis, Letters No. 54. “...По својој вољи додај или уклони шта год желиш...” Денис каже да је следеће писмо (55) написано 1409; тако да би хронолошко одређење сврстало ово писмо у 1409. сигурно пре 26. октобра. 1410. године.

⁵⁵⁴ Dennis, Letters No. 54.

⁵⁵⁵ PLP, No. 16319. Dennis, *Manuel in Thessalonica*, 97-98. Laurdas, ‘Ο Γαβριήλ Θεσσαλονίκης, 199-214;

⁵⁵⁶ Анкарском митрополиту Макарију цар Манојло II је упутио писма, 63- 66.

прагматичан владар, заинтересован за добре односе са солунским митрополитом Гаврилом па је ова врста сарадње сасвим оправдана.⁵⁵⁷

Гаврило је син солунског свештеника, доброг образовања, а цркви је служио од младости. Неко време је био на високом положају у црквеној администрацији у Солуну, а 1384. године сели се у Цариград. Манојло није могао да не замери пријатељу зато што је Гаврило напустио град у време опасности од Турака, али се у каснијој кореспонденцији то не примећује. Од када је постављен за халкедонског митрополота током 1389. године, Гаврило је био у сукобу са Матејом који је био близак цару и који ће касније постати патријарх. Халкедонски митрополит уопште није имао вернике, али је имао привилегије и имовину у Цариграду.⁵⁵⁸ Гаврило је 1397. године постао митрополит Солуна. На тој позицији је остао до 1416. или 1419. године. Непријатељство са супарничком струјом се наставило и пошто је Матеј изабран за патријарха исте године 1420, зато што је митрополит Гаврило подржавао страну коју је предводио Макарије анкарски митрополит. Они су касније покушавали на све начине да се патријарх Матеј смени. Привремено је успостављен мир између солунских и цариградских прелата, за време патријарха Јевтимија (1410-1416). Гаврило је умро око 1416. (или 1419) године. Непријатељство митрополита Гаврила према патријарху Матеју и његов савез са Макаријем Анкарским цар је доживљавао као став противан интересима и цркве и државе, али је успео да то прикрије у својим писмима због заједничких интереса, а то је да се очува обновљена власт над Солуном. У овом граду је митрополит имао великог утицаја, што је василевс ценио о чему говоре и ова писма, нарочито после смрти Јована VII, Манојлу је било стало да митрополит Гаврило прихвати управу над градом царевог сина и наследника Јована VIII. Док је митрополит Гаврило боравио у Солуну приредио је колекцију од шездесет и шест беседа одржаних у овом граду.⁵⁵⁹

Манојло је митрополиту Гаврилу упутио и 52. писмо⁵⁶⁰ у коме помиње занимљив пример сељака из унутрашњости, који је једном приликом видео царску палату и толико је био запањен њеном лепотом, да му се згадила кућица у којој је живео и кад се вратио запалио је. То значи да је Манојло свестан да се његов књижевни таленат не може

⁵⁵⁷ Dennis, Letters No. 52, 57.

⁵⁵⁸ Исто.

⁵⁵⁹ Исто.

⁵⁶⁰ Dennis, Letters No. 52. Писмо је написано после Манојлове посете Солуну 1408. године, а пре јесени 1410. године.

поредити са онима који уживају висок углед у овој области, нити га то узнемирава,⁵⁶¹ нити га може натерати да не пише. Сматра да његов саговорник треба да буде сигуран да неће уписати своје име у списак оних који имају добру репутацију у области писања. Не сме да се суздржи од писања, јер ће „плодови образовања нестати“, па се боји Манојло да неће бити у стању да јасно „разуме догме које омогућавају да заиста остану православни...“

Наставља Манојло да пише, не онолико колико би требало, већ онолико колико време допушта, како би могао бити пример својим поданицима у љубави према писмима, „да не би, пошто су толико у контакту са варварима, постали сасвим варваризовани.“⁵⁶² Човек не треба да осуђује оно што је његово, уколико има неку вредност, мора да буде задовољан својим. И сам је Манојло свестан да није велики писац, али цени оно што пише. Неће себе сврстати међу велике писце и не воли оне који прецењују своје писање. Не може да се узме само оно од чега има корист, а да се одбаци некорисно. Манојло сматра да у његовој генерацији не би постојао нико ко би се усудио да пише у поређењу са антиком. Зато каже „наша дела су инфериорна“, ако би се писало као да нико не би могао да пише. Мора да се пише да би се сачувало знање, без обзира на ниво образовања. Зато Манојло пише, јер својим писањем жели да му се запамти име. „Плодови нашег рада, долазе к теби“. Ако нешто вредно пронађе међу писмима то нека и покаже другима, а остало нека задржи за себе, поручује кореспонденту. Ако нешто не вреди нека буде одбачено. Ово дело је наше заједничко. „Додај ако умеш шта желиш“. Манојло је имао обичај да своје књижевне радове шаље својим образованим пријатељима на проверу, па у писму које прати рад, као што је ово, тражи од кореспондента да рад прочита, исправи, дода нешто, али ако ипак не вреди нека га спале. То је само царев приступ да се не би стидео пред онима који су у његовој служби, али су по образовању далеко изнад њега. У писму Манојло износи свој став према античким узорима, који је и његов лични, али и одраз времена у коме живи у коме се на античка дела гледа као на непревазиђена и недостижна, бар у једном делу књижевних кругова којима припада и цар као писац.

⁵⁶¹ Dennis, Letters No. 52. Οὐ τοίνυν ἀνιάσομαι καὶ θήσω νόμον ἑμαυτῷ μηδὲ φθέγξασθαι ἄτε δὴ καλῶς εἰδὼς τὴν ἑμαυτοῦ περὶ τὸ λέγειν δύναμιν οὐκ οὔσαν κατὰ τὴν τῶν εὐδοκμοῦντων εἰς τοῦτο.

⁵⁶² Dennis, Letters No. 52. Денис предпоставља да је дело које се помиње у писму уствари говор цара Манојла. Писмо и говор су писани истим рукописом. Постоје и други Манојлови радови у овом кодексу. R. Devreese, Codices Vaticani graeci 604-866 (Vatikan, 1950), 41-42.

Митрополиту Гаврилу и проту Свете Горе⁵⁶³ (Τῷ Μητροπολίτῃ Θεσσαλονίκης καὶ τῷ Πρώτῳ τοῦ Ἀγίου Ὁρους) упућено је 57. писмо⁵⁶⁴ у коме цар Манојло истиче особине људи који нису достојни да буду у близини владара. Неки људи не сматрају себе довољно вредним, и сам Манојло себе сматра таквим понекад. Каже цар писац: „Онај који нам је био дужник поводом веома много добрих ствари“, а мисли на турског принца Сулејмана,⁵⁶⁵ јер је Манојло озбиљно био увучен у турске грађанске ратове, тако што је подржавао баш њега. У писму Манојло помиње да је и сам пробао да пише химне Богородици. „Њој сам отпевао неколико црквених песама, химни, јер савест ми није дозвољавала да говорим смелије. Шаљемо ти ове песме како би их искренога духа ти могао њој пренети. Јер мислили смо да је најбоље искористити посреднике према ономе код кога се посредује, тебе према мајци Божјој, пошто не би било исправно од нас запрљаних са толико злих страсти да разговарамо са Пречистом...”. „Уколико мислиш да је подесно, ти уреди да се једном недељно у сваком богослужењу певају ове молитвене песме све док нас Бог у потпуности не ослободи ових страшних невоља и охрабрени оним што се дешава, ми бисмо из душе испуњене радошћу могли певати радосне химне у знак захвалности... ..Тренутни положај као да подсећа на стање особе која је ослобођена неке страшне патње, али се плаши...“.

Смрт Сулејмана,⁵⁶⁶ једног од Бајазитових синова, значила је превласт принца Мусе у рату за турски престо. Сулејман је био савезник цара Манојла у рату против принца Мусе, зато је његова смрт значила нове проблеме за византијског цара. Денис истиче Манојлов став према Сулејману једном приликом у писму када каже „онај који нам је дужник“, јер су га помагали ратујући на његовој страни, али није био задовољан његовим односом, што се види, када иронично наводи да је Сулејман доживео „крај достојан његових поступака“, јер га је Муса заробио и погубио. Принц Муса је после победе над Сулејманом опсео Цариград.⁵⁶⁷ Веома је важно истаћи да је Сулејман био у добрим

⁵⁶³ Dennis, Letters No. 4. Вероватно је протос у то време био Симон. Симон је 1410. или 1416. године примио писмо од Константина Иванкоса. Симон је био веома критичан према неким Иванкосовим делима, а писмо је одговор на ову критику. Симон је заједно са Иванкосом учествовао у раду суда у Солуну.

⁵⁶⁴ Писмо је намењено митрополиту Солуна и проту Свете Горе, Атос. Написано је око 1411/12. године.

⁵⁶⁵ Dennis, Letters No. 57. ἴστε δὲ τὸν ἄνθρωπον πείρα καὶ τὴν πρὸς πάντας ἐκείνου μανίαν

⁵⁶⁶ Dennis, Letters No. 57.

⁵⁶⁷ Dennis, Letters No. 57. Писмо митрополиту Гаврилу је написано после опсаде Цариграда током 1411. године.

односима са митрополитом Солуна и протом Свете Горе⁵⁶⁸, због рата са братом Мусом. Манојло помиње „лудило“ (την εκείνου μανίαν) вероватно мисли на принца Мусу и на његове поступке према брату Сулејману кога доживљава као свога савезника.

Истовремено са овим писмом цар Манојло је написао химну у част „нашој најсветијој госпођи, Мајци Божијој, за избављење из тренутних околности.“⁵⁶⁹ Цар Манојло позива Марију да спасе божје људе од надлазеће катастрофе и да донесе победу своје граду којем је заштитница. Тражи од ње да отера „још једног непријатељски настројеног кана (Χαγάνον) који представља страшну претњу њеним изабраним људима, како је раније (помогла) његовом оцу“. Химна се бави и великим недаћама са којима се Византинци суочавају и њиховим надама да ће, упркос сопственом „греху“, бити спашени уз помоћ Богородице.⁵⁷⁰

Макарије анкарски митрополит⁵⁷¹

Цар Манојло је упутио четири писма, поређана код Дениса од 63. до 66,⁵⁷² Макарију архиепископу Анкаре, како га назива „бившем“, јер је због својих учења био рашчињен. Макарије је био добар теолог и присталица паламита, те је самим тим имао за противнике многе латинофиле у Цариграду, као и све противнике исихазма. Макарије је саставио дуги говор против Латина, за који Денис у своје издању каже да га карактерише недостатак оригиналности. Макарије је био неко време рашчињен због сукоба са патријархом Антонијем, али га је патријарх Калист вратио у цркву и поставио за анкарског митрополита. Међу Макаријевим противницима најпознатији и најзначајнији је био монах Матеј, касније патријарх, иначе близак цару Манојлу.

У децембру 1399. године Макарије је напустио престоницу и заједно са царем Манојлом отпловио је на Запад. Тобоже, Манојлу је на путу био потребан саветник за

⁵⁶⁸ Симон.

⁵⁶⁹ Legrand, Lettres, 94-102.

⁵⁷⁰ Barker, Manuel II, 281-88. Време Мусине опсаде Цариграда 1411/12.

⁵⁷¹ PLP, No. 16319.

⁵⁷² Dennis, Letters No. 63-66.

црквена питања при посети западноевропским дворovima, у ствари, желео је цар да Макарија поведе са собом како би обезбедио мир у цркви док је био одсутан из престонице.⁵⁷³ Зајено са царем Макарије се 1403. године вратио у Цариград, где је сазнао да је цар Јован VII сменио патријарха Матеја његовог противника. Смени је највише допринео митрополит Матеј Медејски. Мржња према патријарху је ујединила ову двојицу митрополита који су некада и сами били сукобљени. Цар Манојло је био против тога, сазвао је синод у царској палати и Матеј је враћен на место патријарха. Синоду су присуствовали митрополити Матеј Медејски и Макарије у знак повиновања донетој одлуци. Декрет синода о помирењу поткрепљен је хрисовуљом крајем 1403. или почетком 1404. године. Ипак је митрополит Макарије наставио да напада патријарха, заједно са Матејом, медијским епископом. Коначно, Синод је сменио Макарија 1405. године, али је он и после тога наставио да се бори против патријарха. Сам цар Манојло је покушавао да убеди Макарија да одустане од своје црквене политике, о чему и говори у овим писмима која су више политичка порука него писма у правом смислу. Митрополит Макарије је коначно 1409. године екскомунициран из цркве и осуђен је на прогонство.⁵⁷⁴

Писма од 63. до 66. чине једну целину за коју се верује да се односи на Макарија анкарског митрополита, али да су у својој суштини фиктивна, јер као таква нису стигла до њега. У сваком случају у писмима је реч о једној теми, као и о једној особи којој су намењена, с правом се верује да је то Макарије. Ова писма нису сачувана цела у Париском рукопису, чак нису дата као део логичког низа, него више претходе прикупљеним Манојловим писмима, као увод. Ова целина више подсећа на чисто реторско писање на одређену тема него на писма по својој садржини, нарочито она која је Манојло писао, само је узета форма писма зато се сматрало да нису права писма, него фиктивна. Нису намењена да стигну до кореспондента који се у њему и не помиње. Само је узета форма писма. Писма су у Барберини рукопису преписана у низу који овде прихватамо од 63. до 66. Зато што су фиктивна, Легоранд их није унео у колекцију. По Денису овај део је уметнут још за Манојловог живота. На основу тога, Денис закључује, да су ова писма у почетку била права, а да су накнадном прерадом у Барберини рукопису изостављени наслов и адресат, те да су сама дорађена. Изостанак имена је вероватно изазван личним и

⁵⁷³ Dennis, Letters No. 63-66.

⁵⁷⁴ V. Laurent, *Le trisevopat du Patriarche Matthieu Ier (1397–1410)*, 134-136.

политичким разлозима. Денис додаје да се писма из више разлога могу приписати Макарију анкарском митрополиту. Верује се да су ова писма написана око 1408/1409. године.⁵⁷⁵

Макарије је био велики противник патријарха Матеја па је самим тим дошао у сукоб и са царем који је по повратку са Запада тражио да се Матеј поново устоличи. Томе се противио Макарије који се заједно са царем вратио из западне Европе.⁵⁷⁶ Макарије је против патријарха Матеја писао памфлете на које је цар одговорио декретом 1405. године. “Оно што сам раније сумњао када је реч о теби, сада видим записано је у твојим списима. На одређени начин ти не кажеш ништа друго него: „дозволи ми да се свађам, вређам и анатемизујем, ако победим постигао сам оно што желим, у супротном издржаћу казну и на тај начин се искупити.“ „Дакле, то није исправно нити достојно хвале, пошто си нестрпљив да то изнесеш и кажеш оно што мораш на синоду? Уколико је твоја победа, дакле, у томе да смениш људе које оптужујеш, онда је неопходно да се исто примени и на тебе, уколико будеш био поражен... Оно што сам одлучио је просто: Иди на синод и тамо докажи оно што желиш... Не мучи ме више... Не могу више трпети узнемиравање ове врсте, а такође имам и многе друге ствари којима бих се бавио.“⁵⁷⁷ Макарије Анкарски и његов саборац Матеј Медијски били су свргнути 1405. године од стране синода, али су наставили као обични монаси да се противе патријарху и цару. Нови синод их је коначно 1409. године екскомуницирао из цркве.

Манојло се 63. писмом⁵⁷⁸ обраћа Макарију бившем анкарском митрополиту веома погрдним речима, „лудак тешко да би се упустио у оно у шта си ти. Зато или прекини са овим делатностима или, у најмању руку, покажи мало срама због онога шта радиш, како те не би са презиром гледали, или како би дао основ људима да се надају да ћеш се опоравити од своје јадости.“

У истом стилу наставља у 64. писму.⁵⁷⁹ „Тврдећи да си добар и частан два пута си слагао, јер ти си у ствари покварен и зао. ...Гледаш на ово лоше време као богом дану прилику, пун си уображености, толико си далеко од пристојности да мислиш да за тебе не

⁵⁷⁵ Dennis, Letters No. 63-66.

⁵⁷⁶ Dennis, The Deposition and Restoration of Patriarch Matthew I, 1402-1403, ByzF, 2(1967), 100-106. Dennis, Four Unknown Letters of Munuel II Palaeologus, Byzantion, 36 (1966), 35-40.

⁵⁷⁷ Dennis, Official Documents of Manuel II Palaeologus, Byzantion, 54.

⁵⁷⁸ Dennis, Letters No. 63.

⁵⁷⁹ Dennis, Letters No. 64.

би било исправно да поштедиш нити једну једину особу... Ти си дакле свуда поделио своје вулгарне поруке; ти немаш идеју о томе шта си ти и колико је велико зло поган језик своје власнику. Међутим, најсрамнија ствар од свега је то што ти нама приписујеш оно што у великој мери сви приписују теби. Пошто си одбацио срамоту као клевету, понашаш се неразумно. После свега тога, ти помпезна и охола сподобо, зар не црвениш. А како би и могао, узимајући у обзир да се ти поносиш таквим стварима? Стварно ми је испод части да развежем језик о теби, који си сасвим очигледно ван разума. Ти, чија дрскост превазилази свако зло, ниси успео да избегнеш судбину коју си заслужио. Док су неки туговали због тебе, други се смејали, међутим сви су ти заједно клицали када је твоје писмо било прочитано, они су се дивили твом духу, тако фино и лепо однегованом, желео си да велики број људи присуствује догађају, на твоју срећу тако се и испоставило, пошто су присутни били љубитељи књижевности, приредили су ти одговарајуће почести и исплели ти круну, која савршено одговара глави која није никада, чак ни сада, остварила било шта што би заслужио част, сем да држи говоре шкодљиве по самог себе. Такмичење је било завршено на овај величанствен начин и донело ти разне увреде као одговарајућу награду. Манојло је то писмо задржао за себе, верујући да ће се Макарије и Матеј променити. Манојло је то писмо изнео пред синод који је осудио Макарија. „Зато је, оно њихово увредљиво писмо против патријарха, у којем су такође напали и пресветог цара, било прочитано, а оно се мора гледати као клевета или глупост. Када је било прочитано, једна цела комисија га је оценила због глупости и због толико неистинитости.“⁵⁸⁰

Ти не поседујеш толику моћ убеђивања, нити си толико бистар као софиста да би убедио било кога да измени мишљење које је било чврсто установљено самим чињеницама.⁵⁸¹Да ли постоји ико ко није свестан да покушаваш да припишеш нама оно што је у ствари постало део тебе, то јест, бављење свакојаким пљачкама и тражење зараде на сваки могући начин? Заиста, ти си се променио, обогатио си се док други цвиле, а ти ништа не радиш него претвараш њихове сузе у свој смех из свег срца. Добро ти је познато да су њихове несреће учиниле да се твој новчаник напуни, ствар зависти, који је некада био празан, али је сада препуњен... Које узде би могле зауздати човека кога порочност спречава да потоне још ниже, посебно пошто време изгледа да сарађује са њим и

⁵⁸⁰ Исто.

⁵⁸¹ Laurent, *Le trisepiscopat*, 134-136.

дозвољава му да помисли да уради било шта што пожели без устезања? Настави са својим послом, онда, као лудак, без и мало обзира према околностима и из свих одаја чуће се похвале због твојих вештих достигнућа. Међутим ми ћемо бар, огорчено уздахнути због тебе и ако икада повратиш свој разум, што ми желимо, што није немогуће, радо ћемо те видети, увек разматрајући шта је одговарајуће за нас и нашу ситуацију.“ Манојло оптужује Макарија за богаћење на штету туђе несреће.

У 66. писму наводи „Неки извесни твоји пријатељи и сарадници су ме такође молили да то урадим, примењујући сва средства да ме на то против моје воље наведу. Ипак, не мислим да ће савладати моје оправдано противљење, јер никада није исправно попустити кад особа тражи нешто што је неизводљиво и излишно. У прошлости ти си сам показао да су захтеви ових људи били тог типа, јер сваки покушај да се уразумиш ти је уместо да побољшаш само погоршавао стање. Исход тога је да сам ја завршио са овим, што је сасвим исправно и можда нешто што је требало одавно урадити...”

Никола Кавасил Хамает

Никола Камаетос по мајци Кавасил био је рођак старијег Николе Кавасила⁵⁸² (Νικόλαος Καβάσιλας) па је то презиме и сам користио. Рођен је у Солуну. Манојло је Кавасилу упутио 6, 7, 15, и 67. писмо. На основу тога, можемо закључити да је био веома образован писац, пре свега, теолог. Био је следбеник исихастичког учења и зато је полемисао са латинофилима, највише са Димитријем Кидоном.⁵⁸³

Шесто писмо Кавасилу је написано за време Манојлове управе у Солуну и својим садржајем се углавном дотиче њихове заједничке теме, а то је књижевност, нарочито писање писама. Манојло помиње и тешке прилике у којима се налази и како да му Кавасил помогне боји се да његова „брига за отаџбину постепено не избледи. Манојло предвиђа да је садашње зло само период кратког мира у поређењу са онима што очекује да се ускоро

⁵⁸² I. Ševčenko, *Nicolaus Cabasilas Correspondence and the Treatment of Late Byzantine Literary Texts*, BZ, 47 (1954), 49-59. Beck, *Kirche und theologische Literatur*, 780-783.

⁵⁸³ Димитрије Кидон преноси вест о томе да је дошао у Цариград. Loenertz, *Démétrius Cydonés Correspondence*, No. 87

деси. Хвали врлине свога кореспондента и његово знање поретка, али очекује спас, и избављење из садашње ситуације. За Манојла је помоћ и у лепим речима и у делима. Очекује његов долазак, да му помогне, јер писма неће бити довољна. Очекује помоћ од Бога и од светог Димитрија, заштитника града, верује да ће доћи и потпуно уништити непријатеља као много пута до сада.⁵⁸⁴

Манојло је из Солуна упутио 7. писмо Кавасилу. У њему Манојло напомиње да због одсуства контакта Никола Кавасил не помисли да је заборавио на њега. Манојло истиче у овом писму да воли да се дружи са Кавасилом, али нема времена за то због обавеза у земљи и иностранству. Он наставља да пише како би више волео да заборави на себе, него на оне које воли, истичући значај Кавасила за њега лично. Тражи од пријатеља да му опрости због неписања, иако је за то имао оправдане разлоге.⁵⁸⁵ Ово писмо се нашло у колекцији на овом месту, зато што нема посебну временску одредницу на основу садржаја, већ се односи на истог адресата, па је можда и могло да припада истом периоду.

У 15. писму⁵⁸⁶ Манојло говори о писмима која добија од Николе Кавасила⁵⁸⁷ као и жаљењу што не може чешће да му пише. Манојло каже да је радостан и тужан. Овакав контраст има своје место у писмима цара Манојла. Велича сопствену улогу, јер је Кавасил тужан што не добија писма од њега, због чега је и сам цар тужан, али овај разлог га радује, јер схвата да његова писма вреде његовом кореспонденту, да их очекује или бар ласка себи. Писма често садрже ове делове који говоре о општим стварима из кореспонденције.

Кавасил је својим писмом тражио да Манојло заузме став о његовом писању, али и да му нешто каже о приликама у којима се налази. Манојло је већ говорио о писмима Кавасила. Оцена је иста „оно што је савршено не може се поправљати“. Често у својим писмима говори о разлозима зашто није писао. Није имао намеру да се оглашава, јер није имао довољно времена да се изрази на прави начин, као Ксенофонт, каже да му то није полазило за руком ни једном, док је водио војску. У ствари није имао ништа лепо да напише, потешкоће нису прошле.⁵⁸⁸ Манојло се нада да ће ускоро бити повода за радост кореспондента, да ће моћи брзо да се врати у отаџбину и да ће са њиме поделити радости.

⁵⁸⁴ „Σὺ δ', ὃ βέλτιστε, εὖ οἶδ' ὅτι τὴν ἀλήθειαν αἰσχυνοίς τὸ μὲν σοφίσασθαι ῥίψεις, ἀπολογιῶν δ' οὐ δεήσει“
Dennis, Letters No. 6.

⁵⁸⁵ „ὀλίγοις τοίνυν χρήσομαι λόγοις τούτου γε χάριν“.
Dennis, Letters No 7.

⁵⁸⁶ Dennis, Letters No. 15. Написано је у јесен 1391.

⁵⁸⁷ Постоји осамнаест Кавасилових писама.

⁵⁸⁸ οὐ γὰρ παρήλτε τὰ δυσχετῆ, καὶ ἔδει διηγεῖσθαι ὅπως σκιρτῶν σὺν φαιδρότητι χαριστηρίουσ ὕμνουσ προσφέρησ
τῷ Θεῷ. Dennis, Letters No. 15.

Манојло би више волео да може и даље да не пише, али му то не дозвољава писмо које је примио. Завршава закључком да кореспондент може да буде задовољан, јер је коначно добио писмо, али и да буде незадовољан, будући да писмо не садржи радосне вести које је очекивао.

Денис је у своје издање уврстио 67. писмо⁵⁸⁹ које није било првобитно део Манојлове колекције, нити се оно нашло међу писмима која је објавио Легранд. И поред тога, оно припада Манојлу и представља писмо по форми мада је писано више са намером да се писац опроба у писању писма које више тежи да подучи, па је као такво и посматрано. Дакле, ово писмо се мора издвојити као посебно, личи помало на есеј.⁵⁹⁰ Кавасил је написао писмо цару које је Денис у своме издању прикључио осталим писмима, као додатак, али се не може поуздано утврдити на ког цара се писмо односи, јер је Кавасил писао и Јовану VI Кантакузину и Јовану V Палеологу, или цару Манојлу II.⁵⁹¹

Иванко

О Иванку (Τῷ Ἰβάνκῳ) се готово ништа не зна, сем појединих назнака из Манојловог 45. писма. Иванко је био угледни старији господин, а његова дуга реторска и учитељска каријера је била успешна. По свему судећи био је Солуњанин, али је део образовања стекао у престоници. Био је Манојлов учитељ књижевности и реторике, само није јасно да ли у Солуну или у Цариграду. Иванко је пружао јаку моралну подршку Манојлу коме је давао савете за време његове владавине пуне тешкоћа, у Солуну од 1382. до 1387. године. Једини постојећи његови рукописи су Монодија о смрти Исидора Главаса, солунског митрополита, вероватно написана 1396. године када је овај високи црквени званичник преминуо и поприлично оштро писмо, написано око 1410. или по

⁵⁸⁹ Dennis, Letters No. 15. Dennis, Manuel in Thessalonica, 151-158.

⁵⁹⁰ „Ἄλλ' ἐροῦσί τινες τῶν μέγα τι ἀγόντων καὶ θαθμαστὸν τὸ μηδὲ γεγεῦσθαι λόγων, »τί δεῖ παίζειν γράφοντα ὅς γε πράγμασι παλαίει ἄπερ ἄξια τραγῳδίας“.

⁵⁹¹ P. Enepekides, Der Briefwechsel des Mystikers Nikolaos Kabasilas, “BZ, 46(1953), 44-45.

некој процени 1416. године, Симону, проту Свете Горе у коме је критиковао неке његове рукописе.⁵⁹²

Манојлово 45. писмо⁵⁹³ је написано као једно од његових најдужих писама. Почиње тврдњом да је његов саговорник давно одрастао, па и остарио, „порасла му је брада бела као снег“. Брзо је изучио школу, тако да није био дуго код учитеља. Манојло хвали његове врлине доброг учења и раног сазревања. Постао је и сам учитељ и професију није осрамотио, истиче Манојло. Убрајан је од младости у истакнуте реторичаре, али се тиме није превише поносио, није изазивао завист других учитеља. Позиван је на дворове, ради давања савета великим људима. Делио је са својим колегама напоре и мало је имао времена за нешто друго. Манојло описује своју обавезу која није мала, а коју је често желео да избегне. Наметнута му је кривица, за коју није имао одговорност. Показао се као племенит човек; волео је исправно; избегавао је претерану славу. „Кад си стигао кући ниси се одао одмору. Твој говор су донели у нашу отаџбину и њеним грађанима. Иванко је помагао Манојлу као и другима; бранио је законе; „нашао си снагу против духовног очајања у борби против страшних сила“. Манојло истиче: „нудио си основе за нове наде“... и „зло је пролазно“, „не може ни у рај нити може да нестане“. Манојло каже да је остварио успех, јер је све то створио у граду који се може сматрати „мајком реторике и извором књижевности“. Он хвали град, сигурно Солун, који је увек имао изданке ове врсте. „Молитве предака, због слабих потомака, могле би да буду узалудне“; „чудо младости“, „треба бити поштован“. „душа зрачи врлином“; „хвали напоран рад“.

Манојло је одговорио, одмах пошто је примио писмо које га је само по себи мотивисало на такву одлуку. „Када ми је твоје писмо читано, седео сам у присуству великог броја људи“. „Врлина је бесмртна“, истиче Манојло. Замишљао је Иванка како расправља, желео је да се нађе близу њега да га лично чује. „Речи су слика душе“. Позива Иванка да га посети, па каже: „Не пиши више, него дојури овде!“. Он описује природу и њену лепоту како би привукао Иванка да дође па зато додаје „Пролеће ће ти приредити још нека задовољства“, „допратиће, краљица годишњег доба, срећног грађанина до града среће који ће отпевати химну цару, вероватно Јовану VII који се налазио у Солуну“⁵⁹⁴. Цар

⁵⁹² PLP, No. 7973.

⁵⁹³ Денис претпоставља да је писмо настало од 1404. до 1408. године када је Иванкос боравио у Солуну, јер и дела која је написао Иванкос односе се на овај град и Свету Гору. Dennis, Letters No. 45.

⁵⁹⁴ Dennis, Letters No. 45.

очекује да Иванко дође у престоницу, а да то учини заједно са Димитријем Хрисолорасом који намерава и сам да дође из Солуна у Цариград. „... τὰλλα πράττειν ἐφαίνου ἃ συνοίσειν ἔγνωκας τῆ πατρίδι, ἐλαμύνων τε τοῖς νόμοις εἰ πολεμοῖντο καὶ συμβουλευόντων, τούτου δέησαν, καὶ ὑπανεχών τισὶ τὸ φρόνημα ἐσμῶ τιτι βαρινόμενον δυσπραγιῶν ἀμυθητῶν.⁵⁹⁵

Можда је писмо предугачко, правда се Манојло, „брани ме пред људима, да не би био кажњен због нашег неуспеха“ истиче да је Иванко допринео његовом учењу. „Требало је чешће да пишем човеку који ме је извео на пут писања. Спречавале су ме несреће које сви осећамо“. Додаје да се велико писмо може писати ономе који годинама није примио ниједно, што је цареву оправдање због дужине писања. Ово писмо је више од тога, то је похвала своје учитељу, зато је дуже него друга Манојлова писма. „Ἀμύνου δὴ δέησαν κατ’ ἀνδρα ἵνα μὴ τῶν ἡμετέρων ἀμαρτημάτων αὐτός γε δοίης τὴν δίκην.“ Цар тражи од свога учитеља да брани његову вештину, да не би и Иванку замерили, ако се покаже Манојло као слаб писац.

Триволос

Триволос је припадао царевом књижевном кругу што се види на основу 9. Манојловог писма. Био је неко време у Мистри као секретар, код деспота Теодора I Палеолога, царевог брата. Постао је познат када је 1381. године саставио веома важан мировни уговор између Јована V и Андроника IV, о чему пише Кидон у писмима (293. и 421), написаним 1383. и 1389. године.⁵⁹⁶ „Триволос је постао важнији него икад после мира међу царевима, јер он је био онај који је ускладио гледишта две стране и нама обезбедио примирје.“⁵⁹⁷

Манојло је упутио 9. писмо Триволосу који се налазио у Мистри где је био Манојлов брат Теодор. У писму напомиње: „Направили смо озбиљан напор да се твоје писмо прочита пред онолико људи, као што бисмо желели, а ти си и желео велики број да

⁵⁹⁵ Исто.

⁵⁹⁶ Dennis, Letters No. 9.

⁵⁹⁷ Dennis, Letters No. 9.

га чују, уверен у своју књижевну вештину, очекујеш да буду похвале за њега. И ово је управо оно што се догодило. Публика је аплаудирала, пуна дивљења.“ Кад је писмо прочитао, Манојло није био у стању да сакрије своје задовољство, додаје у писму Триволосу, као када у позоришту аплауз и похвале уздрмају професионалце, „чије подучавање те је довело да постанеш тако велики реторичар“.⁵⁹⁸ У писму се осећа утицај књижевног круга коме обојица припадају. Манојло у писму исказује велику потребу да види брата. „У тој земљи Пелопа [Пелопонез] где сада боравиш, у тој земљи је мој најдражи брат.“⁵⁹⁹

Потос, Манојло Потос

Не можемо поуздано да утврдимо да ли су Потос из 17. писма и Манојло Потос из 35. и 42. писма иста личност. Потос је вероватно био судија, свакако је имао висок положај, њему пише и Кидон. И сам цар Манојло Палеолог је од Потоса добио велики број писама. Теодор Потамије, кореспондент цара Манојла, упутио је четири писма (2-5) неком Потосу, своме пријатељу.⁶⁰⁰ Хвали Теодор његово писање. Највероватније још почетком осамдестих година 14. века, Потос је напредовао до веома утицајног положаја у власти. Око 1384/85. године овај Потос је посетио Потамија у његовом егзилу и имао дуг разговор са Димитријем Хрисолором, о чему пише Потамије у своме 8. писму. Манојло је око 1385. године послао изасланика из Солуна папи Урбану VI, о чему говори Кидон, нарочито истичући да се тај догађај неће свидети антилатинској партији у Цариграду којој је припадао Потос. Манојло је 1391. године писао 17. писмо Потосу како би му се захвалио, јер му је овај послао велики број писама, уверавајући га да намерава да се ускоро врати у Цариград. Описује га као компетентног судију. Цар је пажљиво бирао речи, посебно оне које су имале везе са статусом, те његова употреба речи судија као и именице и глагола (κριτής, κρινεῖν) даје чврст основ за то да је Потос заиста био судија.⁶⁰¹

⁵⁹⁸ Dennis, Letters No. 9.

⁵⁹⁹ „ὡς δὲ καὶ αὐτὴν τὴν τοῦ Πέλοπος ἦν οἰκεῖς νῦν, ἔχουσιν γάρ μοι τὸν γλυκῆτατον ἀδελφὸν καὶ φίλον καὶ υἰόν“.
Dennis, Letters No. 9.

⁶⁰⁰ Dennis, Letters No. 17.

⁶⁰¹ Dennis, Letters No. 17.

У 35. писму, вероватно написаном пред царев пут у Италију, Манојло истиче да цени писање Манојла Потоса, нарочито његову форму. Из Париза је 1401. године упутио 42. писмо којим подстиче Манојла Потоса да се и даље залаже за одбрану отаџбине. На основу тога се може закључити да је тада Манојло Потос имао важан положај у Цариграду. Манојло Потос је 1408. године био на Мореји где је добио писмо од Јосипа Вријенија који је био присталица антилатинске струје у Цариграду.

Потосу (Τῷ Πόθῳ) је упућено 17. писмо, од кога је Манојло добио много писама, што у свом писму напомиње „твоја киша писама“⁶⁰². На основу тога видимо да је он царев велики пријатељ. Манојло се радује чињеници што Потос није разочаран што и сам не добија писма од њега, већ и поред тога пише. Манојло зна да Потос разуме разлоге што није добијао довољно писама. „Постоји време у коме би човек могао да воли и оне које мрзи“. Цара Манојла радује што његов саговорник разуме ситуацију у којој се он налази. Завршава писмо поруком упућеном Потосу, да ће имати разлог да цени ово писмо, као што други цене дужа и чешћа писма, јер ово писмо доноси радосне вести по отаџбину.⁶⁰³

Манојлу Потосу (Κυρῷ Μανουήλ τῷ Πότῳ) је упућено 35. писмо цара Манојла.⁶⁰⁴ У писму цар истиче добре особине лепог писања код његовог кореспондента, те каже „постао си вичан писању“. Он истиче да је Манојло Потос темељно прочитао легенде да би обрадио слику у писму, што је учинио на веома пристојан начин.⁶⁰⁵ Његово писмо жели да похвали као своје, он истиче, да је то боље него да га хвали на други начин, довољно је рећи да га је Манојло Потос написао као да ја писао сам цар. Публика поздравља аутора због лепоте речи и брзине ритма. Његово дело је обимно, а цар Манојло истиче у писму да не може на исти начин да узврати. Манојло није могао да одговори истом мером ни по обиму ни по теми. „Нова и стара дела се не смеју спајати због неприкладности“. Манојло истиче божје заповести као основу добрих особина, „оно што је Спаситељ забранио мора се избећи“, што значи, да се ни у чему не сме претеривати.

⁶⁰² Dennis, Letters No. 17. Ово писмо је написано у зиму 1391. године.

⁶⁰³ „ὅπως δὲ πόλεις τόδε καὶ ἔθνη ἀφανίσαι δεινὸν οὐδὲ λέγειν δεῖν οἶμαι, κοινῶν τε γὰρ ἐννοιῶν σαφέστερον, ὃ φασί, καὶ τὰ πράγματα μαρτυρεῖ.“ Dennis, Letters No. 17.

⁶⁰⁴ Dennis, Letters No. 35.

⁶⁰⁵ „οὕτω καλῶς μὲν χρόνῳ βραχεῖ πάν ἐξηρεύνησας ἄνθος τοῦ τῶν λογίων λειμῶνος, καλῶς δ' ἐκεῖθεν συνείλεξας τὸ πρὸς τὸ προκείμενον χρήσιμον, σὺν κόσμῳ δὲ ταῦτα πολλῶ ἤρμοςάς τε καὶ τέταχας. Dennis, Letters No. 35.

Манојлу Потосу је цар Манојло из Париза 1401. године упутио и 42. писмо⁶⁰⁶, пуно је песимизма, јер нема обећане помоћи са Запада. Манојло Потос пожурује својим писмима цара који је схватио да од обећане помоћи са Запада неће бити ништа, па се ово писмо разликује од других које цар шаље из Париза. Он опомиње кореспондента да не наваљује. Цар саветује Манојлу Потосу, своме кореспонденту, да се више потруди и да то учине и други како би дочекали помоћ.⁶⁰⁷

Теодор Потамије или Потамес

Теодор Потамије (Τῷ Ποτάμῃ) је био реторичар о коме нису сви савременици имали лепо мишљење.⁶⁰⁸ Цар Манојло хвали његово писање. На основу Манојловог 47. писма се види да је био пријатељ неког Хрисолораса, извесно је да је то био Димитрије. Теодор Потамије је написао говор поводом смрти цара Јована VII Палеолога и написао је неколико писама. На Светој Гори у манастиру Ивируну почетком осамнаестог века нађено је двадесет Потамијиних писама.⁶⁰⁹ Теодор Потамије је написао два писма Димитрију Кидону од којих друго (12. писмо) каже „да су два владара (τοὶν βασιλέων) устала један против другог на највећу штету Ромеја...; ...као пламен поново су потпалили раскол. „Владари су ставили тачку на своје размирице...“, „...лепота мира је отерала сву сумњу.“⁶¹⁰ Теодор Потамије је написао писмо као одговор на Потосово писмо у коме се може осетити успомена на њихово старо пријатељство, на заједничко учење књижевности.

⁶⁰⁶ Dennis, Letters No. 42.

⁶⁰⁷ „εἰ γε δυνατόν τι προσθεῖναι, καὶ αὐτὸς ἐμοὶ χαριζόμενος καὶ ἅμα γε σαυτῷ καὶ τῇ πόλει δεῖξον τὸν ἄνδρα καὶ γενοῦ σαυτοῦ καλλίων, οὐ μόνον δρῶν τὰ βελτίω ἀλλὰ καὶ τοὺς νωθροτέρους ἐπὶ τοῦτο παρακαλῶν“. Dennis, Letters No. 42.

⁶⁰⁸ Dennis, Letters No. 47. M. Treu, Mazaris und Holobos, *BZ*, 1 (1892), 92.

⁶⁰⁹ S. Lampros, *Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos, II* (Cambridge, 1900), br. 4304, 49-50. S. Lampros, Θεόδωρος ὁ Ποτάμιος καὶ ἐπὶ εἰς Ἰωάννην τὸν Παλαιολόγον μὲν Σδιά αὐτοῦ, ἢ Δελτ. Ἐτ. Ἑλλ., 2 (1885), 48-62.

⁶¹⁰ Dennis, Letters No. 47.

Манојло је 47. писмо⁶¹¹ наменио Теодору Потамији у коме хвали свога кореспондента због писма које је добио. „Похвалио бих твоје дело, пошто сам се дивео његовој лепоти и снази, да сам поверовао у оно што си написао. А што се тиче похвала које су мени биле упућене, којих је твоје дело било пуно, радије бих себи веровао него теби и свим осталим људима...“. Манојло додаје да би слушао све шта би човек обдарен мудрошћу и интелигенцијом имао рећи.⁶¹² Упозорава Теодора да смањи хвале, што саветује и Хрисолорасу за кога каже да разуме прави смисао пријатељства...⁶¹³ Писање пријатељу само по себи има свој смисао, да покаже колико је некоме стало до некога.

Франкопуло

Франкопуло је вероватно водио порекло са Мореје из Мистре. По свему судећи, одатле је у време опсаде Цариграда упутио писмо цару, јер није могао да дође, како сам цар Манојло тврди, зато што другачије није било могуће због опсаде Цариграда. Манојло алудира у писму на турску опсаду Цариграда која је могла да спречи Франгопула да уђе у град. Познат је неки Манојло Франгопуло као протостратор у служби деспота Теодора I 28. августа 1394. године када је закључен мир са Венецијом.⁶¹⁴ После смрти деспота Теодора I 1407. године, док Теодор II царев син није постао пунолетан, Манојло Франкопуло је владао Морејом.⁶¹⁵

Манојло је написао 24. писмо Франкопулу и оно је прочитано јавно. Пошто је било написано веома сажето, неки су рекли да је „лаконско“, али и такво писмо је лепо, јер кратко писмо је било цењено. Други су свој суд засновали на чињеници да су „велике идеје обухваћене веома малим бројем речи, што их је приближило правилима уметности.“

⁶¹¹ Dennis, Letters No. 47. G. T. Dennis, *The Letters of Theodore Potamios, Byzantium and the Franks: 1350–1420*, London 1982, 12.

⁶¹² „Εἴ τι οὖν ἐμοὶ πείθῃ, γράφε μὲν αἰεὶ καὶ χαρίζου αὐτῷ τῷ γράφειν, ἠδέως γὰρ ἂν ἀκούσαιμι πᾶν ὃ τι ἂν λέγοιτο παρὰ σοῦ, ἀνδρὸς σοφία κεκοσμημένου καὶ νοῦν ἔχοντος.“ Dennis, Letters No. 47.

⁶¹³ Dennis, Letters No. 47. Писма су настала у периоду од 1403. до 1408. године.

⁶¹⁴ Dennis, Letters No. 24. A. Orlandos, *Τὰ παλάτια καὶ τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ*, у 'Αρχ.Βυζ.Μνημ. 'Ελλ., 3 (1937), 3-114, esp. 106. V. Laurent, *Legends sigillographique et familles byzantines*, EO, 30 (1931), 467-473. D. A. Zakythinos, *Le Despotat grec de Moree*, I (Paris, 1932), 138; II (Athens, 1953), 98.

⁶¹⁵ Исто, 166.

Манојло поручује кореспонденту; „дакле, пошто ми садашњица не дозвољава да кажем више, рећи ћу само ово: ако се оно што сви очекујемо оствари, онда неће бити потребе за писањем. Јер зашто ићи другим најбољим путем када нам је и први на располагању?“ Зашто Франкопуло да пише када може слободно да уђе у град који је опседнут, али који ће ускоро бити слободан, што показује да је писмо написано у периоду од око 1392. до 1396. године. Манојло се нада победи крсташа које предводи угарски краљ Жигмунд, али је све пропало, поразом код Никопоља 1396. године.⁶¹⁶

Теодор Кавкадин

Теодор Кавкадин (Τῷ Καυκαδηνῶ κυρῶ Θεοδώρῳ) је био задужен за надзор над царском породицом по свему судећи њему је поверено васпитање деце. Кидон је својим писмима Манојлу (210, 215, и 357) препоручио Кавкадина за царску службу, као доброг човека, вештог реторичара и најважније оданог цару. Кавкадин је добио свој положај у царској бирократији и плату, али га је убрзо изгубио. Кавкаден је затим имао званичан положај у власти који је, на неки начин укључивао надгледање финансија. Да ли је повратио свој положај није познато. У овим писмима Кидон је хвалио његову реторичку способност, која је касније одушевила Манојла довољно да га запосли као учитеља своје деце. Кавкаден је показао да цени одмереност (μέτρον) и да ће као њихов тотор моћи да их научи да вреднују ову особину.⁶¹⁷

Теодору Кавкадену је упућено 27. Манојлово писмо, као одговор на добијено писмо које је прочитано јавно. „Оно што си написао је било прочитано пред малом, али не и безначајном публиком.“ Манојло истиче да су слушаоци писма добро изучили уметност сврсисходног говора, а њихово мишљење се много ценило међу правим књижевницима. Међу њима, један се дивио реду речи, други лепоти израза, а били су изненађени концизношћу идеја и чињеницом да је тако много њих било лепо заокружено и изведено са мало речи. Манојло истиче даље „... оно што је мене највише задовољило код твог

⁶¹⁶ Dennis, Letters, No. 24 „ὅθεν ὅτε μηδ' ὁ καιρὸς ἐπιτρέπει, οὐδεν πλεον ἐρῶ νῦν ἢ ὡς εἰ μὲν ὁ πάντες μαντεοῦόμενθα γένοιτο περίεργον τὸ γράφειν. | τί γάρ δεῖ πλοῦ δευτέρου ἐν χεροῖν ὄντος τοῦ πρώτου; “

⁶¹⁷ Dennis, Letters No. 27. Barker, Manuel II, 474-478, 494-496. A. T. Papadopoulos, Versuch einer Genealogie der Palaiologen (Minhen, 1938.), 70.

писања, што верујем да ти је најјача страна, то је колико вреднујеш умереност...“ . „Ти си заиста успео да нас убедиш, и твоје жеље су услишене. Сада ће наше жеље бити услишене, уколико будеш желео да надгледаш наставу двоје младих.⁶¹⁸ Сигуран сам да ћеш на ово сматрати као правичним и у исто време корисним како за њих тако и за моју ћерку...“

Владар Трапезунта⁶¹⁹

Манојло је 53. писмо⁶²⁰ послао цару Трапезунта, Манојлу III Комнину (1390-1416/7), потомку династије Комнин. Он је дипломатијом, браком и везама успео да сачува своју државу од пропадања. Одолевао је турским и монголским освајањима.⁶²¹

Цар је 53. писмо почео речима: „...Када си затражио ову књигу она још увек није била завршена, већ је још била у фази састављања и због тога ти није послата одмах нити убрзо после тога како смо били обећали. Сигурно није било у реду да је добијеш до пола завршену“. По обичају, у оваквим приликама, Манојло се жали на време које је изазвало одлагање, а да кривица није до њега. „...плашим се да би писмо могло да остави утисак нереалне среће“ на тебе и ти би могао рећи: „наша блага су се претворила у пепео.“⁶²² Ипак, Манојло скреће пажњу кореспонденту, да се не пита, због чега шаље ово своје дело, ако има такво мишљење о њему. Он истиче да тако поступа због своје жеље да удовољи саговорнику. Манојло је цару Трапезунта послао књигу (βιβλίον), мада недовољно дугу како каже Денис, па би пре могло представљати есеј или беседу.⁶²³ Писмо у пратњи књиге, или неког поклона је честа појава у византијској епистографији, па је ово писмо имало пре свега ту намену

⁶¹⁸ Dennis, Letters No. 27. „Πέτεικας τοίνυν καὶ ἡ ἑλίς, σοὶ ἐξέβη ὅπως δὲ καὶ τὰ τῆς ἡμετέρας ἐκβήσεται, τοῦτο δ' ἔσται ἢν τοῖν νέον σαυτὸν σωφρονιστὴν ἐπιστήσας“

⁶¹⁹ Dennis, Letters No. 53. Написано у Цариграду, 1409./10. године. Miller, Trebizond, 71-79.

⁶²⁰ Dennis, Letters No. 53.

⁶²¹ Miller, Trebizond, 71-79.

⁶²² Dennis, Letters No. 53. „οἱ θεσαυροὶ“ „καὶ μὴ θαυμάσης εἰ οὕτως ἔχων δόξης περὶ τὸ πόνημα τοῦτο πέπομα σοὶ γὰρ ἐθέλων χαρίζεσθαι ὑπερεῖδον ὅπερ ἄμεινον ἦν ἐμοὶ πράξαι.“

⁶²³ Dennis, Letters No. 53. датовано у 1409. или 1410. годину.

Ђорђо Гатилузи

Ђорђо Гатилузи је био ванбрачни син Франческа II Гатилузија (1384-1403/4) господара Лезбоса.⁶²⁴ Ђорђу је Манојло упутио два писма 58. и 59. која се односе на Манојлову опсаду Тасоса 1414. године. На основу расположивих извора познато је да је Ђорђа Гатилузија отац послао у мисију код војводе од Бургундије, а онда у Костанцу.⁶²⁵ У Париском рукопису нема адресата 58. писма, док га Барберини рукопис само делимично помиње, јер је писмо оштећено у овом делу, тако да се разазнаје име Γατελιούζω, Gatiluzo, али се на основу садржаја везује за Ђорђа Гатилузија. Денис прихвата Леградове наводе у вези са адресатом овог писма: Γεωργίω Γατελιούτζη ηνίκα ετυράννει της Θάσου, Ђорђу Gatiluzu. Каже да је Ђорђо Гатилузио незаконито заузео Тасос. Денис напомиње, да је Легранд 58. писмо преузео из рукописа Аврамотиса који му је био тада на располагању, а потом је изгубљен.⁶²⁶

Ђорђу Гатилузију је упућено и 58. писмо, док је боравио на Тасосу. У писму Манојло критикује његово понашање, „...јасно је да си неумерен у ономе што сада радиш, јер да ти ишта знаш о умерености, односно, да познајеш себе имало, не би се прихватао ствари које надмашују твој положај...“⁶²⁷ „Уколико останеш унутра, ти си изгубљен, верујем, јер можеш видети да је тврђава, коју си заузео као тиранин и сада је држиш окупираном, сасвим слаба и не може издржати оружје за опсаду које јој је на капијама као ни непрекидно ратовање...“

На Тасосу је избио устанак због чега је Манојло II отпловио на ово острво у јулу 1414. године. После три месеца је вратио острво под своју власт. И сам Манојло помиње опсаду (μηχανάς). Георгије Сфранцес помиње долазак цара Манојла у јулу и његово заузимање Тасоса у септембру. Манојло је затим отпловио за Солун новембра 1414. године, одложивши путовање за Мореју, због обавеза на Тасосу⁶²⁸ о чему је обавестио

⁶²⁴ Miller, The Gattilusij of Lesbos, 406-447.

⁶²⁵ Dennis, The short Chronicle of Lesbos, 1355-1428, Λεσβιακά, 5 (1965), 3-22.

⁶²⁶ Dennis, Letters No. 58. Legrand, Lettres, 89. Barker, Manuel II, 299.

⁶²⁷ Dennis, Letters No. 58. “Σὺ δ’ ὅτι φρονεῖς ἐπὶ τῇ νῦν σαυτοῦ πράξει δηλον, οὐδὲ γὰρ ἂν ἐτόλμας τὰ ὑπερ τὴν σὴν μετριάζειν ἐπιστάμενος, εἰ δὲ βούλει γε, γινώσκων ὅλως σαυτόν“

⁶²⁸ V. Grecu, Georgios Sphrantzes. Leben und Werk. Makarios Melissenos und sein Werk, BSl 26/1 (1965) 67.), 62-73.

краља Фердинанда од Арагона,⁶²⁹ на основу чега се могу реконструисати ови догађаји. Писмо је написано за време опсаде, крајем септембра, али је касније дорађено. Не зна се тачно када је Гатилузио завладао Тасосом, Денис претпоставља да је на острву био нека врста византијског вазала, али су се мештани противили његовој власти.⁶³⁰ Тасос је ипак дошао у посед породице Гатилузи већ 1420.⁶³¹

Денис у коментарима свог издања претпоставља да је Манојло ово писмо дорађивао, како би изгледало лепше за потомке. Он није могао сам да напише такво писмо током лета, нарочито у време док у време док опсаде је трајала опсада. По њему, Манојло је био заузет дешавањима на бојном пољу, него унутар свог књижевниг круга.⁶³²

Манојло у 59. писму истиче да су поједине ситуације из живота део судбине једног владара, забележено је да је Александар рекао, када доноси корист, очекује да чује како се о њему лоше говори...⁶³³ То што је овај сој људи против нас поднећемо без проблема, можеш бити сигуран, пошто ми се сећамо ових Александрових речи. Уколико то значи да је о тако изванредном владару, тако великом добротвору према свима, пуном врлина, који је напао и покорио толике народе, било говорено лоше од оних које је лоше третирао колико још ствари би ми требало кротко поднети уколико они који су спремни чак и да одустану у наше име, погођени невољама које ситуација доноси и стрелама судбине, неправедно излију свој бес на нас, реагују исто као дивље звери када их погоди стрела, цепајући све што им се нађе на путу, пошто то не могу тако лако урадити особи која их је ранила...“

Гварино из Вероне

Гварино из Вероне Γαρίνω τῷ Ἰταλῷ, Италијан како га назива Манојло. Гварини је своје писмо написао у јануару 1418. године.⁶³⁴ Ради поређења, Денис помиње писмо

⁶²⁹ Marinesco, Manuel II Paleologue et les rois d'Aragon, 200-201.

⁶³⁰ L. Garland, Mazaris's Journey to Hades: Further Reflections and Reappraisal, DOP 61 (2007) 183–214.

⁶³¹ Miller, The Gattilusij of Lesbos, 330.

⁶³² Dennis, Letters No. 58.

⁶³³ Βασιλικὸν καὶ τοῦτ' εἶναί φασιν τὸν Ἀλέξανδρον τὸ καλῶς ποιοῦντα κακῶς ἀκούειν. Dennis, Letters No 59.

⁶³⁴ Epistolario di Guarino Veronese, ed. R. Sabbadini (Venecija, 1915-19.), I, br. 94, 172-174.

Јована Хрисолораса⁶³⁵ који је послат у Мореју, одакле је писао Гварину, током 1417. године. Гварино је у одговору на писмо које је добио од Јована Хрисолораса, поменуо да је добио и писмо од цара Манојла II заједно са посмртним говором брату Теодору у част.⁶³⁶ Гварино помиње да се венецијанска флота недавно вратила из Мореје са писмом његовог бившег учитеља Јована Хрисолораса, који поручује да би дошао у Италију да га цар није послао у Мореју. Јован Хрисолора је провео неко време са стрицем Манојлом Хрисолорасом у Фиренци и северној Италији око 1400. године. Гварино из Вероне је од 1403. до 1408. године боравио у Цариграду. Као царев изасланик посетио је папски двор у Болоњи 1410. године.⁶³⁷

Нема доказа да је Гварино пристао да на латински језик преведе царев посмртни говор написан поводом смрти брата, деспота Теодора. Гварино је изразио задовољство поводом тога што је добио ово писмо од Манојла, међутим рекао је да ће говор послати у Фиренцу.⁶³⁸ Манојло је Гварину послао и друге радове који су сачувани у Ватиканском и Барберини кодрксу. Рукописи садрже белешке вероватно самог Гварина.

У 60. писму⁶³⁹ цар Манојло помиње да је Италијану послао књигу, тј. погрбни говор брату Теодору и додаје да није само писана да би била прочитана, већ и да је други чују. Писана је пре свега из велике љубави према брату.⁶⁴⁰ Није за свачији укус и није циљ да књига буде прочитана, већ да буде уручена ономе коме је била намењена. Манојло истиче да је Италијан поштен и добар човек, и да је ово дело послато заједно са стварима које је он тражио. „Они који воле, за своје вољене треба да обезбеде више него што траже“. Ако се писмо свиди Италијану биће прочитано, може га превести на латински и на свој говорни језик, италијански. Гуарино из Вероне може да допуни књигу, ако она у неком делу није добро написана. Додаје Манојло „...уколико је за тај посао потребно урадити нешто што ми нисмо урадили, уради то у наше име; чак и на тај начин ћеш показати своју љубазност...“

Dennis, Letters No. 60.

⁶³⁵ Нећак Манојла Хрисолораса.

⁶³⁶ Посмртни говор брату Теодору у част цар је послао и Манојлу Хрисолорасу о чему је писао у 56. писму.

⁶³⁷ О томе је било речи када се говорило о 56. писму.

⁶³⁸ С. Gianelli, *Codices Vaticani graeci 1485-1683*. (Vatikan, 1950.) 287.

⁶³⁹ Венеција, Цариград, лето 1417.

⁶⁴⁰ Dennis, Letters No. 60. „Γέγονε τὸ βιβλίον τοῦτῃ, εἰ καὶ μὴ τελῶς ἀπῆρτισται, οὐκ ἐπιδεικτικῶς τινὶ μέντοι τρόπῳ ἀλλὰ διὰ τὸ πρὸς τὸν ἀδελφὸν μεμηνός „

Синови цара Манојла, Јован VIII и Теодор II, напали су 1417. године Патру и друге градове који су били под влашћу надбискупа Стефано Закарија и његовог брата принца од Ахаје.⁶⁴¹

Деспоту и брату Теодору

Деспот Теодор I Палеолог био је владар остатка ромејских територија на Мореји од 1382. до 1407. године. Однос Манојла према њему најбоље се може сагледати у 13. писму које Денис хронолошки сврстава у јесен 1390. године.⁶⁴² Ово писмо је највероватније упућено деспоту Теодору, помиње цар у њему Кананоса који је дошао да би помогао Манојлу II да угуши побуну Јована VII. После тога вратио се у Мореју. „...Тај изврсни човек, Кананос, натеран својом приврженошћу према теби, не може поднети живот у луксузу, иако би то лако могао учинити, док си ти под оружјем на бојном пољу. Оставио је по страни јавне функције које су биле тако делотворне у обезбеђивању херојског почетка за љубитеље богатства и славе...“ „Његова љубав према теби, ипак, није му дозволила да прекрши своју одлуку и да дуже време проведе са нама, иако он сигурно није био свестан да је служити мени и служити теби иста ствар из твог угла посматрано.“... Теби, ипак, не сугеришем како да га примиш на начин сразмеран твојој доброты и његовој жељи да доспе до тебе. Када бих тако урадио изгледало би као да не познајем свог брата, чија велика добротa и љубазност је очигледна...“

Теодор је по Манојловом суду био храбар човек, интелегентан и поседовао је и друге врлине. Брату Теодору је посветио чувени Посмртни говор написан вероватно годину дана после његове смрти. Погребни говор упућен брату Теодору је тема 56. писма.⁶⁴³ Говор је Манојло написао и послао Манојлу Хрисолорасу да прочита.⁶⁴⁴ „Шаљем ти погребни говор у част мог брата, који сам саставио више плачући него пишући. Ако су

⁶⁴¹ Thiriet, *Regestes*, 1661, 1665-1667.

⁶⁴² Dennis, Letters No. 13.

⁶⁴³ Dennis, Letters No. 56. Manuel II Palaeologus, Funeral Oration on His Brother Theodore / Ed. J. J. Chrysostomides, Thessalonike, 1985.

⁶⁴⁴ Одговор Хрисолораса је дат у раду: С. G. Patrinelis, An Unknown Discourse of Chrisoloras addressed to Manuel II Paleologus, GRBS, 13 (1972.), 497-502. Ch. G. Patrinelis, D. Z. Sophianos, Manuel Chrysoloras and his Discourse addressed to the Emperor Manuel II Palaeologus. *Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, Athens 2001.

квалитети преминулог били тако велики да би његова смрт дирнула и срце од камена, када нас је напустио понео је са собом оно највредније што је поседовао, себе и подршку коју је пружао, како мислиш да је било мени док сам састављао овај говор...“ У писму и говору хвали врлине покојника. Манојло каже, да после његовог одласка Богу, донео је одлуку да се више не бави реторским делима, те да радове које је започео неће завршити. Смрт брата га је ипак ганула, па је решио да напише говор у коме би набројао сва дела покојника.

Манојло је 13. писмо упутио своме брату деспоту Теодору Τῷ ἀγίῳ Δεσπότη τῷ Πορφυρογενίτῳ τῷ ἰδίῳ ἀδελφῷ. У писму износи похвале Кананосу који ратује за Теодора како би могао да буде безбедан. Он је Манојлу поуздан савезник који ризикује свој положај. Кананос је био поданик деспота Теодора у његовој владавини над територијама које представљају остатке византијске власти на Пелопонезу. Манојло саветује брата, деспота Теодора, да придобије Кананоса за себе. Кананос је дошао да помогне цару Манојлу у време побуне Јована VII 1390. године. Он хвали Теодора, па је због тога по Манојлу и погодан за поданика, јер је одан господару.⁶⁴⁵ Он је привржен деспоту Теодору и не може да остане у служби код цара Манојла, иако овај сматра, да је то исто коме ће Кананос да служи.⁶⁴⁶ Автократор Манојло истиче и овај пут да је он тај коме припада врховна власт.

Манојло хвали Кананоса, „шта би више од било чега другог могло доказати жестину његове оданости према теби, ако не то што чим је видео да си се ослободио невоља, а онда чуо управо супротно за нас, знао да би ти удовољио, ако би на било који начин могао бити мени од помоћи, и тако је, добивши прво твоју дозволу, дојурио овде. Његова љубав према теби, ипак, није му дозволила да прекрши своју одлуку и да дуже време проведе са нама, иако он сигурно није био свестан да је служити мени и служити теби иста ствар из твог угла посматрано.“ По завршеној служби код Манојла, Кананос је добио коње од Манојла да би на њима дошао до Теодора. „Похвалио сам га због наде и љубави коју гаји према теби, а пошто нисам могао да му испуним жељу што се крила тиче, најмање што сам осећао да треба да урадим јесте да му дам коња како би могао што пре да дође до оног кога воли. Теби, ипак, не сугеришем како да га примиш на начин

⁶⁴⁵ Dennis, Letters No. 13. „Ὁ χρηστός οὐτοςὶ Κανανὸς τῷ περὶ σε λόθῳ κινούμενος καὶ μὴ τρυφᾶν ἀνεχόμενος, ῥάδιον ὄν αὐτῷ, σου γε ζῶντος ἐν ὅπλοις, ὅπως σοι τῶν πόνων καὶ τῶν κινδύνων γένοιτο κοινωνὸς ὑπερὸν μὲν, ὡς οἶσθα.“

⁶⁴⁶ „καίτοι γε πάντως οὐκ ἀγνοεῖ ὡς τὸ ἐμοὶ διακοπεῖν τῷ σοι διακοπεῖν ἴσον δύναται παρὰ σοι“ Dennis, Letters No. 13.

сразмеран твојој доброту и његовој жељи да доспе до тебе.⁶⁴⁷ Када бих тако урадио изгледало би као да не познајем свог брата, чија велика доброта и љубазност је очигледна не само Кананосу већ и човеку који је слеп.“

Јелена Кантакузин Палеолог, царица мајка⁶⁴⁸

Јелена, најмлађа кћерка цара Јована Кантакузина, 1347. године је удата за Јована V Палеолога. Стекла је добро образовање у чему је свој допринос дао и Димитрије Кидон који је хвалио њену лепоту и чедност, као и њен напредак у учењу и таленат за књижевност. У време побуне њеног најстаријег сина Андроника IV 1376. године покушала је да помири сукобљене стране. Када је Андроник поражен 1379. године побегао је у Галату и одвео је мајку као таоца. Била је у заточеништву до маја 1381. године. После смрти цара Јована V 1391. године, учествовала у власти свога сина, док је он боравио у Бајазитовој војсци у Малој Азији, после чега је одлучила да се замонаши и отишла је у манастир Кира Марта у Цариграду где је добила име Хипомона. Царица је умрла 1396. године. После замонашења, поделила је своје ствари сиромашнима и поклонила много тога вредног пријатељима, међу њима се нашао и Кидон који је поводом тога написао своје 222. писмо у знак захвалности.⁶⁴⁹ О том писму говори цар Манојло у свом 23. писму.⁶⁵⁰

Смрт Јелениног оца цара Јована Кантакузина 1383. године помаже да се ово писмо датира пре овог догађаја. Кидон је у 398. писму написаном 1388. године доделио комплимент Манојлу II на „добром писму“ које је Манојло II послао мајци.

Мајка је изузетно била наклоњена Манојлу. Њихов однос је веома занимљив за наш рад. У првом писму⁶⁵¹ посвећеном својој мајци Јелени „пресветој царици“, Манојло каже

⁶⁴⁷ „σοὶ δὲ οὐδὲν γράφω ὅπως δέξαιτο τοῦτον ἀξίως σοῦ καὶ τοῦ παρά σε τούτου δρόμου.“ Dennis, Letters No. 13.

⁶⁴⁸ О Јелени Кантакузин види: Nicol, The Byzantine Family of Kantakouzenos, 135-138.

⁶⁴⁹ Јелена је добијала писма од Кидона (25, 134, 143, 222, 256, 389); За познавање живота Јелене Кантакузин веома је важно 222. Кидоново писмо. Cammelli, Démétrius Cydonés Correspondence, 68-77.

⁶⁵⁰ Види страну овог рада ...

⁶⁵¹ Dennis, Letters No. 1.

„смрт је боља од живота за оне који морају да живе одвојено од својх вољених.“ Тако каже због догађаја који су довели до тога да његова мајка живи одвојено, вероватно због смрти можда свога оца, цара Јована VI Кантакузина, или смрти Манојлове деце који су били под њеним васпитањем. О свему наведеном Манојло додаје: „сада, си ти претрпела губитак не само једног од својих вољених већ многих, тако добрих, свих тако младих,⁶⁵² драгих теби не само због својих природних квалитета и родбинских веза, већ због тога што си блиско делила са њима свакодневицу. Било ти је велико задовољство уложити труд да би их одгајила како си намеравала, формирати њихове карактере, свесна да је добар карактер најцењенија особина људи, сав овај твој труд представља не мали доказ величине праве љубави. Разумљиво је онда, као што су и они отишли, да си и ти вољна да напустиш овај свет; бар се то наслућује према твојим поступцима.“ „...Да ли због тога не слушаш савете лекара који те посећују? Али засигурно мораш слушати цара, јер он је твој отац и због навике коју је дуго имао...“ „...Ја бих предложио да је захвалност, не жалост, став који се очекује од тебе, јер ти си у потпуности свесна да душе теби драгих леже у рукама њиховог творца, његове милости (светлости).“ „...мораш се побринути за своје здравље, јер је мени то потребније него ваздух који дишем.“

Посебну пажњу у свом литерарном изразу Манојло је посветио односу према мајци. Такав животни став је проистекао из стварног стања ствари током живота, нарочито за време преузимања престола после смрти цара Јована V, када је улога царице мајке била пресудна. Отуд став према њој у писму којим је покушао да истакне њену улогу тако што је писмо упућено њој ставио на прво место у колекцији, вероватно док их је исправљао и приређивао за објављивање, још током свог боравка у Паризу. „... сав овај твој труд представља не мали доказ величине праве љубави. Разумљиво је онда, као што су и они отишли, да си и ти вољна да напустиш овај свет; бар се то наслућује према твојим поступцима.“ Колико год да је могуће, он никада не посустаје, укором или наредбом да те натера да штитиш своје свето тело, које још увек пати због ових несрећа.“ „...Ја бих предложио да је захвалност, не жалост, став који се очекује од тебе, јер ти си у потпуности свесна да душе теби драгих леже у рукама њиховог творца, његове милости (светлости).“ „Ти онда мораш, верујем, имати сажаљења према мени, твој сиромашном молиоцу, као да

⁶⁵² Dennis, Letters No. 1. сматра, да идентитет ове деце није утврђен. У делу писма који је обрисао из Париског рукописа, Манојло II њихову смрт приписује својим гресима. Можда су то била његова ванбрачна деца, коју је подизала његова мајка.

у сваком могућем смислу моје молбе доносе корист, а пошто то од тебе зависи, мораш се побринути за своје здравље, јер је мени то потребније него ваздух који дишем.“

Тема морала и породичних односа код Манојла је дошла до изражаја и у другим делима нарочито у Моралном дијалогу, или Дијалогу о браку. Овај спис је настао после 1393. године, вероватно од лета 1394. године до јесени 1396. године.⁶⁵³ Он је ову тему изабрао на основу сопственог искуства, недоумица и опште тенденције да се расправља о моралним темама. И сам је често бирао морал као тему. Одабрао је дијалог као форму. Прво је изнео став мајке о браку и о потреби да се стиче потомство, али је доста рекао и о свом односу између њега и брата, претендента на престо. Он помиње покушај помирења, али и бојазан да га братанац Јован не превари, јер је са својим савезницима Турцима био озбиљан кандидат. Помирење са Јованом 1393. године је можда било праћено адаптацијом, усиновљењем, нисмо сигурни, али је то сигурно био случај 1399. године о чему говори и патријарх Матеј у писму упућеном кијевском митрополиту. Такође о томе директније говори солунски митрополит Симеон.⁶⁵⁴

Царица мајка Јелена Кантакузин је у писму приказана као саветодавац сину који се жали на очајно стање у држави. Писмо је сигурно настало касније, редослед писама у колекцији не одговара у потпуности времену настанка, као и датовања код Дениса, јер је ово писмо истакнуто због улоге мајке у царевом животу, нарочито док је био затворен у Анему, као и касније приликом доласка на престо, после смрти оца.

Такође и писмо Димитрија Кидона упућено царици мајци, Јелени Палеолог, после смрти цара Јована V, оставило је дубок утисак на Манојла. Он га је научио напамет о чему говори у свом 23. писму упућеном Кидону.⁶⁵⁵ „У твоје име ја сам лично прочитао твоје предивно, слатко писмо мојој мајци царици, у коме си говорио о њеној тешкој судбини. Толико сам био под утиском да нисам могао да га оставим док се свака реч није урезала у мој ум. Твоје писмо ме је оставило још под живљим утиском онога чега сам и пре био свестан, због тога сам буди сигуран био веома задовољан.“

У године почетка Манојлове владавине у Солуну, сврстава се прво писмо цара упућено мајци која му је била много ближа од оца и старијег брата. Такав став смо заузели, нарочито, јер се писмо односи на братанца Јована, па се зато верује да је написано

⁶⁵³ Мешановић, Јован VII Палеолог, 84, 85. Ђурић, Сумрак Византије, 74.

⁶⁵⁴ Ђурић, Сумрак Византије, 74.

⁶⁵⁵ Dennis, Letters No. 23.

касније када је он имао већу улогу у Царству. Цар Манојло покушава да окриви братанца за стање у држави, осуђује његове потезе. Зато се ово писмо може датовати и у неку годину касније, али зато што је упућено мајци, коју је цар Манојло много поштовао, стављено је на прво место у колекцији писама за коју се верује да је приредио лично цар.

Због улоге мајке у његовом политичком животу, Манојло је одлучио је да у колекцији својих писама, дакле, у свом литерарном изразу, промени хронолошки редослед, да би ово писмо ставио на прво место, зато што га је сматрао изузетно важним. Знамо, да је цар Манојло написао велики број важних писама, али је баш ово изабрао да стави на почетак своје збирке коју је цар лично креирао.

Колекција Манојлових писама је историја његовог доба, зато царица Јелена је истакнута привилегијом да писмо њој упућено буде прво у низу. Писма показују колики су значај имали појединци у византијском друштву, тако цар указује на значај појединих личности које су имале битну улогу у његовом животу.

На основу реченог цар Манојло је прво писмо⁶⁵⁶ у колекцији посветио својој мајци, „пресветлој царици“, Јелена Кантакузин Палеолог Τῆ ἀγία δεσποίνῃ καὶ μητρί. Поводом смрти цара Јована V Палеолога Манојло поручије у писму мајци, „смрт је боља од живота за оне који морају да живе одвојено од својх вољених.“⁶⁵⁷ Вероватно се овај део односи на смрт цара Јована V, али је ипак могуће и да се односи на смрт неког другог, можда деце цара Манојла.⁶⁵⁸ „Сада, ти си претрпела губитак не само једног од својих вољених већ многих, тако добрих, свих тако младих, драгих теби не само због својих природних квалитета и родбинских веза, већ због тога што си блиско делила са њима свакодневицу. Било ти је велико задовољство уложити труд да би их одгајила како си намеравала, обликовати њихове карактере, свесна да је добар карактер најцењенија особина људи, сав овај твој труд представља не мали доказ величине праве љубави. Разумљиво је онда, као што су и они отишли, да си и ти вољна да напустиш овај свет; бар се то наслућује према

⁶⁵⁶ Смрт Јована Кантакузина 1383. године крајњи датум настанка овог писма. Dennis, Letters No. 1.

⁶⁵⁷ Dennis, Letters No. 1. „Αἴρεσιν πάλαι διὰ χρησιμοῦ δυοῖν δεδόσθαι λέγεται φιλομένοιν, ἢ τὸν ἴδιον θάνατον προελέσθαι ἢ τὸν οὐτίκων ἤρα καὶ τὸν μὲν τὸ κακῶς ζῶντα διατελεῖν ἐρημίᾳ ἐρωμένου τοῦ ἀπαξ τεθνήαι τε καὶ ἀπαλλαγῆναι χαλεπώτερον λογισάμενον ἑαυτοῦ καταψηφίσασθαι θάνατον, τὸν δ' αὖ τοῖς αὐτοῖς χρησάμενον λογισμοῖς μάλισθ' ὄν ἐφίλει θανεῖν κεκριέναι ἐκεῖνο εἰπόντα μὴ τῷ φιλάτῳ τὴν χεῖρω ἐξενέγκοιμι ψῆφον. ἐναντία μὲν οὖν αὐτοῖς ἡ ψῆφος ἐστὶν ἐξενηγεμένη, σύμφωνος δ' ἄρα πᾶσι δόξειεν ἂν κατὰ γε τὸ «ἀμείνων ὁ θάνατος τῆς ζωῆς οἷς βιοῦν πρόκειται τῶν φιλομένων χωρίς.»

⁶⁵⁸ Денис каже: Идентитет ове деце није утврђен. У делу писма који је вероватно сам обрисао из Париског рукописа Манојло II њихову смрт приписује својим гресима. Можда су то била његова ванбрачна деца, коју је подизала његова мајка. Dennis, Letters No. 1.

твојим поступцима.“ „...Да ли због тога не слушаш савете лекара који те посећују? Али засигурно мораш слушати цара, јер он је твој отац и због навике коју је дуго имао. Колико год да је могуће, он никада не посустаје, укором или наредбом да те натера да штитиш своје свето тело, које још увек пати због ових несрећа.“ „...Ја бих предложио да је захвалност, не жалост, став који се очекује од тебе, јер ти си у потпуности свесна да душе теби драгих леже у рукама њиховог творца, његове милости...“ „...Ти онда мораш, верујем, имати сажаљења према мени, твој сиромашном молиоцу, као да у сваком могућем смислу моје молбе доносе корист, а пошто то од тебе зависи, мораш се побринути за своје здравље, јер је мени то потребније него ваздух који дишем.“⁶⁵⁹

Протосеваст

Манојлово 2. писмо⁶⁶⁰ упућено је неком протосевасту Τῷ πρωτοσεβαστῷ од кога је добио писмо пуно ведрине. Манојло истиче, да је писмо садржало одређену дозу хумора, „да нас када га чујемо наводи да се оканемо озбиљних брига у којима нас тренутне околности држе заробљенима и да прснемо у смех. Било је чак тако лепо срочено да смо ми оно што ти наводиш као мали и мало вредан, видели као савршен и диван поклон који много ценимо. Коначно, чињеница да сам ја у то време телесно патио, а да си ти успео оним што си написао у шали да ми скренеш мисли од брига о болести указује мудрим људима да си ипак озбиљно радио. Али, пошто си послао нешто што би ми могло помоћи у мојој болести, ја ти за узврат шаљем оно што могу, да помогнем старом човеку у његовој борби са зимом.“⁶⁶¹

⁶⁵⁹ Δεῖ δέ σε, ὡς οἶμαι, κάμει τὸν σὸν ἰκέτην οἰκτεῖρειν δεόμενον πᾶσιν ὥσπερ χρόμενον τοῖς εἰς ἰκετείαν ἤκουσι, καὶ τό γε εἰς σε ἦκον τῆς σῆς εὐεξίας ἐπιμελεῖσθαι, τῆς καὶ πνοῆς αὐτῆς ἀναγκαιοτέρας οὐσης ἐμοί. Dennis, Letters No. 1

⁶⁶⁰ Dennis, Letters No. 1.

⁶⁶¹ “ Ἄλλα ἔπει τὰ τῆ νόσῳ συμβαίνοντα ἤκει μοι παρὰ σοῦ, ἥδη καὶ αὐτῷ σοὶ παρ’ ἡμῶν τὰ γινόμενα ἤκει γέροντί τε ὄντι καὶ προσπαλαίοντι χειμῶνι“ Dennis, Letters No. 1.

ЗАКЉУЧАК

Писма цар Манојла Палеолога су добро осмишљена и сређена колекција писама коју је као такву осмислио сам писац да се путем њих одређеној публици представе личности из културног и политичког живота Византијског царства у времену у коме је и сам живео. Да би постигао овај циљ, цар је користио кратку форму писма, јер због владарских обавеза није имао времена за писање већих књижевних дела. Писмо је идеално да прикаже суштину главних догађаја и схватања епохе. Предмет истраживања у овој докторској дисертације јесу писма византијског цара Манојла II Палеолога, као историјски извор.

Манојлова писма су до сада проучавана углавном као књижевно дело и као таква су и превођења. Циљ истраживања на овој теми је превод на српски језик већине нама познатих писама византијског цара Манојла II Палеолога са критичком обрадом која прати основни текст. Писма нису дата у комплетном преводу, мада је током израде студије он урађен, јер нам се чинило да је методолошки сасвим оправдано да се у изради дисертације наведе већи део превода уз парафразирање остатка, јер је тако лакше да се истакну најважнији детаљи писма. Наравно, у зависности од важности писма, поједина су добијала већи простор.

Истраживање је јасно хронолошки ограничено. Доњу хронолошку границу представља почетак писања цара Манојла II Палеолога. Прво Манојлово писмо је упућено његовој мајци, царици Јелени. Оно се односи на догађаје који се могу датовати око 1365. године и касније. Горња хронолошка граница одређена је сасвим формално годином цареве смрти (1425), мада је цар због болести престао да пише неколико година раније. У сваком случају, наше истраживање је хронолошки ограничено на живот цара Манојла II Палеолога (1350-1425).

Нас су Манојлова писма више занимала као историјски извор за саму политичку историју Византијског царства и у оној мери колико доприносе новим сазнањима о културној историји, надаље бољем познавању историје византијске дипломатије и колико

могу да пруже више сазнања о бољем познавању државног апарата. У новије време писмо се као историјски извор користи за проучавање свакодневног живота византијске аристократије. Правећи поређења са другим изворима онога времена, описали смо најважније догађаје из историје Византијског царства у доба Манојла II Палеолога. Писма говоре о личностима и догађајима из царског живота.

Сагледавањем целокупне познате литературе дошли смо до нових сазнања из живота византијског цара Манојла II Палеолога и његовог непосредног окружења, све то из угла цара писца који свет ипак види на свој начин и мање више пристрасно суди о њему. Такође, сазнали смо понешто ново из историје друштва веома сложевог византијског света који више није чисто ортодоксан, већ је оптерећен многим западноевропским утицајима који доводе до верских превирања.

Нов истраживачки приступ, поновно читање Манојлових писама, пружило је целовитије виђење историјских токова који су већ давно обрађени. Цар Манојло II Палеолог пише писма својим пријатељима, као да пише историју свога доба, тако што су писма написана да се јавно прочитају и да сведоче о времену у коме је и сам цар живео. Његов циљ је писање, томе тежи, зато писма Манојла Палеолога представљају важан извор за политичку историју, иако о њој више говоре други извори, али писма су драгоцене за историју византијског друштва тога доба јер пружају много појединости које недостају да се изгради комплетна слика о византијском друштву које у то време нестаје, јер наступају свеобухватне промене једног света.

Византијски цар Манојло је желео да остане познат као књижевник, зато се труди да одабиром тема за писање задовољи строге критеријуме које је поставио да би свој циљ остварио. Ради тога бирао је да вештину писања учи од најбољих, јер и сам тежи да у том послу постане савршен. Међу узорима истиче се Димитрије Кидон кога цар сматра правим узором међу писцима. Уствари, он му је и више од тога, он је његов саветник у многим државним питањима и често ангажован у државној служби. Поред овог примера, цар Манојло бира да пише о узорном учитељу у правом смислу овог занимања, када истиче учитељске врлине Иванка коме посвећује најдуже писмо у својој колекцији.

Манојлова писма су још за живота цара постала доступна јавности у Цариграду, али је њихова садржина била позната и на Западу, најпре у Паризу. Сам цар се потрудио да се то деси јер је лично вршио корекције на писмима. Циљ таквог подухвата је да се цар

прикаже као велики писац, мада у самим писмима више пута инсистира на сопственим слабостима у писању, што је само последица привидне скромности или циљане умерености.

Колекција Манојлових писама настала је са намером да цар представи сопствени живот у његовом времену у коме је живео стављајући га у одређени историјски контекст. За такав посао одабрао је кратку форму писма, јер нема времена за дуже писање. Његов начин живота и владање мало остављају простора за веће књижевне форме. Писмо је било довољно да прикаже схватања и главне догађаје који обележавају време у коме цар живи.

Цар је пажљивим одабиром тема створио колекцију писама која представљају целину у којој сам прави њихов распоред како би хронолошки покрио читав свој политички живот. Писма помињу битне догађаје у којима цар лично учествује и до којих му је нарочито стало. Његова писма су писана за ширу, али образовану публику, зато пише оно што је коресподенту познато, говори о ставовима из личног искуства који нам дају слику која је другачија од писаца историје.

Ликови у писмима цара су велики људи царевог доба, познате личности, тако ствара слику свога света. Пише о Бајазиту и његовим освајањима и допире до земље Скита, као када Херодот пише своју историју. Може се рећи да је његово познавање света више него добро, јер покушава да подсети на величину својих предака говорећи о градовима на које наилази током ратовања за султана Бајазита.

Проучавање писама нас доводи до сазнања о снажном утицају турског муслиманског истока на прилике у Цариграду који по много чему више и није слободан, већ је препун оних који су у директној служби турских господара или моћних утицаја трговачких градова Италије. Путујући на Запад он ствара у својим писмима слику света који упознаје као очевидац, зато је он у средишту свога дела, јер на неки начин, скривено говори о владарима Запада, о њиховој цркви, о цивилизацијској прекретници у којој се налази, а које је сам дубоко свестан.

Цар није био латинофил, иако је путовао по Западу и дивио му се као и многи његови учени савременици. Бити латинофил је тенденција времена у коме је становништво престонице живело, па и добар део аристократије која је окруживала цара. Ипак, Манојло је само ценио неке вредности Запада, за разлику од многих који су били прави заљубљеници у западну културу, а припадали су царевом њижевном кругу. Међу

њима је било и оних који су чак примили римокатоличку веру. Манојло се одлично снашао на западу Европе, био је гост многих владара који су се трудили да буду добри домаћини, те му оскудица у новцу није сметала. Због таквог гостопримства, цар је имао времена да се посвети писању, поправљању својих дела, да би их припремио за објављивање што је вероватно и учинио док је боравио у Паризу.

На основу ових писама стичемо утисак да је цар себе највише желео да представи као писца зато нерадо прича о себи као владару, и не ужива у томе, чак се руга својим свакодневним владарским обавезама које га оптерећују. Окружен је пријатељима сличних књижевних сватања, иако су неки од њих имали другачије политичке погледе на свет који их окружује, цару то не смета да се са њима дружи и да од њих учи вештину писања. Они као такви су чинили један књижевни круг у коме су могли да размењују ставове о својим и туђим писањима. Један од њих је Манојло Хрисолора који је не само политички, него и верски желео да види своје сународнике из Цариграда под окриљем западне цркве којој је и сам припадао.

На Манојлова писма не гледамо само као на књижевну творевину, она су често у својој суштини продукт стања душе и уметничког надахнућа писца, она су основна потреба скоро сваког образованог Византинца да се духовно изрази бирајући за то кратку форму. Писма Манојла Палеолога често преносе различита расположења аутора која се могу дефинисати у оквиру јединственог мотива. Она показују мотив духовне климе која су последица царевог непосредног свакодневног ангажовања, на разним активностима који морају нужно да створе радну атмосферу, расположење за стварање или за поједине политичке ставове. Тако цар не може да ствара у окружењу турског султана Бајазита кога у својим писмима представља у најгорем светлу, као суровог тиранина коме је убијање и рат забава јер у томе често ужива. Он је супротност цивилизованог света. Цар описује простаклук и заосталост турског друштва, суровост обичаја и неумереност у свему. Чини то са намером да би сви схватили, нарочито на Западу, каква опасност прети хришћанској цивилизацији.

Нова сазнања о византијском друштву у доба у коме је цар живео су драгоцене истраживачима јер се до њих дошло тако што смо узели у обзир да Цариград за време цара Манојла добија другачију улогу у тадашњем свету. У престоници осећа све већи

западноевропски утицај који се меша са турским који продире и поред снажног цивилизацијског отпора.

Проучавање царевих писама започео је Берже де Гзивре 1853. године када је резултате својих истраживања у оквиру историје византијске књижевности објавио под насловом *Мемоари о животу и делима цара Манојла II Палеолога..*

Најважнији рукопис из кога се могу проучавати Манојлова писма је *Codex Parisinus graecus 3041*. Париски рукопис представља најкомплетнији рукопис и данас садржи 63 писма. Већина аутора сматра да је у овом рукопису добар део писама био у пишевој редакцији. Писма настала пре и за време царевог боравка у Паризу су се прва нашла у колекцији, али је, на основу поређења са другим рукописима јасно да је он лично вршио корекције на појединим писмима, мењајући своје ставове изнете у њима. Из рукописа се види да је један писар преписао Манојлова дела која су настала до његовог одласка на Запад и на она која су тамо написана, тј. укупно 42 писма. Другачијим рукописом су писана остала писма, за која сматрамо да су настала касније.

Пјер Легранд је 1893. године први превео и објавио 63 Манојлова писма користећи Париски рукопис. Он је сматрао да је овај рукопис исправио сам цар. У уводу свога издања Легранд износи мишљење да је само цар Манојло II Палеолог могао тако да се понаша са сопственим делом, јер му је било стало до неких промена у првобитном тексту. Познавајући целокупни епистографски опус цара Манојла ми смо прихватили овај став сматрајући да је цар за то имао пуно разлога, нарочито што је живот проводио у различитом политичком и духовном окружењу, али и не само то, он је много тога везано за писање научио од пријатеља током живота, што је хтео и да примени. Он је знао и за друге рукописе, али их није узимао у обзир. Легранду је било познато да је Теодор Аврамиотис 1890. године у Дубровнику видео један рукопис код неког антиквара о чему говори у уводу свог превода из 1893. године. Рукопис је из XV века и садржи 63 Манојлова писма као у Париском рукопису одакле је сигурно преписан. Знамо да је Аврамиотис поседовао још један препис из XV века који садржи прва 42 писма.

Манојлова писма пронађена су и у још једном за нас важном рукопису *Codex Barberinus graecus 219* за који Денис верује да је преписан једним делом из Париског, јер садржи исправке које је начинио сам цар писац када је приређивао своја писма. У Барберини рукопису нема 53. и 59. писма која се налазе у Париском. Барберини рукопис је

важан, јер се у њему налазе писма од 63. до 66. којих нема у Париском рукопису. Добар познавалац грчке рукописне традиције Бернар де Монфакон је знао да и *Codex Vaticanus graecus 1107* садржи нека Манојлова писма. Анализом ова два рукописа дошло се до закључка да је део Барберини рукописа, онај који се односи на Манојлова писма, преписан из Ватиканског кодекса, као старијег. За проучавање Манојлових писама важан је и *Codex Coislinianus graecus 341* који се налази у Националној библиотеци Француске. У њему постоје само нека Манојлова писма. Кодекс садржи писма од 1. до 5. и од 7. до 9. писма. За истраживање је изузетно важно што су ова писма ранија верзија од оних у Париском кодексу. Ово је очигледно из промена које су настале у Париском рукопису Манојлових писама.

Посматрајући литературу која је настала до превода и издања писама од стране Легранда, па и само његово дело, можемо рећи да је тек он пружио могућност истраживачима да на основу тога стекну праву слику о значају Манојлових писама као историјског извора. После Леграндовога писања настају радови који обрађују целину али поједине теме из царевог живота, нарочито путовање цара Манојла на Запад. Александар Васиљев је својим делом „Путешествије византијског императора Манојла II Палеолога по западној Европи“ читаоцима византиске историје овога доба пружио најкомплетнији приказ овог важног царевог путовања. Било је и других аутора који су се занимали за ову тему, попут Густава Шламбержеа и Константина Маринеска.

После ових значајнијих помака у проучавању епистографије цара Манојла, Теодор Кјури је током шездесетих година прошлог века заузео став да се историја цара Манојла II Палеолога може сагледати изнова и детаљније са појавом нових тумачења о епохи краја Византијског царства. Он је истакао да се новим истраживањима нарочито социолошко културолошких позиција може сазнати много тога новог о стању у византијском друштву последњег столећа. Кјури је своја истраживања представио у делу *Цар Манојло - биографска скица* у коме истиче царев песимизам у вези успеха мисије по западу Европе.

Имајући у виду наведене рукописе Манојлових писама и њихова критичка издања, морали смо да се током израде овог рада ослонимо и на друге изворе који говоре о овом владару и његовом добу. Пре свега мислимо на писма Димитрија Кидона али и других царевих пријатеља који су припадали истом читалачком клубу и шире од њега. У сваком

случају припадали су византијској духовној елити. За правилан став о времену у коме је цар живео морамо да у обзир узмемо дела Ланерца који је писао о односу и личној преписци Манојла II Палеолога и Димитрија Кидона. Значајно је имати на уму и важно дело Игњатија из Смоленска, руског путописца који је боравио у Цариграду и лично доживео стање у византијском друштву тога доба. Присуствовао је церемонији венчања цара Манојла која показује и његов став према цркви, али и утицај многих фактора на живот у престоници.

Џорџ Денис је приредио критичку и свеобухватну едицију Манојлових писама, обрадио је укупно 68 писама, користећи све расположиве рукописе. Он је као и Лепранд пре њега користио исти редослед као у Париском рукопису. Током рада на своме издању, Денис је изразио сумњу да је баш сва писма написао цар Манојло II. Није дао одговор на питање која су то писма могла да буду? Денис је у своме издању објавио писма на грчком и превод на енглески језик са студијом о просопографији и са важним подацима о кореспондентима. За нас је од изузетног значаја да ова књига превода писама има богат критички апарат и да је аутор са пажњом користио сва расположива издања рукописа Манојлових писама. Она није обичан превод писама, јер Денис гледа на цара Манојла II Палеолога као на ученог византинца у контексту саврених књижевних кругова. Важно је истаћи да је целокупно Денисово истраживање обављено паралелно са Баркеровим. И поред тога што су истраживања различито реализована за нас су од изузетног значаја и једно и друго дело.

Капитално дело Џона Баркера написано је на тему из историје владавине цара Манојла II. Аутор је читаоцима пружио своје тумачење Манојлове владавине посматрајући шири историјски контекст тога периода историје Византијског царства. Баркерово дело је политичка историја од изузетног значаја за све истраживаче који проучавају владавину цара Манојла II. Он се посебно бави царевим путовањем по западној Европи.

На основу палеографске анализе сачуваних рукописа и Хараламбос Дендринос је тврдио да поједини делови рукописа који се чувају у *Codex Vaticanus graecus 1107* претпостављају писма која је цар Манојло II дотеривао уз помоћ свога пријатеља теолога Макариоса Макрела. Ово се може закључити на основу поређења са текстом писама објављених у *Codex Barberinus graecus 219*.

Проучавајући Манојлова писма као историјски извор одређену пажњу посветили смо питању њихове хронологије, тј. покушају да се писмо по времену настанка веже за конкретан датум или познат догађај. Питање хронологије се само по себи намеће, иако је о њеном већ све постало јасно са едицијом ових писама у Денисовом издању, зато је нама било важније да се писмо стави у одређени историјски контекст. Писма су низана по хронолошком редоследу од овог принципа се само понекад одустаје, а то је углавном изражено код првог писма или се може рећи да ово писмо претходи онима која су дата у хронолошком низу. Прво писмо посвећено мајци на том месту је из почасти, иако је и само, бар делом, настало на почетку стварања цареве епистографије. Оно је показатељ међусобног односа и поштовања захвалног сина према мајци, зато што је она увек била њему наклоњена и од велике помоћи. Она је јасно опредељена, зато Манојло њој указује почаст првог места. О томе је сазнао и западни свет јер се цар потрудио да се део колекције учини доступан јавности.

На основу расположивих писама може се рећи да је цар Манојло II своја писма писао током целог свог живота од ране младости. То смо имали у виду када смо сагледавали цареву улогу у важним догађајима из византијске историје. Цар је већину својих писама написао током дела свога живота када је био владар или када је претендовао да то постане. Његов циљ је лепо написано писмо а не истинито, што не значи да је од ње бежао. Цар Манојло као писац види потребу за истином као правим средством у борби против лажи. Писма показују његов поглед на свет, ми то знамо и о томе судимо на основу расположиве грађе.

Манојло II је субјективан у ставу према свету који га окружује и о коме пише у писмима, што имамо на уму када на њих гледамо, као на историјски извор и у складу са тим вреднујемо оно што пише. Манојло II је тежио да нађе прави начин да својим писањем задовољи већину својих кореспондената. Субјективан приступ истини исказан је у израженом оптимизму у писмима написаним на Западу. Ова писма су програмског карактера, јер њима цар Манојло II жели да пружи наду у помоћ која се жељно очекује у Византијском царству без обира на то што он можда зна да такав његов став није у потпуности истинит. Он тако пише, тј. субјективно, иако зна да то није баш истина која се потискује ради вишег циља, а то је спасење отаџбине ради чега се упутио на далек пут. Да није заузео такав оптимистички став, његов пут не би био оправдан, а у престоници би се

родила сумња у његову моћ до које му је тако стало, нарочито у односу на савладара цара Јована VII свог брата који тада самостално, као автократор влада Цариградом.

Међутим, царев оптимизмом у писмима са Запада показује нам нешто друго, нешто веома битно, да је он у додиру са слободним западноевропским метрополама осећао сопствену моћ. Царство је исцрпљено деценијском несташицом новца а цар је био уморном од проблема са Турцима, оптерећен је унутрашњим ратовима за престо, што је био додатан мотив за оптимизам у писмима, јер је осетио слободу и нови дух који му је пружао наду да коначно може да одахне. Срдачно гостопримство и свечаности у Паризу и Лондону приређене у част цара Манојла, оставили су трага на стању његове душе. Он је осећао моћ коју је искористио по доласку у Цариград коме бар за неко време нису претили Турци који су се међусобно борили за Бајазитово наслеђе.

Осећај слободе и оптимизма није могао да буде карактеристика његове владавине, пре би се могло рећи да је више осећао скученост и безнађе због чега је често једину стварну наду у спасење видео у вери у Бога. Манојлова вера је више последица стања у коме се често и сам налазио, него његов став према Богу, зато што је он под утицајем антике другачије гледао на многа питања из религије, попут неких његових пријатеља, Димитрија Кидона, Манојла Хрисолораса и других. Утицај препознајемо и у његовој кореспонденцији која одсликава често другу реалност него што је ствара хришћанска црква. У доба у коме Манојло живи, саме црквене реликвије често постају предмет трговине или залог за зајам што је последица сиромашења читавог друштва, што се односи и на царску породицу. Због свега тога, цар Манојло II мења став о појединим верским питањима, тако у своме писму осуђује учење Јована Златоустог коме је на почетку свог књижевног живота много веровао, како сам о томе напомиње у писмима.

Гостопримљив однос француских домаћина према цару Манојлу рађао је наду да ће се снага хришћанског Запада пренети и на Византијско царство, да ће моћи да своју државу избави од велике опасности од Турака. За рат против Турака била је неопходна велика и добро обучена војска. Западни свет није могао да допусти да се понови пораз попут онога код Никопоља, зато је радије византијском цару нудио помоћ у новцу а ређе у војсци, иако је одредио и вођу крсташког похода, маршала Бусикоа који је требало да осигура византијске интересе у случају да дође до успеха. Реализација овог похода, па и прикупљање веће количине новца за војску није био једноставан посао, зато је цара поред

почетног оптимизма на Западу обузела сумња у успешну реализацију започетог посла. Све је то почело да рађа прве знаке песимизма и безнађа, јер је време пролазило, а помоћ је била само у најави. Све је то бринуло цара Манојло II, јер у Цариграду могу да изгубе наду да ће стићи помоћ коју очекују са Запада.

Манојло II је схватио да дуго није било помоћи за Византију о чему и говори у писмима са Запада. Помоћ за Царство је стигла неочекивано, као божји дар, поразом Турака код Ангоре (1402) промениле су се прилике на Балкану, макар на одређено време. После смрти Бајазита Манојло II није желео више да улази у ризик крсташког похода тј. боравка великог броја најамника у Византији, па је одустао од рата и вратио се у Цариград. После смрти султана појавила се нова нада у спасење Царства. Цар схвата да су се непријатељи осмелили у борби, како и сам каже, чиме алудира на сукоб претендента на турски престо после битке код Ангоре. У рату против Турака сада жели да се ослони на сопствене снаге Византијског царства али и друге хришћане као савезнике, што се може закључити из његових писама али и других извора. Међутим, видимо да се цела та акција сводила на уређење међудинастичких односа уз учешће у рату који се води у окружењу о чему има помена у његовим писмима.

После повратка цара Манојла са Запада и поновним заузимањем престола у Цариграду, он се суочио са проблемима у држави који нису били много мањи самим чином што је султан Бајазит нестао са историјске позорнице. Напротив он је све проблеме управљања државом доживео као и пре тога, па се у његовим писмима могу уочити и државни и лични проблеми на које смо по природи нашег рада обратили посебну пажњу. Писма сведоче о царевим потешкоћама током обављања државних послова који су за њега више од обичне обавезе. Одузимају му драгоцену време које би радије провео уз литературу и своје пријатеље, нарочито оне који припадају истом књижевном кругу. Државничке и друге свакодневне обавезе цар не воли посебно јер се одвикао од њих док је боравио на Западу. Цару смета галама слугу, чиновника и судија у његовом окружењу, због чега цар не може да се посвети нечем другом нарочито литерарном раду. Цар због њих нема довољно времена да испољи сав књижевни дар. Свакодневне обавезе замарају његову стваралачку личност књижевника. Владарски послови му не доносе задовољство већ бригу о чему пише у писму Димитрију Хрисолорасу од кога очекује да ће га разумети,

јер и сам зна колико је то обавеза, будући да их овај и познаје јер је био у служби код цара Јована VII.

Царев однос према владарским пословима и жеља да се напише добро писмо, наметали су посебну прилику у којој се нашао цар да се и поред свега ипак посвети писању на сопствени начин. Чинио је то уз подршку пријатеља који су у писању били бољи или макар у истом рангу као он па му је њихов савет био драгоцен. У писмима се осећа бојазан цара да његови пријатељи и коресподенти могу да имају примедбе на његов рад јер су у вештини писања на вишем нивоу од њега, зато очекује да ће они имати разумевање и да ће критика његовог писања да буде блажа, нарочито ако се зна да му државни послови одузимају време које би иначе користио за писање.

Бојазан да се напише добро писмо појачавана је чињеницом да су писма читана јавно уз овације или лупкањем ногама о под, што је значило одобравање о чему говоре и нека Манојлова писма. Док је писао своја писма цар је имао на уму баш такав круг литерата, пред којима је јавно читао и писма која је добијао од других. Публика је била веома образована и припадала је једном књижевном кругу који су та писма слушали и читали своја. О писмима се расправљало, нарочито о лепоти израза.

Међутим, мишљења смо да свако писмо није могло да буде јавно прочитано, већ само она која би цар одлучио да се читају или други прималац. Поједина писма нису била за јавно читање што се закључује из њиховог садржаја. Нека врста тајне преписке. За већину Манојлових писама верујемо да су настала да се прочитају јавно. Тако се преноси нека порука и таква писма су намењена публици, јер као таква обично нешто говоре о адресату. То се пре свега односи на писма са политичком поруком. Слично је томе када данас износимо ставове својих познаника. То се чини да би се поткрепио сопствени став о некој теми, да би се слушаоци подстакли да о томе размишљају како би подржали писца или негирали у његовом мишљењу.

Царева писма упућена пријатељима имају често за циљ да их мотивише нешто да учине, па и да оговоре на писмо. Писмо као средство комуникације садрже осећај узајамности двојице пријатеља и њихову међусобну опчињеност. Оно показује њихово душевно расположење и захвалност због добијеног писма уз исказивање жеље за сусретом. Зато коресподенти очекују писмо од пријатеља са добрим вестима, пуна мотива оданости, благонаклоности, али и страст. Чест мотив за писање је здравље па

самим тим се и намеће као тема. Такво писмо садржи поруку за добрим здрављем саговорника. Здравље представља у неким писмима и доминантну тему, мада је у већини присутно у форми жеље за здрављем коресподента, као опште место.

Манојлова писма садрже веома мало информација. На основу њихове анализе закључујемо да су се коресподенти ослањали на нека претходна писма или на неке претходне разговоре и међусобна познавања. Коресподенти су говорили о добро познатим темама, па су писма за њих прилично формална. Зато мислимо да су она настала више да се писац књижевно изрази, него да се пренесе информација.

Код теоретичара византијске књижевности постоји јасан став да већина писама представља разговор у одсутности. Саговорници дискутују о одређеној теми, тако што један другог пише писма, а ми на основу тога можемо да пратимо њихов дијалог. Тема је обично започета зато је писмо наставак разговора. Манојло као писац епистула често се ослања на саговорника и на његово последње писмо у коме је налазио формалан повод за писање. У писму се често говори о „ћутању“, не писању, самог писца или се замера коресподенту што сам чешће не пише.

Цар Манојло II пажљиво бира теме о којима жели да пише. Често је за тему бирана иста проблематика која се обрађује у појединим расправама из неких реторских списа цара или његових коресподената. У сваком случају теме су заједничке јер је писмо ипак неформални дијалог. Писмом се нека тема потенцира ради коментарисања или се намеће нова која интересује обе стране, али често и само једну. Саговорници преносе искуства о њиховим писмима.

Византијска писма су пуна похвала која често саговорници упућују један другоме због избора одређене теме, због стила или вештине писања. Заједничка питања за писма и неке друге књижевне форме о којима се разговара су морал и врлине. Цару је до тога јако стало и на њима у својим писмима инсистира бирајући саговорнике. То су теме које се намећу и у беседништву, али је и само беседништво тема за себе. Дакле, реторски спис или расправа о самој вештини писања, тј. некој другој реторској теми је омиљена у царевој епистографији.

Писмо је често било у пратњи неког реторског списа или је представљало појашњење или допуну неке теме којом се цар бави. У писму је показао да он од саговорника очекује да му помогне да неко књижевно дело учини бољим. То чини када је

у питању говор у част брата Теодора који је цар Манојло II написао и који жели да одржи пред публиком. Заједно са царевим говором послато је и 56. писмо Манојлу Хрисолорасу да га овај искусни царев пријатељ прегледа и допуни.

Манојло II и сам у својим писмима пише о стилу писања других али и сопственом. Пише о свему што уочава као карактеристику писања других. Он је био добро упућен у ову тему јер је познавао старију и њему савремену књижевност. Цар размишља о конструкцији реченице која је важна како би неговао елеганцију стила огледану у прецизности израза. Мисли су му концизне, а писма пуна љупкости. Избегава дуга писма која за њега нису погодна, јер он за њих нема времена. Кратко писмо задовољава потребу да пренесе основну поруку. Ако се изузму општа места, писмо подсећа на данашњу дописницу или мало више од тога. Цар Манојло зна и за лаконска писма али их не пише, само их помиње као писање других. Пошто је цар одабрао писмо као форму кроз коју ће изразити свој књижевни таленат, онда се трудио да се под утицајем антике попут других великих епистолографа докаже уз складност речи и добру композицију. Цар зна шта је добро писмо, зато хвали лепоту стила Димитрија Хрисолораса због писма које је добио од њега. Писмо је написано са упечатљивом хармонијом у избору речи и њихове композиције. Због тога је и сам пожелео да нешто напише, па му је добијено писмо послужило као мотив за писање. Са друге стране стране Манојло II саветује Димитрија Хрисолораса да у својим писмима убудуће умањи похвале, јер умереност у похвалама посебно цени.

Подражавање античких писаца са становишта већине теоретичара византијске књижевности не умањује оригиналност византијског писма, што се сасвим може прихватити и за писма цара Манојла. Савременици цара сматрају да је угледање на античку уметност идеал коме се тежи, оригиналност византијске књижевности, нарочито епистолографије, огледа се у нечему другоме, пре свега у избору савремених тема.

Цар писац истиче да су нека писма написана уз божанско надахнуће или могу бити састављена уз помоћ муза, као она која цар добија од будућег патријарха Јевтимија. На тај начин Манојло истиче лепоту књижевног израза, да би се она достигла писац мора да се угледа на антику, да у њој тражи узор самим тим и надахнуће. Зато цар истиче да су нека писма написана уз помоћ муза и да је такво писмо истински лепо и у идеји и у изразу. Такво је писмо оно које је упутио Димитрије Кидон царици мајци Јелени Палеолог после

смрти цара Јована V. Ово писмо је оставило је дубок утисак на Манојла II, па га је научио напамет.

Цар је знао да се лепо писање учи током младости али и касније о чему сведоче писма која представљају реторске вежбе, иначе честа појава у византијској епистографији. Реторска вежба није званично писмо, али није ни сасвим незванично, јер у својој суштини представља почетак писања писма. Тако настало писмо може да остане на нивоу реторске вежбе или да разрадом садржаја и задовољењем одређених критеријума постане право, тј. да писмо добије адресата.

Поред реторских вежби Манојлова епистографија садржи и фиктивна писма која су у издању код Дениса дата у низу од 63. до 66. писма. Фиктивна писма имају за циљ да у њима писац обради неку тему користећи форму писма, али без назнаке адресата. У неким писмима адресат је препознат, али писац жели да избегне да га директно помене у писму. Заправо, писмо није никоме упућено, иако је некое намењено. Из садржаја ових писама можемо да закључимо да су она намењена

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

(скраћенице)

Извори

- Bernard de Montfaucon, *Bibliotheca Coisliniana olim Segueriana*, Paris: Ludovicus Guerin & Carolus Robustel, 1715.
- Darrouzès J., *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople*, vol. I, *Les actes des patriarches*, fasc. VI, *Les registes de 1377 à 1410*, Paris, 1979, no. 3284.
- Demetrius Cydones *Correspondance*,
- Demetrius Cydones, *Correspondance*, ed. R. Loenertz, I–II (*Studie Testi* 186, 208) Citta del Vaticano 1956, 1960, No 13, 41.
- Demetrio Crisolora, *Cento epistole a Manuele II Paleologo*
- Demetrio Crisolora, *Cento epistole a Manuele II Paleologo*, ed. F. C. Bizzarro, Napoli 1984.
- Die byzantinischen Kleinchroniken*, Edited by Peter Schreiner (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, xii/1: *Chronica Byzantina Breviora*). Vienna 1975, 96.
- Ducas, *Historia Turco–Byzantina (1341–1462)*, ed. V. Grecu, Bucharest 1958,
- Georgios Sphrantzes. *Leben und Werk. Makarios Melissenos und sein Werk*, Grecu V., BSI 26/1 (1965) 67.), 62-73.
- Игњатије из Смоленска, *Хожденије Игнатія Смоленина*
- Игњатије из Смоленска, *Хожденије Игнатія Смоленина*, подь редакцією С. В. Арсеньева, Санкт-Петербургъ 1887, *Правосл. Палест. Сборникъ*, 11, томъ IV, вып. 3, 12-13.
- Lampros, *Funeral Oration*
- Manuel II Palaeologos, *Funeral oration on his brother Theodore*, ed. J. Chrysostomides, Thessalonike 1985.
- Нови завет, Е. Чарнић, Београд 1992.
- Плиније Млађи Г., *Писма*, Српска књижевна задруга, превод: Албин Вихар редакција Бранко Гавела, 1982,
- Chronique du Religieux de Saint-Denis*

Religieux de Saint-Denys, Chronique, Chronicon Karoli Sexti, XXI. Collection de documents inédits sur l'histoire de France, 2, Paris 1840, 754-760.

Stella G., Annales Genuenes, ed. L. A. Muratori, Rerum italicarum scriptores, XVII (Milano, 1730.), 1196.

Walsingham, Historia Anglicana

Thomas Walsingham, Thomae Walsingham, quondam monachi S. Albani, Historia Anglicana. Edited by Henry Thomas Riley, M.A., Volume 2. A.D. 1381-1422, Londres, Longman, Green, Longman, Roberts, and Green[sic], 1864. 247.

Thiriet, Regestes

Thiriet F., Regestes de deliberations du Senat de Venise concernant la Romanie I, Paris 1958.

Cammelli, Démétrius Cydonés Correspondence

Cammelli G., Démétrius Cydonés Correspondance, Paris, 1930.

Cammelli, Manuele Crisolora

Cammelli G., I dotti bizantini e le origini dell'umanesimo. I. Manuele Crisolora (Florence, 1941).

Adam d'Usk, Chronicon Adae de Usk

Chronicon Adae de Usk, A.D. 1377-1421, Edited with a Translation and Notes by Sir Edward Maunde Thompson, Londres, Oxford University Press Warehouse, 1904, 346.

Chronique du Religieux de Saint-Denis

Chronique du Religieux de Saint-Denis, ed. Louis-François Bellaguet, Chronique du Religieux de Saint-Denis contenant le règne de Charles VI de 1380 à 1422, Collection de documents inédits sur l'histoire de France, L'Imprimerie de Crapelet, vol. 2. Paris, 1840,

Codex Vaticanus graecus 1619

A Chronicle of London from 1089 to 1483; Written in the Fifteenth Century, London, 1827, 87.

Codex Vaticanus graecus 1619, одељак 1-14. ed. M. Jugie, Homelies mariales byzantines, PO, 16, 543-566.

- Andreeva M.A., Zur Reise Manuels II. Palaiologos nach Westeuropa, *Byzantinische Zeitschrift* 34, 1934, 37-47
- Barker, Manuel II
- Barker W. J., Manuel II Palaeologue (1391-1425). A Study in late Byzantine Statesman-ship, New Brunswick, N. J. 1969.
- Barker W. J., On the Chronology of the Activities of Manuel II Palaeologus in the Peloponnesus in 1415, *BZ*, 55 1962, 39-55.
- Baum, Manuel II
- Baum W., Kaiser Sigismund. Konstanz, Hus und Türkenkriege, Graz-Wien-Köln 1993.
- Baum W., Manuel II Palaiologos (1391-1425 A.D.), Graz.
- Beck, Kirche und theologische Literatur
- Beck H.-G., Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, *BZ* 48 (1959) 309–338;
- Bricko M., Demetrijeva teorija stila, Zagreb 1999, 5-56.
- Boissonade J. F., Anecdota nova, Apud Dumont, Bibliopolam VI (Paris, 1844; repr. 1962), 239–246.
- Boissonade J. F., Declamation on a drunkard, *Anecdota graeca e codicibus regiis, Excusum in Regio Typographeo*, vol. II (Paris, 1830), 274–307.
- Buchon J. A. C., Collection de chroniques nationales écrites en langue vulgaire du treizième au seizième siècle, 47 volumes, Paris 1824-1829, 80-81.
- Darrouzés J., Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople, Le Patriarcat Byzantin, Recherches de diplomatique, d'histoire et de géographie ecclésiastiques, vol. I, fasc. VI, Les Regestes de 1377 à 1410, Paris 1979..
- Vasiliev, Putešestvie vizantijskago imperatora
- Vasiliev A. A., Putešestvie Vizantijskago Imperatora Manuila II Paleologa po zapadnoj Evropie (1399–1403 g.). *Žurnal ministerstva narodnago prosvješćenija* N.S. 39 (1912), 41-78, 260-304.
- Ватен Н., Бајазит I (1389–1402), ур. Р. Мантран, Историја Османског царства, Београд 2002, 49–62.
- Wilkins E.H., The Epistolae metricae of Petrarch, Roma 1956, 1331-1361.
- Vryonis S., The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century (Los Angeles, 1971.), 381-396.

Garland L., Mazaris's Journey to Hades: Further Reflections and Reappraisal, *DOP* 61 (2007) 183–214.

Gautier P., Action de grâces pour l'anniversaire de la bataille d'Ankara (28 juillet 1403), 340-357. Paul Gautier, Un récit inédit du siège de Constantinople par les Turcs (1394-1402), 100-117.

Gianelli C., *Codices Vaticani graeci 1485-1683*. (Vatikan, 1950.) 287.

Davis, Manuel II

Davis J., Manuel II Palaeologus, A Depiction of Spring in a Dyed, Woven Hanging", in: Ch. Dendrinou..., *Porphyrogenita: Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, Aldershot-Burlington 2003, 411-413, 419, 421.

Dennis, Letters

Dennis G., *The letters of Manuel II Palaeologus*, Washington 1977.

Dennis G., The Byzantine-Turkish Treaty of 1403, *OCP*, 33 (1967), 72-88.

Dennis G., The Deposition and Restoration of Patriarch Matthew I, 1402-1403, *ByzF*, 2 (1967), 100-6.

Dennis G., Manuel II Palaeologus. Funeral Oration on his Brother Theodore (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, XXVI), Thessalonica 1985, 193-195.

Dennis, Four Unknown Letters

Dennis G., Four Unknown Letters of Manuel II Palaeologus, *Byzantion*, 36 (1966), 35-40

Dennis G., Official Documents of Manuel II Palaeologus, *Byzantion*, 41 (1971), 45-58,87

Dennis, The Reign in Thessalonica

Dennis G., *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382-1387*, Rome, 1960.

Dennis G., *The Letters of Theodore Potamios, Byzantium and the Franks: 1350–1420*, London 1982.

Dennis G., The Second Turkish Capture of Thessalonica // *BZ*. 1964. Bd. 57. H. 1. S. 54-60.

Dennis G., Two Unknown Documents of Manuel II Palaeologus, 3 (1968), Dolger, F. *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges*, Munich 1948.

Dendrinou, On the Procession of the Holy Spirit

Dendrinou Ch., An annotated critical edition (editio princeps) of Emperor Manuel II Palaeologus' treatise 'On the Procession of the Holy Spirit' (PhD thesis, Royal Holloway, University of London, 1996), 318–325.

Dendrinos Ch., An unpublished funeral oration on Manuel II Palaeologus (†1425), In *Porphyrogenita: Essays on the history and literature of Byzantium and the Latin East in honour of Julian Chrysostomides*, ed. Ch. Dendrinos, 2003.

Dendrinos, Manuel II Palaeologus in Paris

Dendrinos Ch., Manuel II Palaeologus in Paris (1400–1402): Theology, diplomacy and politics. In *Greeks, Latins, and intellectual history 1204–1500: Recherches de Théologie et Philosophie médiévales*, Bibliotheca, ed. M. Hinterberger, and Ch. Schabel (2011), 397–422.

Delaville, *La France en Orient*

Delaville Le Roulx J., *La France en Orient au XIVe siècle, Expéditions du maréchal Boucicaut*, Paris, Librairie des écoles françaises d’Athènes et de Rome, 1886, 379-383, 518.

Dučić J., *Pesme, putopisi, eseji*, Matica srpska Novi Sad SKZ Beograd 1960,

Ђурић, *Сумрак Византије*,

Ђурић И., *Сумрак Византије*, Београд 1984.

Enepekides Ed. P., *Der Briefwechsel des Mystikers Nikolaos Kabasilas*, BZ, 46 (1953), 44-45.

Imber C., *The Ottoman Empire 1300—1600, The Structure of Power*, Palgrave Macmillan, Basingstoke-New York 2002.

Inalcik, *Emergence of the Ottomans*

Inalcik, *Emergence of the Ottomans*, ed. P. M. Holt, A. K. S. Lambton, B. Lewis, *The Cambridge History of Islam I*, Cambridge 1977, 278.

Иналцик, *Османско царство*

Иналцик Х., *Османско царство, Класично доба 1300—1600*, Српска књижевна задруга, Коло LXVII, књига 452, Београд 1974.

Jenkins, *The Hellenistic Origins*

Jenkins R. J. H., *The Hellenistic Origins of Byzantine Literature*, DOP, 17 (1963), 39-52.

Jugie M., *Oration on the Dormition of the Mother of God, ‘Manuel II Paléologue, empereur de Constantinople (1391–1425). Homélie sur la Dormition de la Sainte Vierge’*, in *Homélieles mariales byzantines Patrologia Orientalis 16*, Firmin-Didot (Paris, 1922), VI, 539–542, 543–566.

Jugie M., *Le voyage de l’empereur Manuel Paléologue en Occident*. *Echo d’Orient* 15, (1912), 322–332.

B. de Xivrey J., Mémoire sur la vie et les ouvrages de l' empereur Manuel Paléologue, in: Mémoires de l' Institut de France, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres XIX/2, Paris 1853, 1-120.

Cammelli Cf. G., I dotti bizantini e le origini dell'umanesimo. Vol. I: Manuele Crisolora, Florence, 1941, 198-201.

Charanis P., The Strife Among the Palaeologi and the Ottoman Turks, 1370-1402, Byzantion, 16 (1942-43), 286-315.

Congourdeau Marie - Helene, Manuel II et l'islam. Contacts, 2007, 217, 20-34.

Kate F., The Cambridge History of Turkey. Volume I. Byzantium to Turkey, 1071–1453. Cambridge, 2009.

Katičić R., Korespodencija Teofilakta Ohridskog kao izvor za istoriju srednjovekovne Makedonije, ЗРБИ 8/9, (1991), 155-167.

Keçiş M., Sultan Yildirim Bayezid and ottomansin letters of Manuel II Paleologus, International Journal of Social Science Volume 6 Issue 3, 2013, 301-320.

Khoury Th., Manuel II Paléologue, Entretiens avec un Musulman: 7e Controverse, Éditions du Cerf Sources, chrétiennes, 115 (Paris, 1966).

Khoury Th., L'empereur Manuel II Paléologue (1350–1425): Essai biographique. Proche-Orient chrétien 15, 1965, 29–49, 127–144.

Lalande D., Jean II Le Meingre, dit Boucicaut (1366-1421): étude d'une biographie héroïque. Genève, Librairie Droz, 1988, 227.

Laurent V., Les dates du patriarcat d'Euthyme II de Constantinople, BZ, 54 (1962.), 332.

Laurent V., Legends sigillographique et familles byzantines, EO, 30 (1931), 467-473.

Legrand É., Lettres de l'empereur Manuel Paléologue, Paris, Librairie orientale et américaine, J. Maisonneuve, 1893..

Lampros, Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά

Lampros S., Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά, 3 (Atina, 1926.) 11-119.

Lampros S., Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos, II (Cambridge, 1900), br. 4304, 49-50.

Lampros S., Θεόδωρος Ῥ Ποτάμιος καὶ ≡ εἰς Ἰωάννην τὸν Παλαιολόγον μονΣδία αὐτοῦ, u Δελτ. Ἐτ. Ἑλλ., 2 (1885), 48-62.

- Larsen A., John Wyclif c. 1331–1384, in Ian Christopher Levy (ed.), *A Companion to John Wyclif. Late Medieval Theologian*, Leiden: Brill, 2006.
- Laurdas B., 'Ο Γαβριήλ Θεσσαλονίκης, u 'Αθηνᾶ, 56 (1952), 199-214.
- Laurion G., *Les Principales Collections de Manuscrits Grecs*, Phoenix, Vol. 15, No. 1 (Spring, 1961), 1-13.
- Laurent, *Les dates du patriarcat d'Euthyme II*
- Laurent V., *Les dates du patriarcat d'Euthyme II de Constantinople*, *BZ*, 54 (1962.), 332.
- Laurent, *Le trisepiscopat*
- Laurent V. , *Le trisepiscopat du Patriarche Matthieu Ier (1397–1410)*, Paris 1972., 134-136.
- Loenertz, *Chronologie de Nicolas Cabasilas*
- Loenertz R. J., *Chronologie de Nicolas Cabasilas, 1345-1354*, 21 (1955), 205-31, rep. *ByzFrGr*, I, 303-328.
- Loenertz R. J., *Correspondance de Manuel Calecas*, (1950) xii, Citta del Vaticano, .
- Loenertz , *L`exil de Manuel II*
- Loenertz R. J., *L`exil de Manuel II Paleologue a Lemnos, 1387-1389* (1972), 116-140.
- Loenertz, *Démétrius Cydonés Correspondence*
- Loenertz R. J., *Manuel Paleologue et Démétrius Cydonés. Remarques sur leurs Correspondences*, *EO*, 36 (1937), 37 (1938), 107-124.
- Loenertz, *Démétrius Cydonés Correspondence*
- Loenertz R. J., *Demetrius Cydones Correspondance*, 2 vols., *ST*, 186, 208, Vatican City, 1956, 1960.
- Loerentz R. J., *Manuel Paleologue, epitre a Cabasilas*, *Μακεδονικά*, 4 (1956), 35-46;.
- Ljubarskij J.N. , *New Trends in the Study of Byzantine Historiography*, *DOP* 47 (1993), 131—138.
- Максимовић, *Гене́за апанажа*
- Максимовић Љ., *Гене́за и ка̀рактер апанажа у Византији*, *ЗРВИ* 14-15 (1973) 103-154.
- Mantran R., *Istoriija Osmanskog carstva*, Beograd 2002.
- Marinesco, *Manuel II Paléologue et les rois d' Aragon*
- Marinesco C., *Manuel II Paléologue et les rois d' Aragon, Commentaire sur quatre lettres inédites en Latin, expediées par la chancellerie byzantine*, in: *Académie Roumaine, Bulletin de la Section Historique* 11, 1924, 192-206.

Margoliouth, „Mawlawiya“, *Encyclopaedia of Islam*, III (London-Leiden, 1963.), 418-419.

Mantran R., *Istorija Osmanskog carstva*, Beograd 2002, 50-53.

Mercati, *Notizie di Proroco e Demetrio Cidone*

Mercati G., *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV* *Notizie di Proroco e Demetrio Cidone*, Città del Vaticano : Biblioteca apostolica vaticana, 1931, 157-158.

Мешановић, Јован VII

Мешановић С., *Јован VII Палеолог*, Београд 1996.

Miller, *Trebizond*

Miller W., *Trebizond, the Last Greek Empire*, London 1926,. новије издање: A. C. Bandy, Chicago, 1969.

Miller, *The Gattilusij of Lesbos*

Miller W., *The Gattilusij of Lesbos*,“ *Essays on the Latin Orient*, Cambridge, 1921. 330.

Moravcsik, *Byzantinoturcica II*

Moravcsik G., *Byzantinoturcica II, Sprachreste der Turkuolker in den Byzantinischen Quellen*, G. Moravcsik, Budapest 1942, 1943. Second edition, Berlin 1958, 282.

Moravcsik, *Klassizismus*

Moravcsik G., *Klassizismus in der byzantinischen Geschichtsschreibung*, *Polychronion. Festschrift F. Dogler zum 75. Geburtsag* (Heidelberg, 1966), 366-377.

Mullet M., *The Classical Tradition in the Byzantine Letter*, *Byzantium and the Classical Tradition*, edd. M. Mullet, R. Scott, Centre for Byzantine Studies, University of Birmingham 1981, 75–93.

Mullett B., *Theophylact of Ochrid: Reading the Letters of a Byzantine Archbishop* (Birmingham Byzantine and Ottoman Studies), *Variorum* 1997, 126.

Necipoglu N., *Byzantium Between the Ottomans and the Latins: Politics and Society in the Late Empire*, Cambridge, Cambridge University Press, 2009, 350.

Nemet D., *Križarski pohod i bitka kod Nikopola 1396. godine*, *Zavod za hrvatsku povijest Pregledni rad*, Vol. 41, Zagreb 2009, 55-113.

Nicol., *A Byzantine Emperor in England*

Nicol D. M., *A Byzantine Emperor in England. Manuel II's Visit to London in 1400-1401*, *University Birmingham Historical Journal*, 12 (1971), 204-225.

Nicol D. M., *The Byzantine Family of Kantacouyenos (Cantacuzenus), 1100-1460*, DOS, XI (Washington, D.C. 1968).

Николић М., *Византијски писци о Србији (1402–1439)*, Београд 2010,

Николић, Чујем да имаш племенитог коња

Николић М., Чујем да имаш племенитог коња – писмо Манојла II Палеолога Димитрију Хрисолорасу бр. 43, ЗРВИ 50 (2013) 789–801.

Николић М, Псеудо - Сфранцес о српским земљама, ЗРВИ 43, Београд 2006, 127-139.

Nicolle D., *Nicopolis 1396: the last Crusade*, Oxford, 1996, 40, 60.

Norwich J. J., (1995), *Byzantium. Vol. III. The Decline and Fall*, London, 356-364.

Larsen A., *John Wyclif c. 1331–1384*, in Ian Christopher Levy (ed.), *A Companion to John Wyclif. Late Medieval Theologian*, Leiden: Brill, 2006.

Obolensky D., *Six Byzantine Portraits*, Oxford, Clarendon Press, 1988, 34-82.

The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. I–III, New York, London 1991.

Patrineles Ch. G., D. Z. Sophianos, *Manuel Chrysoloras and his Discourse addressed to the Emperor Manuel II Palaeologus*. *Ακαδημία Αθηνῶν, Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, Athens 2001.

Patrinelis C. G., *An Unknown Discourse of Chrisoloras addressed to Manuel II Paleologus*, *GRBS*, 13 (1972.), 497-502.

Petit, Manuel II

Petit L., *Manuel II Paleologue*, *DTC*, IX, 2, Paris 1927, 1925-1932.

Павловић Б., Срби у делима Димитрија Кидона, ЗРВИ 49, 2012. 258-301;

Poljakovska, *Portreti vizantijskih intelektualaca*,

Poljakovska Margarita, *Portreti vizantijskih intelektualaca*, preveo Radivoj Radić, Београд 2013, 13-84.

P L P,

Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, Wien 1976.

Peers, *Ekphrasis on a Tapestry in the Louvre*

Peers G., *Manuel II Paleologos's Ekphrasis on a Tapestry in the Louvre: Word over Image*, *Revue des études byzantines*, tome 61, 2003, 201-214.

Радић, Јован V

Радић Р., *Јован V Палеолог*, Београд 1993.

Радошевић, Писма Манојла II
 Радошевић Н., Писма Манојла II Палеолога, Српска књижевност у доба деспотовине, Деспотовац 1998.
 Радошевић, Епистологографија Јована Апокавка
 Радошевић Н., Епистологографија Јована Апокавка, ЗРВИ 29/30, Београд 1991, 155-167
 Runciman S., J. Freely, Lost Capital of Byzantium: The History of Mistra and the Peloponnese, Harvard 2009.
 Runciman S., The Fall of Constantinople 1453, London 1990 (1965), 186.
 Runciman, The Last Byzantine Renaissance.
 Runciman S., The Last Byzantine Renaissance. Cambridge, 2008 (1970).
 Sykutris J., Probleme der byzantinischen Epistolographie, Actes du III-eme Congres International des Etudes byzantines, Athens 1932, 295–310.
 Soto R. , Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος: Αυτοκράτορας και συγγραφέας (1350-1425), Byzantion Nea Hellás 28, 2009: 69-86.
 Спремич М., Турци и Балканско полуострво у 14. и 15. веку, ЈИЧ 1-2, Београд 1966.
 Thomson, Manuel Chrysoloras
 Thomson I., Manuel Chrysoloras and the Early Italian Renaissance, GRBS, 7 (1966), 63-82.
 Treu, Demetrios Chrysoloras und seine hundert Briefe
 Treu M., Demetrios Chrysoloras und seine hundert Briefe, BZ, 20 (1911), 106-128.
 Trapp, Dialogue mit einem "Perser"
 Trapp E., Manuel II. Palaiologos. Dialogue mit einem "Perser", Wiener Byzantinistische Studien, In Kommission bei G. Böhlau, Nachf. II (Vienna, 1966), 120-121.
 Ursins, Histoire de Charles VI
 Ursins J. J., Histoire de Charles VI, Paris 1841, 323-573.
 Harris, Greek Emigres in the West
 Harris J., Greek Emigres in the West, 1400-1520, Camberley 1995, 44-45.
 Harris J., Manuel II Palaiologos (1391–1425) and the Lollards. Greek Orthodox Theological Review 2012, 57(1–4), 213–234.
 Hill, A History of Cyprus
 Hill G., A History of Cyprus, II (Kembridž, 1948.), 445.
 Hilsdale, Byzantine Art and Diplomacy

- Hilsdale C. J., *Byzantine Art and Diplomacy in an Age of Decline*, Cambridge, Cambridge University Press, 2014, 226-239.
- Charanis P., *The strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks, 1370-1402*, *Byzantion*, 16, 1 (1942-43.), 310-311.
- Целебџић Д., *Писма Јована Апокавка*, ЗРВИ 45 (2008) 124 – 140.
- Ферјанчић, Савладарство
- Ферјанчић Б., *Савладарство у доба Палеолога*, ЗРВИ 24/25, 353.
- Ферјанчић, Б. - *Византијски василевс и Турци од Косова до Ангоре (1389-1402)*, Глас САНУ CCCLXXVIII, Одељење историјских наука, књ. 9, Београд 1996, 109-129.
- Fassoulakis S., *The Byzantine Family of Raoul - Ral(l)es* (Atina, 1973.) 56–57.
- Ševčenko, *Nicolaus Cabasilas Correspondence*
- Ševčenko I., *Nicolaus Cabasilas Correspondence and the Treatment of Late Byzantine Literary Texts*, *BZ*, 47 (1954), 49-59.
- Шуица, Срби у опсади Филадельфије,
- Шуица М., *Срби у опсади Филадельфије 1390*, *Византијски свет на Балкану* (2012) 385–396.
- Шуица, Вук Бранковић и састанак у Серу,
- Шуица М., *Вук Бранковић и састанак у Серу*, ЗРВИ (2008), 259.

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Милорад Ђорђевић рођен је 1971. године у Жагубици где је завршио основну школу. Средњу школу је завршио у Неготину. На Филозофски факултет Универзитета у Београду уписао се 1991. године, на одељење Историје, где је 1995. године дипломирао. Упоредо је на истом факултету студирао и класичне науке где је све испите положио до 1998. године. образовање је наставио на постдипломским студијама на којима је за магистарски рад истражио у потпуности тему Византија и Срби у доба Комнина. Радни век је започео у Пожаревачкој гимназији 1996. године као професор историје, где је радио до 2006. године када је постављен за директора музеја. На том радном месту је остао до 2016. године. Данас ради као кустос историчар. Као директор музеја спровео је више пројеката које је финансирала Европска Унија. Међу њима значајно место заузима пројекат Маргум у оквиру кога је организован научни скуп на коме је презентовао истраживања о византијским историјским изворима који помињу овај локалитет. Са групом колега 2001. године основао је Удружење историча Браничева и Тимочке крајине које издаје часопис Браничевски гласник у коме је објавио рад из историје византије у доба хунске најезде. За стручне и научне скупове приредио је радове из византијске историје у Подунављу за време династије Комнина са посебним освртом на град Браничево. Аутор је историјске монографије о Хомољу као посебне студије о старијим периодима историје са ослонцем на византијске и српске изворе. У сарадњи са домаћим и светским стручњацима организовао је 2008. године међународни научни скуп о Пожаревачком миру.

Образац 5.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Милорад С. Ђорђевић

Број 5И070114

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом „Писма цара Манојла II Палеолога“

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 22.3,2022.

Образац 6.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Милорад С. Ђорђевић

Број индекса 5И070114

Студијски програм Историја

Наслов рада „Писма цара Манојла II Палеолога“

Ментор проф. др Радивој Радић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 22.3.2022.

Образац 7.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом: „Писма цара Манојла II Палеолога“ која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 22.3.2022.

